

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

КОВАЛЬ ДМИТРО ПАВЛОВИЧ

УДК 215 “16”

КУЛЬТУРНО – ПРОСВІТНИЦЬКА ТА СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. ПРОКОПОВИЧА

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор,
Чернега Петро Макарович

Київ – 2013

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.	
1.1 Історіографія життєвого і творчого шляху Ф. Прокоповича.....	7
1.2 Аналіз джерельної та теоретико-методологічної бази дослідження.....	26
РОЗДІЛ 2.	
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. ПРОКОПОВИЧА У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ.	
2.1 Європейські ідеї вченого та їх застосування у процесі оновлення наукового підґрунтя Києво – Могилянської академії.....	32
2.2 Роль Ф. Прокоповича в удосконаленні навчального процесу в академії...	63
РОЗДІЛ 3.	
СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ.	
3.1 Феофан Прокопович – ініціатор і реформатор православної церкви.....	80
3.2 Внесок українського вченого у становлення і розвиток освіти і науки в імперії.....	102
3.3 Літературна діяльність.....	122
3.4 Місце і роль вченого у становленні Російської імперії.....	136
ВИСНОВКИ.....	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	161
ДОДАТКИ.....	191

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається нагальною необхідністю відродження в українському суспільстві історичної пам'яті. Ідейно-політичні та практичні проблеми сучасного етапу державотворення в Україні за умов європейської інтеграції і світової глобалізації потребують глибокого і комплексного вивчення й наукової оцінки досвіду діяльності історичних постатей – вчених, релігійних і громадських діячів, які впливали на формування національної та політичної свідомості українського народу, його боротьбу проти колонізаторів за відродження державності. Історичний аналіз, критичне вивчення й осмислення їх ідейних засад, поглядів на людину і мораль, державу і церкву, культуру загалом, творчості й суспільно-політичної практики, сприятимуть пошуку комплексних підходів у вирішенні проблем національно-культурного відродження, об'єднання православ'я у єдину Церкву, як вагоме підґрунтя державності України, відродження духовної і матеріальної культури нашого народу.

Наукова і суспільна значимість теми сьогодні зумовлена також необхідністю розкриття на основі нових концептуальних підходів й методології еволюції, суперечливості й хитань у науковій, релігійній та політичній діяльності Феофана Прокоповича, одного з найбільших вчених, письменників, церковних і політичних діячів в історії України і Росії першої половини XVIII ст., який зробив вагомий внесок у становлення і розвиток освіти, педагогіки, літератури, науки й суспільно-політичного життя їх народів.

Актуальність дослідження посилюється також відсутністю у вітчизняній історіографії комплексного й аналітико-критичного дослідження життя й творчої праці видатного мислителя у контексті етнокультурного й етнополітичного розвитку українського та інших слов'янських народів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у руслі наукового напрямку «Теорія та технологія навчання і виховання у системі освіти», що розробляється у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова та відповідно до науково-дослідної теми кафедри етнології «Етнонаціональний чинник у системі навчання і виховання молоді в Україні», схваленої рішенням Науково-технічної ради університету 29 квітня 2010 р. (протокол № 1). Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ ім. М.П. Драгоманова 10 грудня 2010 року, протокол № 6/1.

Об'єктом дисертаційного дослідження є культурне та суспільно-політичне життя в Україні і Російській імперії у першій половині XVIII ст.

Предметом вивчення є науково-педагогічна, літературна, релігійна й суспільно-політична діяльність Ф.Прокоповича, його внесок у реформування православної церкви, створення й обґрунтування концепції російського абсолютизму-ідейного підґрунтя державної системи Російської імперії у першій половині XVIII ст.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу й критичного переосмислення архівних джерел, опублікованих матеріалів та наукового доробку попередників розкрити культурну й суспільно-політичну діяльність Ф. Прокоповича в Україні і Російській імперії.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання **таких завдань**:

- проаналізувати стан дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- виявити головні чинники, що впливали на формування наукового світогляду вченого і розкрити його вплив на оновлення наукового підґрунтя Києво-Могилянської академії;
- охарактеризувати навчальну і педагогічну діяльність Ф. Прокоповича у Києво-Могилянській академії та показати її новаторську сутність;
- проаналізувати роль митця у становленні та розвитку літератури в Україні й Російській імперії;

- розкрити внесок українського діяча у реформування Московської православної церкви;
- показати роль вченого у становленні й розвитку освіти і науки в Російській імперії;
- визначити місце і роль Ф. Прокоповича у створенні концепції російської державної системи – абсолютної монархії;
- узагальнити досвід культурної та суспільно-політичної діяльності мислителя для усвідомлення її значущості в історії України і Російської імперії;

Хронологічні рамки роботи визначаються роками життя Ф.Прокоповича (1677 – 1736). Діяльність українського вченого умовно поділена на два періоди – київський (1704 -1716 рр.) та петербурзький (1716 – 1736 рр.).

Географічні межі дослідження охоплюють територію України та Росії, де Ф. Прокопович проводив в окреслені роки навчально-педагогічну, церковно-адміністративну, наукову, літературну та суспільно-політичну діяльність.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є спробою комплексного висвітлення культурно-просвітницької та суспільно-політичної діяльності Ф. Прокоповича і здійснена на основі використання широкого кола джерел, вітчизняної та зарубіжної літератури й нових концептуальних і методологічних підходів. У дисертаційному дослідженні опрацьований і документальний матеріал архівних фондів України і Росії, що пов'язані з ім'ям і діяльністю Ф.Прокоповича; зроблено історіографічний аналіз науково-педагогічної й літературної праці мислителя; виявлено головні чинники, що впливали на формування його світогляду та реальні дії у суспільно-політичному житті; розкрито вагомий внесок у розвиток освіти, науки, літератури у контексті їх впливу на реформування православної церкви, підпорядкування її царській владі та обґрунтування ідеологічних засад абсолютної влади монарха в Росії.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її фактичний матеріал, положення, висновки і додатки можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії, історіографії України та Росії, філософії, педагогіки, біографістики й культури загалом, навчальних курсів для вищої школи, лекцій, спеціальних розробок у галузі національної, релігійної та освітньої політики держави; для роботи з широким громадським загалом.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри етнології Інституту історичної освіти, щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М.П. Драгоманова (2010 – 2013 рр.), а також апробовані автором на Міжнародних наукових конференціях: «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 13-14 травня 2011 р.); «Україна в етнокультурному вимірі століть» (Київ, 26-27 квітня 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції П'яті Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 13 березня 2013 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у шести статтях, з них п'ять у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації зумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (вісьми підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації – 195 сторінок, основного тексту - 165 сторінок, список використаних джерел та літератури - 28 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, Джерельна та теоретико-методологічна база дослідження.

1.1 Історіографія життєвого і творчого шляху Ф. Прокоповича.

Науково – педагогічна, літературна, релігійна й суспільно-політична діяльність видатного сина українського народу Ф. Прокоповича вже понад два з половиною століть привертає до себе увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Завдяки творчим зусиллям філософів, істориків, культурологів, богословів, мовознавців, літературознавців на даний час з'ясовано чимало біографічних питань, досліджено різні аспекти багатогранної творчої і церковно – адміністративної діяльності видатного українського вченого першої половини XVIII ст. Досить багато праць були присвячені проблемам формування європейського світогляду Ф. Прокоповича, а також його внеску у розвиток науки та освіти в Україні й Російській імперії. Проте і сьогодні ці питання є недостатньо вивченими та потребують більш ретельного, комплексного та об'єктивного аналізу й узагальнень на основі сучасних методологічних засад.

Історіографію дослідження автор пропонує поділити на чотири періоди: 1. друга половина XVIII ст. – до 1917 р.; 2. радянський період – до 1991 р.; 3. іноземна література та праці української діаспори; 4. сучасна українська література.

Праці, за якими ми можемо вивчати життя та творчість Ф. Прокоповича почали видаватися майже одразу після його смерті. Першою біографією вченого стала робота «Життя Феофана Прокоповича» (*Vita Theophanis Procorovitsch*). Біографія має вигляд некрологу и складена кимось з вчених іноземців, що жили в Петербурзі, знали і часто відвідували Ф. Прокоповича. Книга проникнута глибокою повагою до його пам'яті. Вірогідно, автором

цієї біографії був професор новоствореної Російської академії наук Зігфрід Баєр. Книга видана у 1776 році в Лейпцігу і Франкфурті[3.12].

Наступним кроком у дослідженні багатогранної і суперечливої за змістом і характером творчості й суспільної діяльності вченого стала біографія, яка була додана до Готського видання творів Ф.Прокоповича 1772 року. Видавцем цієї праці, а разом і автором біографії був Д. Семенов-Руднєв, який у 1765 році разом з студентами поїхав за кордон у якості їхнього інспектора, а також у пошуках кращих методів навчання. За шість років перебування за кордоном Д. Семенов-Руднєв видав сім богословських трактатів Ф. Прокоповича і долучив до них біографію вченого з портретом. Ця робота була позбавлена таких подробиць, як біографія Баєра і містила лише загальні свідчення про життя та релігійну й наукову працю вченого[3.278, с. 5].

Реформаторську діяльність мислителя розкривають «Слова и промови Феофана Прокоповича» у 3-ох частинах, що були надруковані у Санкт-Петербурзі впродовж 1760-1765 рр. Наприкінці першої частини у вигляді додатку розміщений список усіх відомих творів вченого російською мовою[3.180].

Привертає увагу дослідників стаття М. Родишевського «Жизнь Феофана Прокоповича», де він показав своє критичне ставлення до його діяльності. Ця біографія мала на меті очернити ім'я вченого і архієрея православної церкви перед царем і народом, як єретика. За браком об'єктивності її досить спірно розглядати як достовірне джерело. Але М.Родишевський був знайомий з Ф. Прокоповичем з моменту приїзду того до Києва і деякий час досить тісно з ним спілкувався і тому доніс до нас цілу низку подробиць із київського періоду життя вченого. «Жизнь Феофана Прокоповича» була видана разом з деякими іншими документами у «Чтениях в обществе истории» при Московському університеті 1862 року під загальною назвою «Дело Феофана Прокоповича»[3.203].

Детальний перелік друкованих і рукописних праць вченого вперше надає нам митрополит Євген у статті «Феофан Прокопович», що була надрукована у Словнику російських письменників духовного чину. Загалом Євген користувався Готською біографією Ф.Прокоповича, але доповнив її деякими подробицями, що перейняв з інших джерел[3.278, с. 5].

У 1776 р. С. Миславським були опубліковані 30 листів Ф.Прокоповича. Деякі з них перекладені російською мовою і надруковані в «Трудах Киевской духовной академии» за 1865 рік. Детальне ознайомлення з ними дає можливість осягнути усю глибину думок вченого і усвідомити мотиваційний аспект, який впливав на зміст, методи і форми його діяльності. Ієромонах Софіївського кафедрального монастиря у Києві В. Рубанов склав збірник листів Ф. Прокоповича під назвою «Сборник трудов преосвященного Феофана Прокоповича, архиепископа новгородского, первейшего синодального члена». У збірнику 31 лист російською мовою, й один латинською. Деякі з них були видані у «Трудах Киевской академии» 1865 року. Сюди увійшли переважно листи пізнього періоду діяльності релігійного діяча і вченого[3.278, с.6].

Важливим джерелом у дослідженні релігійної і наукової діяльності Ф.Прокоповича є «Труды Киевской духовной академии», що почали видавати у другій половині XIX ст. У період з 1861 – 1862 рр. було опубліковано статтю Є. Крижанівського «Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович»[3.95], а також працю П. Знаменського «История Российская. В.Н.Татищев в отношении к русской церковной истории»[3.68, с 117].

Суперечливий характер стосунків у середовищі мислителя й архієреїв російської православної церкви розкривають листи митрополита С.Яворського та Регули семінарії Ф. Прокоповича, видані у 1866 р.. Упродовж 1866 – 1868 рр. у «Трудах Киевской духовной академии» були опубліковані праці відомого російського вченого М. Петрова «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году» та «Киевская искусственная литература XVIII

века, преимущественно драматическая», що мали вагоме значення для вивчення історії української культури. Цікавий матеріал з історії академії, навчально-виховного процесу й літературних студій в ній, автор почерпнув у працях Г. Маркевича, П. Савлучинського М. Линчевського, Ф. Терновського, що були надруковані у виданні навчального закладу[3.241; 3.242; 3.243; 3.244; 3.245; 3.246].

Певний інтерес викликають дві статті, опубліковані у журналі «Православный собеседник» за 1865 рік, що вплинули на подальше дослідження становища російської православної церкви у першій половині XVIII ст., а саме: «О способах содержания русского духовенства в XVII і XVIII в.» та «Об отношении гражданской власти к русскому духовенству в XVII і XVIII в.»[2.9].

У харківському журналі «Віра і Розум», який почав друкуватися в кінці XIX ст., автор звернув увагу на наступні матеріали, що характеризують діяльність Ф. Прокоповича: за 1891 рік стаття П.Громова «Преобразовательная деятельность Петра Великого по церковному управлению в России»[3.53] та за 1893 рік робота М.Савкевича «Учения Стефана Яворского и Феофана Прокоповича о Священном Предании»[3.211].

Наукову, педагогічну й релігійно – адміністративну діяльність Ф.Прокоповича вивчав російський публіцист та філософ Ю. Самарін. Вчений упродовж 1840-1843 рр. написав дисертацію «Стефан Яворський і Феофан Прокопович» і захистив її у 1844 році. Внаслідок різкої критики церковних перетворень після смерті Петра I у друці в той час з'явилася лише найменш значуща частина дисертації – «Стефан Яворський та Феофан Прокопович, як проповідники». У повному обсязі вона була надрукована в Москві у 1880 році. Автор вперше у дореволюційній історіографії здійснив аналіз внеску двох видатних українських вчених першої половини XVIII ст. у розвиток суспільно-політичного життя Російської імперії. У С. Яворському і Ф.Прокоповичі він вбачав представників двох начал – антипротестантського та антикатолицького, які об'єдналися у православній церкві. Праця відомого

російського вченого Ю. Самарина є важливим і незамінним джерелом при дослідженні богословського світогляду Ф. Прокоповича[3.214].

Внесок вченого у розвиток і збагачення наукового підґрунтя навчального процесу розкрив вихованець і викладач Києво-Могилянської академії В. Аскоченський у монографії «Киев с древнейшим его училищем Академией», що була видана в двох томах у 1856 році[3.8; 3.9]. Автор спробував прослідкувати розвиток и прогрес академії від її зародження до занепаду. Він здійснив досить ґрунтовний аналіз структури та організації навчального закладу, охарактеризував діяльність її професорів у коротких життєписах. В.Аскоченський, при написанні короткого нарису про Ф.Прокоповича користувався Готською біографією вченого. Праці вченого притаманне значне й досить безпідставне перебільшення ролі московської церкви та царського уряду в розвитку академії. Потрібно також зазначити, що саме В.Аскоченський вибрав з архіву Консисторії документи та матеріали, що мали відношення до історії Києво-Могилянської академії, об'єднав їх у чотири томи. Пізніше документи і матеріали його праці увійшли до «Актів и документов» М. Петрова[3.154].

Цікавий матеріал про внесок Ф.Прокоповича і його колег – українських культурних діячів, у становлення та розвиток освіти, науки, літератури, видавничої справи і богослов'я в Росії автор почерпнув у працях відомого дослідника російської літератури та історії П. Пекарського. Він стверджував, що «при Петре русское образование слагалось из двух стихий – киевской учености... и европейского просвещения... Киевская ученость имела перевес, потому что имела за собой право давности: европейское же образование усваивалось с трудом и, за исключением самого царя да двух или трех из его приближенных, не имело в России замечательных представителей»[3.139, с. 127]. У праці «Наука и литература при Петре Великом» (1862 р.) вчений зробив спробу розкрити літературну діяльність Ф.Прокоповича у петербурзький період[3.140]. Робота має вагому цінність у періодизації творів Ф. Прокоповича та їх аналізу, а також висвітлює зміст і

характер стосунків українського вченого з А. Кантеміром та М.Ломоносовим. Інше дослідження вченого у двох томах «История Императорской академии наук в Петербурге» (1870-1873 pp.) містить цікавий матеріал з історії академії від 1725 до 1767 року. Крім загального огляду управління і діяльності закладу, він подає і біографії її членів, багато з яких спільно з Ф. Прокоповичем реформували Російську імперію[3.141]. Ця праця має вагоме значення для осмислення змісту й характеру наукового життя в імперії у першій половині й середині XVIII ст.

Для розкриття визначеної проблеми важливе значення мають праці російського літературознавця, етнографа, академіка Імператорської академії наук О. Пипіна. У праці «Русская наука и национальный вопрос в XVIII веке», він зробив вагомий внесок у дослідження російської літератури XVIII ст. Його праці «История русской литературы», «История словянских литератур»[3.197] у співавторстві з В. Спасовичем та «История русской этнографии»[3.198], висвітлюють вирішальну роль української освіти, наукових знань і літератури на становлення і розвиток російської культури. Вчений стверджував, що життя у Московському царстві характеризувалося церковним фанатизмом, ворожістю до науки, впертим застоєм і моральним здичавінням і закликав росіян визнати старі і нові заслуги українців у розвитку культури в Росії. У своїй праці «Феофан и его противники» О.Пипін аналізує внесок Ф.Прокоповича у реформування російської церкви і вдається до захисту його православності. А факт впливу на діяльність релігійного діяча протестантських ідей він пояснює тогочасними потребами суспільства у раціональному оформленні богословського напрямку. Вчений об'єктивно зазначав, що «з Феофана постала нова хвиля впливів європейської освіченості, що випливала з протестантських ідей»[3.196, с.17]. О.Пипін вважав, що Ф.Прокопович використовував протестантські ідеї лише як інструмент для створення і втілення в життя своєї православної програми[3.196, с 19].

Значний фактичний матеріал для вивчення праці на ниві православної церкви та творчого доробку Ф.Прокоповича автор почерпнув з досліджень письменника та доктора богослов'я І. Чистовича. Заслужують на особливу увагу такі роботи вченого як «Феофан Прокопович и его время»[3.278] та «Решиловское дело»[3.277]. У них автор намагався показати релігійного діяча як новатора, якому довелося послідовно й постійно вступати у боротьбу з поборниками старообрядського консервативного напрямку церковного життя в Росії. Тому І.Чистович ретельно зіставляє та порівнює цілу низку процесів, які переповнені найдрібнішими деталями слідчої та судової процедури в Таємній канцелярії. Вчений вказує на дві головні причини, що спричинили порушення цих процесів: незадоволеність тодішніх ієрархів церковною реформою та особистісні якості Ф. Прокоповича. І.Чистович зазначав, що «прихильники старовини, незадоволені цими нововведеннями, звели на реформатора звинувачення в лютеранстві і намагалися скрізь виставити його як лютеранина, а спосіб його дій – як спокушання російської церкви лютеранством». Натомість, автор стверджує, що навіть «у думках Феофана не було нічого не православного»[3.277, с. 23]. Він оцінював українського теолога з позицій його надзвичайного внеску в історію богословської думки Російської імперії, що з часом набула виразного православного спрямування.

Відомий історик церкви П. Черв'яківський у своєму захисті православних позицій Ф.Прокоповича також виявився досить непослідовним. В його публікаціях у журналі «Христианское чтение» за 1876-1878 рр. аналізуються численні погляди християнського вчення релігійного діяча і робиться висновок про його суто православні орієнтири. П. Черв'яківський стверджував, що «автор ставиться до церкви з вірою та любов'ю, а не так, як Голлазій та інші протестанти»[3.268, С. 39]. Натомість, вчений погоджується з тим, що на Ф.Прокоповича помітно вплинули протестантські ідеї, проте заперечує їхню наявність у формулюваннях богословських доктрин українського мислителя.

Певний інтерес для вивчення проблеми має праця російського священика та історика релігії М. Горчакова «Земельные владения митрополитов, патриархов и Святейшего Синода»[3.52]. Змістовний матеріал дисертант почерпнув у двох останніх розділах: Патріарші вотчини у володінні монастирського наказу (1700-1720 рр.) і Синодальні вотчини (1721-1738 рр.), де історик розкриває стосунки між патріархом і керівництвом монастирського наказу щодо володіння, управління і використання майна їх вотчин та акцентує увагу на складних стосунках між Ф.Прокоповичем і головою Святійшого синоду С. Яворським та іншими архієреями Московської православної церкви.

Релігійні реформи і створення системи духовних шкіл, що започаткували і здійснили представники української православної церкви досить змістовно висвітлив історик російської церкви П. Знаменський. У праці «Духовные школы в России до реформы 1808 года», як і в наведених нами вище роботах, автор розкриває форми, суть і характер реформ Московської старообрядської церкви українськими релігійними діячами на чолі з Ф.Прокоповичем і С.Яворським. Він також стверджує, що українські вчителі, служителі церкви, перенесли в Росію свою систему навчання і виховання: «Семінарські курси скрізь робилися точною копією курсів Київської академії»[2.68, с. 172].

Вагомий внесок у дослідження літературної діяльності Ф.Прокоповича зробив відомий історик російської літератури і театрознавець П.Морозов. Його праця «Феофан Прокопович как писатель» увібрала в себе усі основні віхи творчості українського вченого від початку його педагогічної діяльності у Києві до кінця політичної кар'єри в Петербурзі. Автор особливу увагу приділяє аналізу основних праць вченого, а саме: трагікомедія «Владимир», «Про поетичне мистецтво», «Десять книг про риторичне мистецтво», «Духовний регламент», «Правда волі монаршої», «Перше вчення отрокам» та низки проповідей і віршів, і заявляє про величезний вплив їх автора на

становлення і розвиток російської літератури XVIII ст. й реформування Московської православної церкви[3.112].

Відомий російський богослов Ф.Тихомиров одним із перших зробив спробу проаналізувати нові ідеї православ'я українського митця. Наслідком його досліджень стала праця «Трактаты Феофана Прокоповича о Боге». Автор в імперській історіографії здійснив глибокий аналіз змісту й основних положень богословських трактатів вченого, розкрив їх значення у розвитку російської православної церкви[3.254]. До нього богословсько-догматичну систему Ф.Прокоповича майже не вивчали. У різних наукових працях, що мають хоч якесь відношення до історії російського богослов'я, зустрічаються лише певні бібліографічні й богословські зауваження, що стосуються цих трактатів українського мислителя.

Проблеми релігійної реформи, що здійснювали Ф.Прокопович та інші українські діячі православ'я вивчав російський історик церкви, вихованець Московської духовної академії М. Кедров. У праці «Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого» автор детально аналізує концептуальні положення Регламенту, розкриває взаємодію церковного та державного устрою імперії та пояснює, які нові форми управління він привніс у православну церкву. Безумовно, праця викликала величезний науковий інтерес і стала однією із фундаментальних щодо вивчення історії Московської церкви у першій половині XVIII ст.[3.84].

Інтерес до місця і ролі релігійних діячів з України у реформуванні Московської православної церкви не вщухав протягом усього XIX ст. Російський історик літератури А. Архангельський присвятив цій проблемі значну частину своїх праць. Особливу увагу слід звернути на монографію «Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом». Він розглядає проекти та ідеали духовних шкіл, зокрема, аналізує проект приватної духовної школи Ф. Прокоповича за матеріалами «Духовного регламенту». А також характеризує усю духовну літературу, що була написана, перекладена з грецької мови або редагована

священослужителями, вченими-теологами Української православної церкви. Підсумовуючи вплив української літератури на становлення і розвиток російської літератури А. Архангельський напише у праці «Из лекций по истории русской литературы», що перша «оказала великую культурную службу московской»[3.6, с. 14, 73].

Вагомий внесок у вивчення історії створення та розвитку Святійшого синоду зробив відомий російський каноніст Т. Барсов. Для дисертанта вагомим значення і цінності набули такі монографії вченого, як «Святейший Синод в его прошлом»[3.13] і «Синодальные учреждения прежнего времени»[3.14]. У першій праці автор розглядає причини створення Святійшого синоду та його діяльність від правління Петра I до Олександра II. У другій монографії він акцентує свою увагу на аналізі структури Синоду та розглядає усі його контори, вотчини та фінансові установи. На той час більш ґрунтовних та науково обґрунтованих праць з історії Святійшого синоду не було.

Окремі аспекти літературної діяльності українських релігійних діячів і письменників, у тім числі Ф.Прокоповича, в епоху Петра I вивчав, російський філолог та історик літератури В. Перетц. Зокрема його праці «Очерки с истории поэтического стиля в России»[3.146], «Памятники российской драмы эпохи Петра Великого»[3.147] та «Исследования и материалы с истории древней украинской литературы XVI-XVIII вв.»[3.148] посідають чільне місце в історії становлення нової літератури в імперії.

Значення в духовному житті Росії таких відомих діячів церкви, як патріарх Адріан, С.Яворський, Д.Ростовський, Ф.Прокопович, Ф.Лопатинський та ін. досить змістовно розкрив Є. Поселянин у праці «Российская церковь и российские сподвижники XVIII ст.»[3.173]. Вчений описав історію московського православ'я, в структурі церкви якого залишили глибокий відбиток реформи Петра I та політика секуляризації, що проводила Катерина II, Він робить акцент на тому, де опинилась російська церква в державній ієрархії після реформи Петра I, і аналізує зміни її системи

управління. Нариси про православних сподвижників у його роботі мають не історико-суспільний, а моральний характер. У кожній біографії акцентується увага на висвітленні заслуг вчених у церковній діяльності, а саме в чернецтві, на єпископських кафедрах, у священстві, проповідях та інших сферах життя християнської віри.

Вивченню означеної проблеми сприяла праця відомого історика церкви та викладача Києво-Могилянської академії С. Голубева «История Киевской духовной академии»[3.46]. Вона побудована, переважно, на архівних документах та матеріалах. 26 вересня 1901 р. С. Голубев виступив на святкуванні 200-річчя з дня створення Київської академії з промовою «Київська академія в кінці XVII и на початку XVIII ст.». У своїй промові вчений зробив спробу систематизувати та узагальнити знання про розвиток академії в зазначений період і привніс деякі нові факти з історії навчального закладу.

Цінний матеріал дисертант почерпнув з монографії обер-секретаря Святійшого синоду С. Рункевича «Учреждение и первоначальное устройство Святейшего правительствующего Синода (1721-1725 гг.)» де сконцентрував особливу увагу на початковому етапі розвитку цього органу. Дана праця є важливим джерелом для вивчення церковної історії Російської імперії XVIII ст. [3.208].

У 1903 р. була видана праця Д. Вишневського «Київська академія в першій половині XVIII ст.» в якій автор здійснив аналіз стану науки у Києво-Могилянській академії та роль Ф. Прокоповича і його соратників в удосконаленні наукового підґрунтя, переході від релігійних середньовічних ідей і канонів до національних за змістом та формою з яскраво вираженими демократичними елементами, охарактеризував навчальний процес[3.39]. У додатку автор опублікував важливі рукописні документи, що зберігаються в Інституті рукописів наукової бібліотеки імені В. Вернадського. Важливими джерелами для дослідження Д. Вишневського стали архіви Київської духовної консисторії; Святішого синоду; бібліотечні фонди Київської

духовної академії, Церковно-Археологічного музею, Київської Духовної семінарії, Києво-Печерської Лаври, Софіївського собору та інших установ. Багатий фактичний матеріал з історії Академії, її професорсько-викладацького складу міститься у працях професора Київської духовної академії Ф. Титова. У своїх дослідженнях автор намагався показати академію від початку її заснування до 1869 р. як духовний заклад, але зібрані ним матеріали при неупередженому їх розгляді засвідчують протилежне[3.248].

Багатогранна діяльність Ф.Прокоповича і його колег з України - С.Яворського, Ф. Лопатинського, Ф. Яновського, В. Ясинського, Г.Вишневського та ін. широко і змістовно відображена у праці відомого українського історика К. Харламповича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», де автор розглядає становище освіти і науки з середин XVII до другої половини XVIII ст., і робить висновок про вирішальний внесок українських релігійних діячів і вчених у реформування старообрядської московської церкви, освіти її священників і розвиток Російської імперії[3.263].

Аналізував діяльність Ф.Прокоповича російський соціаліст, ворог царизму Г. Плеханов, присвятивши йому окремий розділ у праці «Історія російської суспільної думки»[3.166]. Автор вважав, що «Феофан та його друзі були переконаними просвітниками», він, зокрема, підкреслював, що «Прокопович вельми пишався зреформованою Росією, захоплено називаючи її «світлою, красною, сильною, другом любимою, ворогам страшною». Він, як і його попередники, звернув передусім увагу на просвітницькі ідеї і діяльність Ф.Прокоповича, на його боротьбу проти всього консервативного й відсталого. Г. Плеханов наголошував, що, виступаючи поборником світських, загальнодержавних інтересів Росії, мислитель був фактично «найвидатнішим публіцистом епохи Петра I», а обґрунтовуючи у своїх творах реформи імператора релігійний діяч і вчений виражав і захищав інтереси буржуазії, що зароджувалась, купецтва й служилого дворянства[3.166, с. 121].

Вивчаючи праці дослідників нашої проблеми другої половини XIX - початку XX ст., автор дійшов висновку, що насичення їх документальним матеріалом не послугувало авторам у формулюванні аналітико-критичних оцінок і висновків щодо реформ православної церкви і державного управління доби Петра I. У більшості з них домінують церковно-схоластичні й імперські концепції історії.

Розвиток історіографії проблеми набув виняткового значення у радянську добу. Натомість, серед вітчизняних вчених радянського періоду спостерігається гострий дефіцит праць присвячених життю та діяльності Ф.Прокоповича. Відомий дослідник давньої літератури М. Гудзій у багатотомній праці «Історія російської літератури», що зайняла чільне місце серед змістовних робіт з теорії та історії літератури, у третьому томі «Література XVIII ст.» аналізує літературну діяльність Ф. Прокоповича та намагається прослідкувати радикальні зміни у творчості українського митця з переїздом до Петербурга а також високо оцінює його внесок у створення нової європейської літератури в Росії[3.55].

У другій половині XX ст. плідно працював над вивченням наукової діяльності Ф. Прокоповича Л. Петров. Його праці «Философские взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира»[3.152], «Социологические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира»[3.153], «Общественно-политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира»[3.151] дають своєрідну порівняльну характеристику творчості видатних мислителів XVIII ст. Вченим була здійснена спроба показати вплив Ф. Прокоповича на розвиток науки в імперії і її суспільно-політичне життя, а також на появу цілого покоління його послідовників.

Творчість відомого українського історика Ф. Шевченка сприяє об'єктивному і поглибленому вивченню впливу української культури на становлення і розвиток культур інших слов'янських народів. Його праця «Роль Києва в міжслов'янських зв'язках культури у XVII – XVIII ст.» є

першою в радянській історіографії, що акцентує увагу на культурній та політичній взаємодії слов'янських народів[3.279].

Філософські погляди та суспільно-політичну діяльність Ф.Прокоповича досліджувала В. Нічик. У вступних статтях до першого тому «Філософських творів» мислителя та у працях «Феофан Прокопович»[3.125] і «Києво-Могилянська академія та німецька культура»[3.127] автор розглядає життя та діяльність вченого, його наукові та релігійні ідеї, а також робить спробу розкрити джерела й витoki формування у Ф.Прокоповича європейського світогляду. В.Нічик переконана, що «на поглядах Прокоповича не могла не відбитись його приналежність до православної ієрархії»[129, с. 17]. Натомість, суперечливим, на нашу думку, є висновок автора, що «пристосовуючи православ'я до нових умов і модифікуючи його в реформаторському дусі, він сприяв його зміцненню»[3.125, с. 19]. Видатний російський філософ й історик Г. Федотов з приводу реформ церкви заявив: «Це було суцільне блюзнірство і наруга... Петро зумів на два століття знести й розсіяти національні сили православ'я»[125, с. 7]. Загалом В. Нічик переконана, що Ф. Прокопович був насамперед виразником характерних для російського царя Петра I просвітницьких поглядів.

Вплив ідей протестантизму на формування світогляду Ф. Прокоповича вивчали І. Іваньо[3.72], І. Огородник, В. Огородник[3.134], С. Шкіль[3.280].

Аналізу науково-педагогічної діяльності Ф.Прокоповича сприяли фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки українського історика культури, філософа і перекладача з античної літератури В. Литвинова, що він наводить у працях «Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України»[3.97], і «Опис курсів філософії і риторики професорів Києво-Могилянської академії»[3.237]. Автор прагне показати новаторський науковий і просвітницький характер світогляду Ф.Прокоповича, його релігійну толерантність, боротьбу з православним обскурантизмом та католицьким впливом на російську православну церкву. Вчений зазначав, що «Феофана цікавить не стільки протестантизм, як освітні елементи в ньому.

Щодо протестантизму, зокрема пієтизму, то вчений тримався цілком суверенно»[3.97, с. 24].

Особливий інтерес у дослідників викликають перекладені й видані у 1981 р. за редакцією В. Литвинова твори мислителя у трьох томах. Це перший переклад з латинської мови його філософської спадщини. До зібрання увійшли курси лекцій, що були прочитані вченим у Києво-Могилянській академії протягом 1705-1709 рр., та інші праці. У третій том увійшли «Математика» - частина курсу натурфілософії, історичні праці, епістолярна спадщина, вірші, «Життєпис Прокоповича», складений у XVIII ст. З. Байєром, витяг з опису бібліотеки вченого, список його праць. Усі ці матеріали доповнюють характеристику філософських поглядів Ф.Прокоповича, розкривають його роль в ідейній боротьбі тієї епохи[3.257].

Окремі аспекти діяльності Ф. Прокоповича і його українських сподвижників у контексті обґрунтування ролі Петра I у створенні Російської імперії розкриває відомий спеціаліст з історії Росії XVII-XVIII ст. М.Павленко[3.136; 3.137; 3.138].

Привертають увагу праці російських філологів Н. Кочеткової, П.Бухаркіна[3.29] і М. Буранок[3.24; 3.25; 3.26; 3.27; 3.28]. Перша у дослідженні «Ораторська проза Феофана Прокоповича і шляхи формування літератури класицизму»[3.26, с. 172] робить глибокий аналіз праць вченого та розкриває їх значення для навчання і виховання особистості.

Важливого значення для історіографії проблеми набули праці іноземних вчених та української діаспори у Польщі, Німеччині, США, Англії, Канаді та інших країнах світу. Варто зазначити, що першими іноземними дослідниками, які зробили спробу показати релігійну діяльність Ф.Прокоповича через призму вивчення історії протестантизму в Росії були німецькі лютеранські пастори А.Бюшінг і І. Грот. Служба в Петербурзі у другій половині XVIII ст. дала їм можливість використати документи і матеріали церковних архівів, а також проаналізувати свідчення іноземних мандрівників, які писали про Росію, і підготувати змістовні праці. Перший

видав «Історію євангелійно-лютеранських громад у Російській імперії» у двох частинах, а другий - тритомник «Нотатки про релігійну свободу іноземців в Російській імперії». А. Бюшінг у деталях простежив процеси становлення лютеранських громад, починаючи з епохи Івана Грозного і закінчуючи царюванням Катерини II, охарактеризував діяльність протестантів як в Петербурзі та Москві, так і в інших провінційних містах, розкрив зміст полеміки єпископів православної церкви щодо місця протестантства, показав погляди Ф.Прокоповича, який зайняв сторону останніх[3.281, с.27].

Польський історик, письменник і публіцист К.Валішевський написав низку романів присвячених придворній історії Росії XVIII ст. в якій Ф.Прокопович та інші українські релігійні діячі відігравали вагомую роль. Серед творів заслуговують на увагу «Петро Великий»[3.30], «Дочка Петра Великого. Єлизавета Петрівна»[3.31], «Перші Романови»[3.32].

Французький історик, священик Арне Будін аналізуючи діяльність Ф.Прокоповича у статті «Петро Великий та церква» відзначає про «сильний вплив протестантських ідей на богословські принципи Прокоповича та його церковну діяльність». Він стверджує, що тогочасна петровська Росія не мала власного богослов'я, тому українському вченому залишалося або примкнути до схоластичної теології або до раціонального протестантизму[3.22, С. 82].

У першій половині XX ст. значно зростає кількість праць українських і російських емігрантських істориків. Різні відомості про творчу інтерпретацію і використання творів західних теологів російськими церковними діячами і богословами були систематизовані в монументальній історико-богословській праці Г. Флоровського «Шляхи російського богослов'я»[3.260]. Відомий вчений, історик російської церкви та останній обер-прокурор Святійшого синоду А. Карташов багато уваги приділив реформі російської православної церкви і її «протестантським» духовним і політичним витокам, однак, спеціально не займаючись вивченням процесів взаємовпливу християнського Заходу і православної Росії, обмежився переліком вже відомих фактів з

історії міжконфесійної співпраці. Він зробив значний внесок у церковну історію синодального періоду. У працях «Російське християнство» і «Нариси з історії російської церкви» вчений активно розвивав думку, що релігійна реформа Петра I і творчий доробок Ф.Прокоповича стали потужним поштовхом для розвитку науки і освіти й загалом культури в імперії[3.83]. Опрацювання монографії І. Смолича «Історія Російської Церкви. 1700-1917 рр.» сприяло всебічному виявленню місця і ролі українських релігійних діячів у реформуванні Московської церкви, підпорядкуванні її державі, а також розвитку духовної освіти[3.224].

Український історик освіти С. Сірополко не заперечуючи внесок Ф.Прокоповича у розвиток національної системи освіти звинуватив вченого, як і багато інших дослідників, і не без підстав, у прислужництві Петру I щодо підпорядкування церкви і духовного життя мирян владі монарха. Дуже яскраво автор описав вітальну оду князю Меншикову, виголошену Ф.Прокоповичем у церкві з нагоди знищення міста Батурина, де «без милосердя було забито жінок і навіть дітей, одноплемінців оратора»[3.221, с. 151]. Він характеризував його поведінку, як приклад «огидного сервілізму з боку одного з найвизначніших представників Київської Академії»[3.221, с. 134], який «у боротьбі зі своїми ворогами не зупинявся в засобах боротьби»[3.221, с. 163].

Для об'єктивного вивчення й узагальнення усієї множини думок щодо постаті й творчої діяльності Ф.Прокоповича значний інтерес представляють праці з української філософії та літератури Д.Чижевського. Вчений називає мислителя «найяскравішою постаттю київської школи і періоду бароко, рішучим прибічником реформ філософського навчання в Києво-Могилянській академії у бік засвоєння модерної філософії, ідеологом православної теології, представником барокової проповіді, що не мали релігійного змісту і були, власне, політичними промовами... і... панегіриками Петрові I»[217, с. 256]. На думку історика найбільшою небезпекою в добу бароко була «гра», «ілюзіонізм». «Гра проривалася в усі

плани реформ світу, такі численні в аналізовану епоху, і навіть у проекти церковних реформ... Цим не вичерпані усі внутрішні небезпеки людини бароко, що часто залишається стояти на межі між великим реформатором та небезпечним авантюристом»[3.276, с. 124]. Дисертант вважає, що це міркування вченого проектується і на зміст та характер діяльності Ф.Прокоповича.

Глибокий аналіз релігійної, наукової, освітньої та літературної діяльності Ф. Прокоповича здійснив у своїх чисельних монографіях і статтях видатний український діяч, митрополит української православної церкви в еміграції, вчений І. Огієнко. У 1942 р. в Празі він видав двотомне дослідження «Українська церква» де розкрив процес знищення Росією соборності православної церкви в Україні. Автор звинувачує попередніх правителів Московії й Петра I, а також його «найближчого дорадника та співробітника по церковним справах» Ф. Прокоповича у втручанні світської влади в діяльність церкви, скасування патріархату і повне підпорядкування її царській владі. «... Цебто Головою Церкви став цар...» - стверджує І.Огієнко[3.131, с. 107]. Натомість, він, оцінюючи внесок Ф.Прокоповича у розвиток української культури, називає його «найкращим з вчених синів України», діяльність якого мала «величезний вплив на російську науку і літературу»[3.131, с. 109].

Про вплив Ф. Прокоповича на розвиток української і російської драми, театральної творчості зауважив у своїх розвідках Д. Антонович. Він вважає, що мислитель «теоретично узаконив і аргументував необхідність введення у драматичні твори комічних сцен, що і показав у своїй трагікомедії «Володимир»[3.256, с. 118].

Серед наукових праць, що розкривають епоху життя та діяльності Ф.Прокоповича, національну своєрідність України і Росії, вплив української культури на розвиток культуро-творчих процесів, релігійне й політичне життя в імперії виділяється науково-публіцистичне видання П. Голубенка «Україна і Росія в світлі культурних взаємин»[3.47].

Здобуття українським народом незалежності надихнуло вітчизняних дослідників на пошук нових концептуальних підходів і методології у вивченні означеної проблеми. Вони акцентують увагу на розкритті внеску Ф.Прокоповича і його соратників у розвиток української культури, вплив останньої на розвиток науки, освіти і літератури в Росії. У монографіях З. Хижняк[3.265] і В. Микитася розкриваються зміст і форми навчального процесу, наукова й літературна творчість професорів і викладачів, повсякденне життя студентів та викладачів Києво-Могилянської академії з кінця XVII до початку XVIII ст. Переважна більшість матеріалів опублікована вперше. Філолог В. Микитась продовжив традицію вивчення історії всесвітньо відомого навчального закладу. Він зосередив увагу на аналізі професорсько-викладацького складу, змісту навчального процесу, зокрема на лекційних курсах Ф. Прокоповича, показав величезний вплив українських вчених на становлення і розвиток освіти й науки в Росії. Вчений стверджує, що протягом 1701-1762 рр. до закладів освіти Москви було направлено з Києва на посади професорів і викладачів понад 100 осіб. Московська слов'яно-греко-латинська академія за цей період мала 21 ректора, 18 з яких – наші земляки, а з 24 префектів – 18 були киянами[3.104].

Автор 9 розділу п'ятого тому «Історії релігії в Україні» В.Любашенко, виданого у 2002 р., зазначає, що богословська концепція Ф.Прокоповича базується на протестантському підґрунті. Вона стверджує, що «у феофанових листах постає не просто критик церкви, а промотор протестантських ідей стосовно характеру релігійного життя і церквобудівництва»[3.101].

Змістовний матеріал щодо характеристики особи релігійного діяча й філософа Ф. Прокоповича автор почерпнув у праці академіка НАН України М.Поповича «Нарис історії культури України». Автор називає мислителя «людиною з західною освіченістю» й «реформаторським духом», який вибудовує для імперії Петра I шляхи раціоналістичної етики, філософію «державного інтересу», що виправдовує усі компроміси з совістю. Як наслідок, стверджує М. Попович, концепція природних прав людини, добре

відома Ф.Прокоповичу, набуває в його релігійно-філософських творах «дуже авторитарних і раціоналістичних рис»[3.172, с. 248].

Провідне місце серед узагальнюючих праць посідає п'ятитомне дослідження «Історія української культури», автори третього тому якого вперше у вітчизняній історіографії зробили спробу комплексно розкрити величезний внесок Ф. Прокоповича і його сподвижників у розвиток культури українського, російського та інших слов'янських народів. Саме Ф.Прокопович, стверджують автори праці, став провідним діячем у галузі реорганізації церкви та освіти в Росії, обґрунтував перший проект академії наук, розвинув і пропагував просвітницькі ідеї, створив теорію освіченого абсолютизму[3.49, с. 123].

Внесок Ф. Прокоповича у зміцнення ідейних засад української православної церкви і реформування російського православ'я розкрито у багатотомній «Історії релігії в Україні»[3.73].

Підводячи підсумок історіографічного огляду слід підкреслити, що проблеми комплексного висвітлення культурної та громадсько – політичної діяльності Ф.Прокоповича у контексті основних подій української історії, культури та науки в першій половині XVIII ст. вивчені недостатньо. Системний аналіз життя, діяльності та творчої спадщини вченого має важливе наукове та практичне значення. Ця тема є особливо актуальною для розуміння значення розвитку науки і культури у формуванні сучасних перспектив на майбутнє. Дослідження питань щодо розвитку наукового світогляду вченого у стінах Києво-Могилянської академії і внеску Ф.Прокоповича в розбудову Російської імперії та залишаються досить перспективним напрямком сучасних наукових пошуків.

1.2 Аналіз джерельної та теоретико-методологічної бази дослідження.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих та архівних документів і матеріалів. При написанні роботи були використані матеріали

фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (ІР НБУ), джерела 8 архівних фондів двох російських архівних установ, зокрема Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (РДІА) та Російського державного архіву древніх актів у Москві (РДАДА).

У ІР НБУ дисертантом були опрацьовані курси лекцій Ф.Прокоповича, зокрема «Курс філософії, що вміщує логіку, натурфілософію, математику, етику (без заголовку), 1707-1709 рр» (ДА/П 43).

У РДІА автор вивчав документи архівного фонду Святійшого синоду (ф. 796), у якому зібрані матеріали, що у повній мірі розкривають діяльність церковного органу на початковому етапі розвитку (1721 – 1725 рр.). Зокрема «Духовний регламент» Ф. Прокоповича; реєстр питань, що обговорювались спільно синодом і сенатом у 1721 – 1732 роках; листи членів синоду до Петра І, а також інші документи і матеріали, що пов'язані з діяльністю Святійшого синоду і реформами імператора Росії та його радника й віце-президента синоду українського мислителя.

Документи та матеріали названого фонду найповніше відображають зміст, форми та напрямки діяльності Святійшого синоду, демонструють настрої його членів по відношенню до форм, методів та змісту державного управління Петра І.

У списках фондів 802 та 807 знаходяться промови та панегірики Ф.Прокоповича, зокрема промова 18 грудня 1722 р. на честь перемоги Петра І над шведами у Північній війні, а також «Слово на поховання Петра І».

Великий науковий інтерес викликають матеріали про діяльність Петра І, зібрані В. Єсиповим (фонд. 938) та стаття про імператора Росії у німецькій газеті (ф. 1491)

У РДАДА були опрацьовані матеріали двох архівних фондів. У фонді № 18 зібрані листи та доповіді Ф. Прокоповича у період з 1720 до 1735 р. Документи і матеріали характеризують політичну діяльність вченого та її ідейну спрямованість у петербурзький період.

У справах фонду № 7 автор опрацював документи та матеріали Таємної канцелярії, зібрані доноси Ф. Прокоповича на консервативно налаштоване духовенство, а також звинувачувальні листи проти самого автора «Духовного регламенту». Зокрема справа «Про архимандрита Маркела Родишевського, який обвинувачував Феофана Прокоповича у неправослав'ї; про переклад книги пастора Рібейри проти Буддея; про ворогів Прокоповича: Михайла Аврамова, Феофілакта Лопатинського, Евфимія Колетти, Платона Малиновського»; «Про секретаря Козьму Бухвостова, який був направлений до Таємної канцелярії за звинуваченням Феофана Прокоповича у 1733 році»; «Про грека Серафима, який підозрювався Феофаном Прокоповичем в шпіонажі та був засланий в Охотськ»; «Про архимандрита Межигородського монастиря Калиста Зеленського, який був засуджений за безпосереднім сприянням Феофана Прокоповича за різні протизаконні вчинки».

Вагомим джерелом для дослідження творчості Ф.Прокоповича стали його власні твори. Протягом усього життя науково-педагогічна і літературна діяльність вченого була досить різноманітною. До його ліричної поезії можна віднести трагікомедію «Владимир», віршовану поему «Єпінікіон», вірші «За Могилою Рябою», «Пісня світська» та інші.

У трагікомедії «Владимир» письменник вперше відкрито висловив свою позицію щодо боротьби просвіченого розуму з невіглаством та бездарністю, яскраво показав боротьбу князя Київської Русі Володимира із язичницькими жерцями, які виступили проти заснування нової віри – християнства, поемою «Єпінікіон» Ф.Прокопович намагався створити новий стиль української поезії – оду і зробив вагомий внесок у цьому напрямку. Вірш «За Могилою Рябою» є джерелом для емоційного усвідомлення невдалого Прутського походу російських військ під командуванням Петра І. Сам вчений безпосередньо приймав у ньому участь. «Пісня світська» стала поштовхом до розвитку любовної лірики і послужила натхненням для творчості російського письменника А. Сумарокова. Для усвідомлення

внутрішніх переживань і тривог Ф.Прокоповича після смерті Петра I допоможе вірш «Плаче пастушок у тривалій негоді».

Отже драматичні та поетичні твори Ф.Прокоповича надають можливість розкрити й зрозуміти його думки, почуття та враження у різний період життя, прослідкувати творчу еволюцію вченого, що є надзвичайно важливим для розуміння його життєвих установок і вчинків.

До другої групи творів вченого потрібно віднести, зокрема, його трактати: «Про поетичне мистецтво», «Десять книг про риторичне мистецтво», курси лекцій з філософії, теології, натурфілософії, фізики, етики, логіки. Праця «Про поетичне мистецтво» - курс лекцій Ф.Прокоповича про теорію поезії, яскраво демонструє європейський світогляд автора. Його ідеї щодо правил творення віршованого твору впродовж усього XVIII ст. були непорушними і справили великий вплив на розвиток нової української та створення російської літератури і виведення її на шлях європейського класицизму.

Науково-публіцистична й ораторсько-учительна проза і діяльність Ф.Прокоповича з його переїздом до Петербургу була цілком спрямована на створення теоретичних та ідеологічних засад церковних, культурно-освітніх і політичних реформ у Російській імперії. Вагоме значення у цей період мало його «Слово про владу й честь царську» (1718), присвячене обґрунтуванню ідеї необмеженої влади монарха як персоніфікації абсолютистської держави, а також правочинності суду Петра I над своїм сином – царевичем Олексієм. У передмові до «Морського статуту» (1719) і в «Слові похвальному про флот російський» (1720) вчений доводив необхідність створення і зміцнення російського флоту, для розширення володінь імперії..

В архіві автор опрацював одну з найважливіших праць Ф.Прокоповича – «Духовний регламент», де була обґрунтована нова для Росії (за зразком протестантських країн) система управління церквою на чолі з підпорядкованим цареві Священним синодом замість патріарха. В одному з листів учневі і товаришу в Україні Я. Маркевичу він повідомляв: »Нарешті я

написав для головної церковної Колегії, чи Консисторії, Постанову, чи Регламент, де є вісім глав». За ним православна церква втратила свій патріархат, самостійність і була повністю підпорядкована державі.

Великого значення у творчості релігійного діяча і вченого набула праця «Перше повчання отроком». Її зміст звучав з церковних кафедр, вивчався у школах імперії протягом усього XVIII ст. і витримав понад 12 видань. Праця набула вагомого педагогічного значення і дає можливість усвідомити ідеї мислителя щодо навчання і виховання підростаючого покоління.

У процесі написання роботи автором опрацьовані листи Ф.Прокоповича, що були опубліковані 1865 р. Вони поділені на три розділи: 1. Листи, написані за правління Петра I; 2. Листи, написані за правління Катерини I и Петра II (1725-1730); 3. Листи, написані в період від початку правління Анни Іоанівни 4 лютого 1730 року і до смерті Ф.Прокоповича 8 вересня 1736 року. Листи були відібрані з друкованої збірки латинських листів мислителя, рукописної збірки листів його російською мовою, що належала Київській духовній академії. У збірку входило 32 листа, один з яких латинською мовою. З першої збірки представлені лише п'ять найбільш цікавих листів, а з другої опубліковані у повному обсязі.

Автором, для досягнення поставленої мети в дисертації було використано кілька груп джерел, різноманітних за змістом і характером. З різною мірою упередженості й обсягом охопленого матеріалу вони створюють достатню основу для виконання завдань дослідження.

Методологічна основа дослідження зумовлена сучасною методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання і ґрунтується на загальнонаукових принципах: історизму, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті; системності, що дозволяє вибудовувати виклад й аналіз історичних фактів у логічній послідовності; об'єктивності, що вимагає виявлення всіх чинників та умов, що визначали мотивацію, зміст і характер діяльності Ф.Прокоповича; принцип багатofакторності чи сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних

чинників історичного процесу, складовою якого була культурна й суспільно-політична діяльність українського мислителя.

Автором використані такі загальнонаукові та спеціально-історичні методи: конкретно-пошуковий, порівняльно-історичний, критичний, проблемно-хронологічний, персоналізації, історичної ідеографії, описовий, логічно-аналітичний, узагальнення і систематизації. Дотримання названих принципів і методів та застосування новітніх концептуальних підходів до вивчення соціальних і політичних процесів, дали змогу опрацювати сукупність доступної наявної літератури і джерел, сконцентрувати увагу на реалізації конкретно визначених завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО – ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. ПРОКОПОВИЧА У КИЄВО – МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ.

2.1 Європейські ідеї вченого та їх застосування у процесі оновлення наукового підґрунтя Києво – Могилянської академії.

У XVII ст. в Європі відбувались значні перетворення у сфері науки, освіти і культури загалом. З інтенсивним розвитком знань епохи Відродження поступово почало витісняти Просвітництво. Розпочався процес звільнення філософії з-під впливу теології; посилився інтерес до природознавства; розпочався відхід від схоластики й догматизму в науці та від спекулятивного методу вивчення природи; популяризація знань, освіти серед широких верств суспільства; боротьба за світський характер усього суспільного життя; критичний перегляд Біблії; секуляризація церкви; толерантність; поява буржуазного світогляду; інтерес до внутрішнього життя людини; введення національних мов у науку замість традиційної латини тощо. Становлення Просвітництва як виразника нового способу мислення відбувалося повільно, у протиріччях із конфесіоналізмом та шляхом проникнення в християнську церкву[3.1, С. 179].

Але в Україні до подібних змін було ще далеко. Щоб повернути науковий і культурний розвиток країни у правильне русло, потрібні були незаангажовані ідеями минулого і вільно мислячі особистості. Хоча окремі спроби вивести рівень розвитку на якісно вищий щабель робилися ще у другій половині XVII ст. Петром Могилою, Інокентієм Гізелем, Йоаникієм Галятовським, Адамом Зернікавом та ін. Характерною їх рисою було те, що вони не зупинялись на теоретичному обґрунтуванні важливості освіти для розвитку суспільства, а вживали практичних заходів для її поширення серед широких верств населення. Багато зробили для поширення освіти в Україні та Росії шляхом заснування колегій та шкіл вихованці Києво - Могилянської

академії, які займали високі церковні та урядові посади, зокрема: Сильвестр Косов, Данило Туптало, Варлаам Ясинський, Рафаїл Заборовський, Гавриїл Кременецький, Стефан Яворський, Симеон Полоцький, Гавриїл Бужинський, Теофілакт Кролик, Симон Тодорський, Сильвестр Кулябка, Гedeон Вишневський, Феофілакт Лопатинський, Феофан Прокопович та ін[3.1, С. 183].

Ф. Прокопович, без сумніву, є одним із найвидатніших людей в українській та російській науці, літературі й теології XVIII ст. За своїм значенням він достойний значно більшої уваги, ніж та, яка приділяється йому в науковому й суспільно-політичному житті. Щоб зрозуміти вченого і осмислити його діяльність, потрібно звернутись до витоків формування його особистості. Ф. Прокопович намагався поєднати національні та європейські тенденції в становленні вітчизняної освіти, науки й культури загалом. Важко знайти таку галузь наукових знань, в яку б він не зробив внесок: математика, фізика, філософія, педагогіка, астрономія, історія, геометрія, богослов'я, література – далеко не повний перелік доробку вченого.

Український мислитель народився у Києві 18 червня (7 червня) 1677 року в родині крамаря Церейського. Після смерті батька й матері його опікуном став дядько по матері Феофан Прокопович, намісник київського Братського Богоявленського монастиря, професор і ректор Києво-Могилянської колегії. По закінченню початкової школи при монастирі Єлезар Церейський (справжнє ім'я та прізвище Ф. Прокоповича) стає студентом Києво-Могилянської колегії. У 1698 Єлезар завершив навчання і вступив до Володимиро-Волинського уніатського колегіуму, жив у базиліянському монастирі, де прийняв унію й постригся у ченці під іменем Єлисея. Уніатський Володимиро-Волинський єпископ Зеленський помітив незвичайні здібності молодого ченця і сприяв його переведенню на навчання до Римської католицької академії св. Афанасія, в якій готували богословів для поширення католицької віри серед прихильників східної православної церкви.

Навчання у Римі справило вирішальний вплив на духовний та інтелектуальний розвиток Єлезара Церейського. У другій половині XVII ст, із зародженням католицького Просвітництва, в Римі спостерігається тенденція до перегляду догматів католицької церкви. З цим процесом була тісно пов'язана і криза схоластики. Наука почала базуватися на раціональному мисленні. Новостворене світобачення породило класичну фізику, яку вже не можна було примирити з фізикою Арістотеля, що лежала в основі схоластики. Схоластична філософія, у свою чергу, була основою схоластичної теології. Тому за неї так наполегливо трималися церковні діячі. Але протиріччя між сучасним мисленням і схоластикою не вислизнуло і від самих вчителів-схоластів. Після виходу у світ праці І. Толмая «Філософія духу і сенсу», у якій автор намагався перекинути місток між схоластикою і сучасним мисленням, та довіра до схоластики, з якою Єлезар приїхав до Риму, була підірвана[3.289, С. 332].

У Римській академії щоденно проводили богослужіння на грецькій і слов'янській мовах. Учні отримували від Папи все необхідне для життя і безкоштовно користувалися літературою. Директором колегії був єзуїт. Молодих людей, які закінчували курс навчання, відправляли в різні країни римо-католицької церкви, щоб агітувати, у міру своїх сил, за об'єднання грецької церкви з латинською, до чого їх зобов'язували клятвою. В академії Є. Царейський вивчав красномовство, поезію, філософію і римську старовину, як християнську, так і язичницьку. Здібності й наполегливе навчання студента привернули увагу ректора і той займався з ним приватно та надав доступ до усіх міських бібліотек, у тому числі й Ватикану. Він вислухав повний курс арістотелівської філософії і схоластичного богослов'я, а також вивчав праці отців східної та західної церкви, вчених Т. Компанелли, Г. Галілея, Д. Бруно, М. Коперника й класичних письменників. Ф.Прокопович студіював у красномовстві твори Демосфена, Цицерона і Квінтіліана; у героїчній поезії – Вергілія; в елегії – Овідія; у сатирі – Ювенала; в одах – Горація, Катулла, Сабієвія; в епіграмах – Марціала; в

історії – Лівія, Светонія, Салюстія, Тацита. Крім цього він уважно розглядав і пізнавав давній і новий Рим, священні й світські пам'ятники минулого та сучасності. Ретельно вивчав форму папського управління в церковних, громадських і військових справах[3.289, С. 333].

Помітивши особливу обдарованість українця, який був поліглотом і вивчив зо два десятки мов, єзуїти, намагаючись спокусити його блискучою кар'єрою у Ватикані, дозволили користуватися секретними фондами бібліотеки і слухати лекції у Collegium Romanum – єзуїтському колегіумі для найобдарованіших студентів.

Провчившись у Римі три роки він залишив академію 28 жовтня 1701 р. і пішки, переважно через протестантські країни, у 1704 р. повернувся до Києва.

Наприкінці XVII ст. освіта в Києві визначалася тодішніми потребами світської влади, православної церкви і населення України. Київська наука і література були покликані вступити у боротьбу з католицизмом і Західною Європою і тому постали для захисту, розвитку й опрацювання ідей, що панували в Україні. Від науки і літератури не вимагалися якісь нові поняття та ідеї: вони повинні були стояти на захисті того, що було вже напрацьоване у минулому. У період виникнення Києво-Могилянської академії у Західній Європі вже існували досить життєві критичні наукові напрямки, але вона обрала схоластичний шлях розвитку. Вчені, на початковому етапі діяльності академії, здебільшого відстоювали християнські й народні погляди та ідеї, що зародилися ще за доби Київської Русі.

Саме такого змісту й форм релігійного і наукового життя застав молодий вчений повернувшись з Європи до України. У 1704 р., спершу у Почаївському монастирі, а згодом у Києві, він зрікається католицької віри, проходить епітимію і постригається у православні ченці прийнявши ім'я Феофана в пам'ять свого дядька по матері Феофана Прокоповича. У цьому ж році його призначили на посаду викладача, а згодом професора піітики Києво-Могилянської академії.

У Києво-Могилянської академії вчені, які викладали предмет «піїтика» визначали поезію як науку, що виражає наслідування людської діяльності. Таким чином у поезії розрізнялися наслідування і вірш, її внутрішня і зовнішня сторони. Вони стверджували, що наслідування є зображенням інших речей, а також «є твір образів». Воно було головним засобом поетичної творчості у той період. Георгій Кониський писав: «вимисел і наслідування є ніби форма і душа поезії; без цього скільки б не було складено віршів, - вони будуть не що інше, як просто вірші. Таке наслідування буває подвійного роду: наслідування природи і наслідування праці»[3.8, с. 118].

Для піїтики середини XVII ст. було характерним використання вимислу, як способу художнього вираження. Наприклад, вигадується щось не людське або те, що не притаманне людям (поради богів і богинь, їх суперечки тощо). У поетичних творах того періоду часто можна зустріти імена язичницьких богів і богинь. Але вже у другій половині XVII ст. в київських піїтиках виголошується думка про те, що непристойно християнському поету вживати у своїх творах імена язичницьких богів. У піїтиці 1685 р. постійно наголошувалося, що «християнський поет повинен викликати на допомогу когось із святих»[3.110, с. 25].

Піїтика, як наука в Києво-Могилянській академії поділялася на загальну і прикладну. Загальна піїтика включала перелік правил щодо створення різних віршових форм. Натомість, прикладна піїтика являла собою перелік методичних рекомендацій для складання того чи іншого роду поетичних творів. У загальній частині піїтики вивчалися поняття про композицію, образність, ритміку, римування віршів як латинських, українських так і польських й російських. З певної комбінації цих елементів і створилися різні види поезії, що складали прикладну частину піїтики[3.7, с. 22].

Поезія, що процвітала у XVII ст. в єзуїтських колегіумах, православних колегіях і академії, була своєрідним переліком ретельно складених правил,

що відносились виключно до форми, а не до змісту поетичного твору. Внаслідок такої переваги форми над змістом, обумовленої загальним напрямом схоластики, поети XVII ст. займались версифікацією, надаючи своїм творам різні форми і мало піклуючись про зміст [3.7, с. 14]. Таким чином виникали різні акровірші (грецьк. akros – зовнішній, крайній, лат. versus – повтор, поворот), анаграми (грецьк. ana – пере та gramma – літера), «раковидні» вірші тощо. Правила для складання таких віршів займали в шкільних посібниках з піітики найважливіше місце. Ф.Прокопович висловив різко негативне ставлення до цього і у листі своєму другу Я.Маркевичу писав, що манія віршувати є злом, хворобою, блудом, а про поетів-версифікаторів говорив, що вони «віршують до нудоти»[7, с. 110]. Одним із найважливіших видів поезії став віршований панегірик, що поступово набув форми і змісту оди. Художні засоби, що були притаманні панегірику того часу полягали у значному перебільшенні й ідеалізації дійсності, у витончених порівняннях і з хитромудрою формою. У прозі цьому виду творів відповідала хвалебна проповідь, що також була насичена надмірними лестощами, під впливом однорідних творів польської літератури XVII ст.[3.25, с. 72].

Піітика в академії у першій половині XVIII ст. не була вітчизняною наукою, а сліпо наслідувала латино-польську теорію поезії. Ф. Прокопович вперше здійснив спробу вивести цю науку на національний шлях розвитку. Курс лекцій з піітики, написаний Ф. Прокоповичем, був поділений на три книги: 1. Виклад загальних правил, що сприяють вихованню поета; 2. Про епічну і драматичну поезію; 3. Про буколійну, сатиричну, елегійну, ліричну та епіграматичну поезію[3.184]. У 1705 р. він виклав його у формі трактату «Пропоетичне мистецтво». Як і в його попередників по Київській академії, основний зміст його праці складає вчення про літературні роди і види. Але жоден з авторів поетик XVII — XVIII ст. не приділив так багато уваги проблемам власне філософії поезії, як він. Вчений не раз підкреслював, що

сама філософія породжена або виплекана поезією і що, з іншого боку, поети нерідко виконували функцію філософів.

Ф. Прокопович, у своєму курсі піітики, намагався очистити теорію поезії від схоластичних вигадок, хоч при складанні цього курсу користувався посібниками єзуїтських поетів Якова Понтано і Фаміана Стради. Головним авторитетом для нього був Скалігер, піітика якого мала значний вплив на розвиток поетичних творів у Франції, Англії, Німеччини XVI ст.[3.23, с. 98].

Ф.Прокопович наблизив шкільну академічну піітику до народного життя та намагався наслідувати у поетичних творах латинський класичний вірш. Саме він своєю творчістю дав поштовх київським вченим і літераторам для того, щоб вони спрямували розвиток поезії на шлях класичного латинського поетичного віршування[3.96, с. 74]. Ф. Прокопович критикою польської поетичної науки значно послабив кредит довіри і вплив останньої в академії.

Професорсько-викладацький склад академії, під впливом авторитету Ф.Прокоповича як письменника і вченого, а потім церковного ієрарха і відомого прибічника реформ Петра I, перш за все прийняли його погляд на роль сучасної літератури, а також систему позитивних і негативних оцінок її. Особливу увагу він приділяв вивченню й популяризації поезії європейських авторів. Зокрема, поему Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим», що була відома в Україні ще до 1704 р. в перекладі Петра Кохановського, Ф.Прокопович один із перших позитивно оцінив її, назвавши епічною поемою, яку можна порівняти з «Енеїдою» Вергілія, а також навів розлогі витримки з цього твору в декількох місцях своєї праці «Про поетичне мистецтво». Висока і авторитетна оцінка праці П.Кохановського, художня досконалість приведених ним фрагментів, краса окремих сцен і описів, - все це залишило глибокий слід у поетичній практиці Києво-Могилянської академії, а також і в інших колегіях того часу.

Ф. Прокопович приділяв значну увагу такому жанру поезії, як епіграма. Одним з найцікавіших розділів курсу лекцій «Про поетичне мистецтво» був

розділ епіграм (кн. III, розділ IV—VIII), над яким він працював особливо ретельно, приводячи як приклад свої латинські вірші, а також польські епіграми. Вчений визначав такі особливості епіграми, як короткість, приємність і дотепна клаузула (лат. *clausula* — закінчення). Щодо першої особливості, то вже в античності велась дискусія з приводу обсягу епіграм. Римський епіграматис Марціал, на якого часто посилається і кого підтримує Ф. Прокопович, вважав, що епіграма повинна бути лаконічним твором, але це не означає, що невеликим за обсягом. Обсяг епіграми залежить від обраної теми[3.184, с. 379].

На думку вченого, друга особливість епіграми – приємність, має досягатися вживанням приємних слів, що співзвучні предмету своєю плавністю і швидкістю, а також зображенням предметів, що приносять насолоду нашому зору, слуху, смаку і душі[41, с.342]. Крім того, приємність та чарівність епіграми залежить від відповідного ритму, словесних прикрас і від передачі емоцій. Ф.Прокопович радить застосовувати в епіграмах такі словесні фігури і тропи, як персоніфікація (від лат. *Persona* - обличчя, лат. *facio* — роблю), метафора (від (грец. *metaphora* — перенесення), алегорія (від грец. *allegoria* — іносказання), апострофа (від грец. *Apostrophe* – відступ від теми), апосіопеза (грец. *aprosiopesis* — замовчування), вигук тощо, які і створюють цю приємність.

Аналізуючи третю третя особливість епіграми – дотепний її фінал. Ф.Прокопович відмічає, що завжди у людей подив викликає щось невідоме, рідкісне, незвичне, неймовірне, неочікуване, зіставлення малих речей з великими, поєднання протилежного, двозначні, короткі та влучні вислови, сентенції в яких не все сказано, а частково потрібно самому додумуватись тощо. Кожен дотеп повинен бути відповідним, доречним, інакше він втратить свій ефект[3.184, с. 382-383].

Ідею Ф. Прокоповича про популяризацію цього дуже важливого для сучасної шкільної практики виду поезії також підтримував Лаврентій Горка, який замінив свого вчителя на посаді професора піітики і постійно наслідував

його. Він цитує й доносить до спудеїв багато цікавих творів анонімних авторів, вірші Альберта Інеса, а також велику групу чотиривіршів Станіслава Невеського[3.104, с. 119]. Він знайомив своїх слухачів з латинськими, польськими і слов'янськими віршами свого вчителя, але, наслідуючи його приклад, включав у виступи і власні твори. Традиції Ф. Прокоповича, були прийняті й збагачені власним творчим доробком у підручнику Л.Горки «Курс поетики». Натомість, не можна погодитися з думкою М. Петрова, що Лаврентій Горка постійно наслідував свого вчителя. В його «*Idea artis poeseos. ..*» дійсно приводяться ті ж сцени і фрагменти з Тассо, що і в праці Ф. Прокоповича. Проте, ми знаходимо тут і свідчення самостійного вивчення і глибокого аналізу твору[3.1, С. 185]. Теорія поетичної творчості Ф.Прокоповича протягом багатьох років справляла значний вплив на творчість професорів Київської академії; основні ж елементи її розширювалися і поглиблювалися в їх роботах [3.104, с. 124].

Найбільш глибокий вплив на розвиток літературної творчості у навчальних закладах України зробили власні твори Ф. Прокоповича, включені в академічні рукописні збірки. Він постійно звертав увагу своїх колег і спудеїв на необхідність вивчення новітньої літератури, на праці видатних авторів, творів, близьких сучасності і тематично пов'язаних з місцевими умовами.

Потрібно зазначити, що мислитель чимало місця приділяв художнім засобам, за допомогою яких можна досягти найбільшого впливу і на розум, і на почуття читача, ставлячи разом з тим питання специфіки художньої творчості. У зв'язку з цим найбільш істотним внеском вченого у теорію мистецтва слід визнати його трактування таких естетичних категорій, як наслідування і вигадка. У першій книзі праці «Про поетичне мистецтво», він наголошував, що «під поетичним вимислом або наслідуванням слід розуміти не лише сплетіння фабул, але і всі прийоми опису, якими людські дії зображені правдоподібно»[3.184, с. 361]. «Перше, що переважно вимагається у всякому поетичному творі, це вигадка, чи наслідування – стверджує

вчений, - без цього поезія мертва. Адже наслідування є душею поезії». Розкриваючи поняття творчого вимислу - наслідування, Ф.Прокопович пов'язує його безпосередньо з самим процесом художньої творчості. Він говорив, що «поета, якби це було в звичаї, правильно можна було б назвати творцем», «вигадником» або «наслідувачем», який перетворює, переосмислює навколишню дійсність[3.111, с. 56].

Ф.Прокопович, покладаючи на поетичний вимисел функцію втілення художньої істини, подавав класифікацію вигадок, поділяючи їх на «вигадки самої події і вигадки способу, за допомогою якого ця подія відбулася». Характерно, що вчений для ілюстрації неправдоподібних вигадок наводить чимало прикладів з Святого Письма[3.7, с. 312].

У подальшому розкритті багатозначної ролі поетичного вимислу - наслідування в художньому творі Ф.Прокопович впритул підходить до розуміння сутності художнього образу як вираження узагальненого, типового через конкретне, індивідуальне. Цьому допомагає зіставлення поета, з одного боку, з художником, а з іншого - з істориком. Поет «вигадує у дійових осіб різноманітні переживання душі і тіла: страх, скорботу, гнів, хтивість, заздрість, сумнів і т. д., а також тілесні переживання: тремтіння, блідість, жах, волосся дибки, почервоніння - і додає різні рухи відповідно до свого уявлення, тобто чи піднята рука, чи опущений погляд, чи хтось нерухомо стоїть або в ненависті кидається у різні сторони.

Крім цього, Ф. Прокопович вводить різноманітні бесіди, винаходить різні випадки. «Врешті-решт, - говорив він, - поет повинен чинити абсолютно так само, як чинить живописець, маючи картини», який спочатку «обмірковує, через зір уявляє місцевість та осіб і довго міркує, яким чином - якщо справа йде про битву - одні метають стріли, інші б'ються врукопашну мечами і списами, як ці кинулись тікати або розсіялися, а ті їх невідступно переслідують, все це художник спочатку окремо ніби малює в розумі, нарешті, переносить на картину і майстерно обробляє»[3.15, с. 78]. На думку Ф.Прокоповича, «задум у поета і живописця абсолютно один і той же;

відмінність між ними тільки в здійсненні, так як цей переносить свої задуми фарбами на картину, а той - словесними фігурами і віршами на сторінку». Оформлює це співставлення Ф.Прокопович наступними словами: «Поезія – це живопис розмовляє, а живопис - німа поезія»[3.15, с. 79].

Головна функція поезії, за Ф. Прокоповичем, - це прославлення героїв, державних і релігійних діячів з метою виховання читача на їх благородних діяннях. Тому найголовнішими її жанрами він визначав епічну поему та трагедію. Звідси й вимога репрезентативного мистецтва, що бере для себе широку матерію і відповідну прикрашеність та експресивну піднесеність стилю[4, с. 59]. Викладаючи вчення про роди і види поетичних творів, вчений особливу увагу звертає на умови творчості, і в питаннях, що стосуються форми твору намагався приділяти як можна менше місця схоластичним визначенням різних «прикрас» віршованого стилю. Він повставав проти зловживань символами і алегоріями у творах християнських письменників, а також вважав непристойним звернення до язичницьких богів, або позначення їх іменами різних явищ природи [6, с.106].

Окремі дослідники літературної творчості Ф. Прокоповича стверджують, що, у своєму курсі піітики він не був новатором, тому що не пропонував ніяких нових теорій і слідував лише тому, що було вже напрацьовано європейською і вітчизняною поетикою. Але вчений все таки намагався відмовитись від багатьох забобонів схоластичного методу, привнести в цю галузь більше здорового глузду і природності реального життя[3.115, С. 93]. І це йому вдалося.

Ф. Прокопович став значно сміливішим новатором у практичному застосуванні поезії, що він викладав у академії. Вчений вперше звернувся там до історичного аспекту і ввів до обігу раніше не вживаний вид драматичних творів – трагікомедію, в якій поєднав високі ідеали, почуття, цілі з низькими. Змішування почуттів, високих і низьких, безперечно зустрічало і до Ф. Прокоповича. Зокрема, М. Тихонравов наголошує, що «в старіших відомих нам київських драмах, наприклад «Олексій – божий чоловік» ми вже

знаходимо змішування низьких речей з високими та зображення сцен звичайного життя. Ці сцени впроваджував у свої твори ще Дмитро Ростовський (Туптало). І в старих підручниках з піітики, що дійшли до нас, вже є розділ «Комедія і трагікомедія»[3.17, с. 29]. Але заслуга вченого полягає не в тому, що він вперше ввів у свої твори таку змішану гаму почуттів, а у тому, що він перший дав новій літературній формі теоретичну підвалину, і надав зразок для наступних українських драматургів[3.17, с. 32]. За давнім академічним звичаєм, обов'язком викладача піітики було писати для літніх театральних постановок драматичні дійства і діалоги, так само як і викладач риторики повинен був говорити проповіді та писати привітання від імені академії різним поважним особам і покровителям. Виконуючи цей обов'язок, Ф. Прокопович, у 1705 р., написав трагікомедію «Владимир». Вона була прикладом тих правил, що встановив вчений у своїй піітиці щодо драматургії. Можна виділити основні з них: у драмі повинно бути п'ять актів, кількість сцен у акті не повинна перевищувати десять (в трагедіях допускається тривалість сцени в цілий акт), в одній сцені не повинно розмовляти більше трьох осіб, дійові особи мають право покидати сцену лише після закінчення акту[3.17, с. 20.]. Наступники Ф. Прокоповича впродовж усього XVIII ст. ні на крок не відступали від правил, укладених драматургом. Яскравими зразками драматургії того часу виступають п'єси Лаврентія Горки «Іосиф Патріарх», поставлена у Київській академії 1708 року і «Милість Божа» невідомого автора, що, на думку більшості дослідників була найвидатнішим явищем в українській драматургії XVIII ст. Вона була поставлена 1728 р. [3.23, с.145]

У трагікомедії «Владимир» майже все було новиною для того часу: і сама форма, в якій комічний елемент не виділявся, а пронизував собою всю п'єсу, втілюючись у постатях жреців – противників християнства, і вибір сюжету з реальної української історії, замість абстрактних алегоричних роздумів у розмовній формі. Але найважливіша і несподівана новина полягала в пристрасному ставленні до важливих питань сучасності, що

проглядалося майже в кожній сцені. Загальна ідея твору, це – ідея боротьби нового порядку зі старим, прогресу – із застоєм, при чому прогресивною силою, на стороні якої була вся симпатія автора, було правління, світська влада, а силою, що затримувала розвиток – духовенство. У цій трагікомедії вища свідомість – християнська зустрічається з нижчою – язичницькою, яка представлена у п'єсі в комічному вигляді. Таким чином у цьому творі чітко виділяється дві сторони – комічна і висока[3.252, С. 80].

«Твір цей для спостерігача вітчизняного просвітництва.., - писав М.Гнєдич про трагікомедію «Владимир» - явище, свого часу, надзвичайно незвичне і заслуговує на увагу в багатьох відношеннях. Автору були відомі зразки театру і він був знайомий з театром древніх, у крайньому випадку з трагедіями Сенеки. Можна сказати, що ця трагікомедія є в нас першим театральним твором людини з талантом»[3.252, С. 87].

Ф. Прокопович своєю трагікомедією «Владимир» мав великий вплив на творчість вітчизняних і загалом слов'янських драматургів. Розроблені правила творення трагікомедії дали підстави вважати його реформатором театру епохи бароко: до нього драматичні твори не мали твердо установлених форм, вони були здебільшого на дві дії; не були установлені число дійових осіб і правила їх виходу на та зі сцени; не було установлене і самого порядку та розвитку драматичної дії. Все це упорядкування драматичної форми і дійства в українському театрі Ф. Прокопович провів, базуючись головним чином на взірцях античної літератури. У Київській академії часто з'являлися трагікомедії, що склалися з п'яти дій. Наслідуючи його творчість суспільні і політичні інтереси українського народу займали провідне місце у київській драмі [3.11, С. 119].

Реформа Ф. Прокоповича, здійснивши такий важливий вплив на розвиток поетичної науки в академії, все-таки не зовсім й ненадовго прижилася. Одні, з його наступників на кафедрі піітики, намагалися наслідувати вченого і ставили його твори у приклад, а інші наслідували попередників письменника. Звідси в розвитку поетичної науки в академії

виділяються два напрямки: єзуїтський латино – польський і феофановий, з великою перевагою першого. Натомість, потрібно вказати на те, що коли піїтика йшла шляхом розвитку заданого Ф. Прокоповичем, то вона мала і більше зв'язку з народним життям.

Вагомим наслідком новаторської праці у розвитку теорії красномовства у Києво-Могилянській академії став підручник професора риторики Ф.Прокоповича під назвою «Десять книг про риторичне мистецтво» (1706), що був позбавлений схоластичних вигадок і сліпого наслідування польської літературної спадщини. Цей трактат (звід лекцій) став явищем винятковим та яскравим в історії філософії і розвитку педагогічної думки.

Першочерговими джерелами Ф. Прокоповича, для написання цієї праці, були трактати Цицерона, «Риторичні настанови» Квінтіліана, «Про мистецтво поезії», твори Горація. Крім цих джерел в його праці використовуються діалоги Платона, «Прогімнасматі» Гермогена та твори Светонія. У вченні про історію Ф. Прокопович цитує Лукіана «Про написання історії» і Діонісія Галікарнаського «Римська старовина», а також проглядається певна орієнтація вченого на софістську риторику. Крім того є багато посилань на Еразма Ротердамського, одного із найяскравіших французьких маньєристів Жана Бодена, а також він рекомендує в якості зразку таких представників західноєвропейського маньєризму і бароко як Якоба Понтана, Фаміано Страду, Франціска Мендозу і Кіпріана Суареза[3.4, с. 235].

Для Ф.Прокоповича, як і для багатьох інших професорів Київсько-Могилянської академії, головним авторитетом у питаннях риторики був Арістотель, у вченні якого вперше поєдналися основні засади логіки і поетики. Видатний філософ перший сформулював закони словесного втілення ораторського мистецтва, підкреслив значення думки і пізнання словом у справі збудження душевних почуттів, заклав основу вчення про мову, стиль і структуру промови[3.1, С. 189]. Впродовж багатьох віків вплив

«Риторики» Арістотеля відчували всі найвизначніші теоретики красномовства.

Праця українського мислителя була написана латинською мовою і складалася з десяти книг: 1. Загальні настанови; 2. Про винахід аргументів і ампліфікації; 3. Про розташування; 4. Про прикраси; 5. Про збудження почуттів; 6. Про спосіб написання історії і про листи; 7. Про судовий і нарадчий рід красномовства; 8. Про епідектичний або похвальний рід красномовства; 9. Про церковне красномовство; 10. Про виголошування і пам'ять [3.192].

Перша книга цієї роботи є вступною до предмету вивчення риторики і наочно демонструє прихильність вченого до європейських прогресивних наукових надбань та ідей. Вона подає загальні вступні настанови і складається з таких розділів: 1. Про похвалу красномовству і про його переваги; 2. Про корисність красномовства; 3. Поняття риторики, визначення, предмет, мета і завдання оратора; 4. Що робить оратора знаменитим?; 5. Про вади зіпсованого красномовства, передусім про високопарність, невдале наслідування, хлоп'ячий стиль, бундючну патетичність; 6. Про шкільне, поетичне, емоційно насичене або алегоричне, низьке, просте і т. п. мистецтво; 7. Про причини зіпсованого красномовства; 8. Про три види красномовства або про стиль високий або поважний, середній або квітчастий, низький або буденний; 9. Про допоміжні засоби красномовства, передусім, про талант, науку і вправність; 10. Про наслідування, кого і як наслідувати, де є похвали Ціцеронові і Златоустові; 11. Перелік інших латинських авторів та святих отців однієї і другої мов; 12. Загальні настанови ораторові [3.192].

У розділі «Про корисність красномовства» Ф.Прокопович писав, що з красномовства походить багато громадських, приватних і божественних благ й переваг людського життя. «Приступивши до вивчення цього мистецтва – пояснював вчений – потрібно бути чесним і корисним для людського життя» [3.192, с.139]. На думку Ф. Прокоповича, вміти люб'язно вітати гостей

і складати сердечні побажання є не серйозними темами для промов, основне призначення риторики — патріотичне, формування суспільної думки.

Ф. Прокопович, висловлюючись про завдання і користь ораторського мистецтва, вказував на наступні приклади практичного використання риторики: вихваляння мудрих правителів, «щоб доблесть їх не залишалася в невідомості та інші люди через їх приклад схилялися до подібних діянь»; натхнення війська перед битвою; можливість мудрою і своєчасною промовою припинити збентеження у війську; листи, особливо про важливі державні справи; посольства; історичні твори; викриття єретиків; хвала Богу; церковна історія і життя святих; промова[3.25, с. 117].

У третій книзі «Про розташування матеріалу», Ф.Прокопович дає поради до основних частин промови: вступ обов'язково має бути майстерним, влучним, дотепним, тому що на його основі у слухачів складається перше враження про промовця. Розповідь має бути ясною, стислою (короткою), достовірною, приємною, напруженою. Це досягається психологічно-образною мовою і відсутністю зайвого.

Найважливішою є друга частина викладу предмета - це обґрунтування, що досягається вмілим розміщенням доказів (за Арістотелем – це силогізми, ентимеми, епіхрейми, дилеми, індукція). Ф.Прокопович визначає три способи такого розміщення доказів: природний (за часом, за місцем, за розвитком тощо); довільний (за бажанням, за вибором); мистецький (за законами стилю, підстилю, жанру).

У розробці питань щодо розташування матеріалу мислитель досить чітко наслідував античних риторів – Арістотеля, Цицерона і Квінтіліана, розробляючи і поглиблюючи їхні основоположні позиції що стосуються «традиційної композиції»[3.192].

Ф. Прокопович виявився найоригінальнішим, наймайстернішим і найцікавішим ритором у підготовці четвертої книги риторики «Про мовно – стилістичне оформлення». «Словесне вираження (elocutio) полягає в тому – писав вчений - щоб найдобрішими словами і вишуканими формами речень

оформити той матеріал, який ми талановито підібрали і розважливо розмістили у певному порядку» [3.38, с.117].

Головними ознаками стилю мають бути правильність і ясність. Дуже важливою на той період була думка Ф.Прокоповича про те, що промови можна складати й виголошувати не тільки латиною, а й живою народною українською мовою, дотримуючись правильності й чистоти, приймаючи ту живу вимову, якою користується більшість і яка зароджується у середовищі народу. Він вважав, що «кожна мова псується від сусідства з іншими». Це вже був час, коли в Європі активно розвивалися національні літературні мови, заступаючи собою класичну латину. І хоч свою академічну працю «Десять книг про риторичне мистецтво» вчений написав латинською мовою, все ж, очевидно, відчував, що вже започатковується нова українська літературна мова на народній, традиційній основі, чому він так плідно сприяв.

У розділі «Про три види красномовства або про стиль високий або поважний, середній або квітчастий, низький або буденний» Ф. Прокопович повертається до античної теорії трьох стилів. За цією теорією, високий стиль використовується для опису дуже важливих, урочистих подій, вчинків, і потребує емоційно піднесених слів, величної форми, вишуканих образних засобів. Середній стиль є більш скромним, з помірною кількістю образних засобів, спокійним тоном. Він призначений для істориків, вчених, які ведуть наукові, ділові справи. Низький, або простий, стиль використовується у промовах про буденні справи, але він не має опускатися до низької розмови [3.30, С. 17].

Особливий інтерес у загальній риторичі Ф.Прокоповича викликає вчення «про пороки хибного красномовства», що було характерною особливістю риторики нового часу і часто зустрічалося в риторичі епохи Ренесансу і бароко. У вченні про «пороки хибного красномовства» мислитель опирався на відому риторику Ніколи Кассена. Такими пороками, за Ф.Прокоповичем, є надутий і напищений, наслідковий, дитячий, шкільний,

поетичний, алегоричний, низький і грубий, бурхливий і курйозний стилі. Розглядаючи ці стилі красномовства, вчений засуджував перевантаженість мови прикрасами, надмірний «підйом» або «прохолоду», наслідування, яке позбавлене сенсу, надто суворе дотримання риторичних правил, наближення мови до поезії, надто часте або неправильне використання алегорій і метафор, грубість стилю. Виступаючи в розділі про алегоричний стиль проти перевантаження мови прикрасами, Ф. Прокопович мав на увазі київську риторику «Дорогоцінні камені в мистецтві риторики» (1698), автором якої був його постійний опонент Стефан Яворський [3.4, с. 62].

Ф. Прокопович, досконало вивчивши основи єзуїтського виховання і єзуїтського проповідництва в Польщі і країнах Західної Європи, у своїй риториці з особливою енергією висловлювався проти католицьких богословських авторитетів і єзуїтського проповідництва: «не приводь мені свідчень ні Фоми Аквіната, ні Скотта, ні інших людей нечестивої секти; оскільки ними не підтвердиш свого предмета, але оскверниш і мову і слух рідного народу і священних зборів»[3.15, С. 93]. Вчений радив оратору вибирати предмети для церковної кафедри із життя святих людей, особливо тих, яких виховала рідна земля, «щоб дізналися, нарешті, вороги наші, які часто задовольняються лише своїми байками, що не бідна доблестю наша вітчизна і наша віра, і щоб перестали, нарешті, докоряти нам у примітивності святині»[3.15, С. 93].

Праця Ф.Прокоповича «Десять книг про риторичне мистецтво», без сумніву, була близькою світоглядній естетиці бароко. Обов'язковим компонентом барочних поетик і риторик було вчення про дотепність. В українську, а потім російську літературу воно потрапило через посередництво Польщі. У польських колегіумах XVII ст. це вчення зазвичай викладали за працями литовсько – польського поета і теоретика літератури М. Сарбевського. Ф. Прокопович з вченням про дотеп міг ознайомитися не лише у Польщі та Україні, але і в Італії. Одним із джерел опрацьованих ним у процесі написання праці «Десять книг про риторичне мистецтво» був твір

відомого теоретика мистецтва з Нідерландів Якоба Массена «Нове мистецтво дотепу»[3.7, с. 327].

Ф. Прокопович, як і прогресивні європейські вчені доби Просвітництва, в риториці засуджував схоластичний напрямок думки. Серед правил про тропи і фігури, роздумів про форми і зміст ораторської мови, вчений у різкій формі висловлювався проти авторитетів, яким так довго і сліпо слідувало східне проповідництво, проти найвидатніших представників католицької кафедри, а потім і взагалі проти католицького духовенства, яке залишалося на позиціях схоластичного мислення у богослужінні. У підручнику риторики він називає католицьких монахів «свинями Епікурового стада»[3.7, с. 248].

Український мислитель, розглядаючи детально завдання і види церковного красномовства, ділить його на три роди: пояснювальний, дорадчий і викривальний. Пояснювальний рід включає в себе похвалу або осуд і використовується як у панегіриках так і в промовах на різних урочистостях і святах. Дорадче красномовство включало в себе докази і переконання слідувати чесноті і уникати пороків. Викривальне красномовство, наголошував вчений, має предметом викриття й засудження пороків, гріхів і єресі[3.8, С. 121].

Вчений також досить детально розкриває основи судового красномовства. До нього в риториці на цей напрям майже не звертали увагу. У процесі викладу вчення про судове красномовство, Ф.Прокопович керувався ідеями і положеннями праці Цицерона «Про оратора»[3.4, с. 321]. Він детально розглянув умови й засоби обвинувачення і захисту. За його теорією, постановка судових питань може бути потрійною: припущення – коли вина підсудного не очевидна, а лише підтверджується припущеннями; позитивна постановка питань – коли факти злочину очевидні; якісна – коли справа йде про якість здійсненого факту, про те, чи він справедливий, законний, корисний або навпаки[3.249, С. 355].

У риторичних правилах Ф.Прокоповича проявляється прагнення до самостійності, незалежності від шкільних авторитетів, критика, якою він

завжди відрізнявся. Яскравим прикладом втілення на практиці ідей риторичного мистецтва став виступ Ф.Прокоповича 4 липня 1706 р. при закладанні фундаменту Печерської фортеці у Києві, де був присутній Петро І. У промові не було сухих і відсторонених відступів, шкільних аргументацій, нудних і довгих періодів: це – струнка, натхненна і блискуча промова проповідника, що залишив далеко позаду схоластичну риторичку[3.1, С. 180].

Важливим нововведенням вченого в підручнику з риторичного мистецтва є книга про історіографію, яка називається «Про метод писання історії і про листи». До неї входить шість розділів, що стосуються питань історії: 1. Про історію і, передусім, про те, що таке історія, яка її мета, і про похвалу історії; 2. Чого з огляду на правдоподібність треба уникати авторові, який пише історію; 3. Наводяться дві причини неправдивості з творів Іосафа Флавія і чотири свідчення зловмисного опису з праць Плутарха; 4. Подається спосіб оформлення вигадки з історій святих, передусім, у сучасних латинських авторів; 5. Що треба пропускати і чого не варто замовчувати історикові (з творів Ціцерона і Лукіана); 6. Про те, що повинен історик зберігати і виконувати (за Лукіаном, Ціцероном, Діонісієм Галікарнаським і Квінтіліаном). Причиною введення в риторичку розділу про історію з одного боку було те, що історія тривалий період не вивчалася у Київській академії, як окрема наука, а з іншого – теорія історії була ще майже не опрацьована. В Україні практично не було історії окрім праці Ф.Сафоновича «Хроніка із стародавніх літописців», а також «Київського синопсису», що був першим і досить суперечливим за змістом навчально-історичним твором виданим у Києві 1674 р. Тому Ф. Прокопович справедливо зауважив «Чи не просить допомоги у красномовства наша вітчизна, коли стільки славних діянь її абсолютно забуті? До цих пір мало передано пам'яті потомства того, що здійснили наша вітчизна; і це тому, що не було писемності, не було такої людини, яка б могла занести все це в історичні пам'ятники. Тому ми дуже шкодуємо, що до нас не дійшли приклади предків, і скільки нам потрібно докласти зусиль, щоб хоч наші сучасні діяння не залишалися через наше

невігластво в темряві і невідомості»[3.10, С. 120]. Вчений переслідував подвійну мету: по-перше, вказати правила і прийоми історіографії; по-друге, викрити нехтування і відступництво від цих правил, різні вигадки, що дозволяють собі католицькі історики. Головним посібником для цього йому послужила праця Лукіана «Як слід писати історію». Крім того, він використав положення та ідеї Іосифа Флавія, Цицерона, Діонісія Галікарнаського, Квінтіліана, Фаміана Стради, Бодена, Кохановського та ін.

Історію Ф.Прокопович визначає, як виклад фактів минулого, мета якої полягає в тому, щоб приносити користь, щоб на чужих прикладах ми зрозуміли, що потрібно робити, а чого потрібно уникати. Достовірність, лаконічність і ясність повинні бути основними ознаками якості історії, яка слугує лише істині; історик повинен бути безпристрасним, не шукати прихильності і не захоплюватися якоюсь пристрастю чи духом партії[3.10, С. 122].

Ф.Прокопович написав низку історичних праць, це вже згадувана нами віршована драма «Владимир», а також дослідження «Про Кирила і Мефодія святих словесних», «Збірник від літописців», «Реєстр правителів російських від Рюрика до царя імператора Петра Великого, яких нараховується 33», «Історія імператора Петра Великого від його народження до Полтавської баталії», що мали вагомий вплив на розвиток історичної і суспільно-політичної думки в Україні й Росії.

Важливою подією у науковому житті Києво-Могилянської академії стало написання Ф. Прокоповичем «Логіки». Збереглися лише IV, V, VI, VII і VIII книги. У п'ятій книзі дуже докладно розглядаються правила і способи ведення диспуту. Кожен диспут вимагає від його учасників досконалого знання правил діалектики, вміння розрізняти значення термінів, будувати правильні силогізми та ентимеми. Значна увага приділялася якості мови. Ф.Прокопович з цього приводу писав, що «нерозумним є прагнення бути вислуханим і не хотіти бути зрозумілим». Вчений не радив користуватися словесними прикрасами і зловживати показною напищеністю. На його

переконання найкоротший шлях до істини лежить через природність та щирість.

У шостій книзі Ф.Прокопович ставить перед собою запитання – чим є логіка – наукою чи мистецтвом? На той час цією темою переймалися багато вчених, зокрема західноєвропейські середньовічні схоласти вважали логіку наукою, а П. Рамус і Р. Декарт — мистецтвом. Ф.Прокопович обстоює і обґрунтовує думку про те, що логіка є мистецтвом і наукою водночас[3.149, с. 38].

У сьомій книзі розглядаються питання, що стосуються першої операції мислення і які, на думку вченого, викликають труднощі для їх розуміння. Ф.Прокопович зазначає, що ці питання досліджуються у «Категоріях» Арістотеля та «Вступі» Порфирія.

У восьмій книзі логіки висвітлюється питання про істинність чи хибність суперечливих суджень, а також викликають інтерес думки вченого про співвідношення знань і здогаду. Під знанням він розуміє «точні відомості про необхідну річ, виведені з найближчої причини», а під здогадом — «поняття про речі, які є невизначеними і не є необхідними»[3.42, С.128].

Цікаве тлумачення Ф.Прокоповичем і поняття «діалектика». Відоме з часів античності, це поняття означало в епоху еллінізму сократичну маєвтику і аристотелівське міркування. З I ст. до н.е. діалектикою стало називатися вчення про мислення. Вчений же розпочинав з очищення цих понять античної філософії від нашарувань схоластики. Усі чотири (5-8-а) книги своєї праці «Логіка» він присвятив «малій логіці», основна задача якої уточнювалася ним шляхом введення низки установок, що дозволяли комплексно осмислити «навчання про правильне мислення».

Праця «Логіка» Ф.Прокоповича мала надзвичайно вагоме значення у переосмисленні та розвитку наукових знань у Києво–Могилянській академії. Основу його лекційного курсу становили прогресивні ідеї західноєвропейської наукової думки.

Мислитель відіграв надзвичайно велику роль у формуванні позитивної, реалістичної традиції викладання теології в академії, у створенні системи академічного богослов'я. Він, на відміну від своїх попередників, намагався чітко розмежувати, структурно відокремити теологію і філософське вчення. Вони відрізняються у нього своїм об'єктом, принципами, і методами дослідження. Якщо богослов'я має своїм об'єктом одкровення Боже, то раціональна філософія – логічні операції, натуральна – природне тіло, моральна – мораль і громадське життя людини. Богослів'я, за Ф.Прокоповичем, - це з методичною обґрунтованістю відібрані з різних книг Святого Письма й наведені божественні думки і висловлювання, потрібні для слави Божої, прозріння і спасіння людини. У вступі до курсу вивчення богослов'я вчений визначав його як науку «про богопізнання і боговшанування, дану про Бога через його слова, для його слави і для нашого спасіння».

В академічне богослов'я мислитель вводить новий порівняльно-історичний метод, вироблений протестантською наукою й заснований не на з'ясуванні істин віри як лише логічних понять, а на раціональному вивченні Святого Письма й історії християнської церкви. Для нього не було дилеми віра або розум, а лише поєднання віри і розуму, адже якщо розум прагне до знання, то віра є опорою. Вчений, не обмежуючи себе суворими умовами системи, ретельно опрацьовував кожний з восьми трактатів свого богословського курсу, головну увагу приділяючи трактатам про Бога та його іпостасі. У визначенні Бога мислитель часто відходить від традиційно-християнського розуміння його як особистості. На його думку, Бог існував до буття світу як найдосконаліший розум. Нововведення, що здійснював Ф.Прокопович у викладанні богослов'я, виявилися не своєчасними з точки зору готовності прийняти такі зміни тогочасною релігійною спільнотою, освітою і наукою Києво-Могилянської академії. Вчений значно випередив свій час, адже свідомість більшості професорів академії не сприймала змін і

не бажала засвоювати здобутки прогресивної європейської науки [3.1, С. 190].

Ф. Прокопович, розвиваючи методологію теології, стверджував, що вона принципово відрізняється від усіх наук, у тому числі й філософії, тим, що ґрунтується на божественному одкровенні, яке є її адекватним об'єктом і потребує постійного виправлення і вдосконалення з позицій розуму, використання наукових знань. Він стверджував, що «між одкровенням, законами природи і розумом людини не повинно бути суперечностей, бо вони гармонійно пристосовані одне до одного своїм творцем». Однак якщо між новими даними науки і біблійними текстами все ж виявляються суперечності, то це не означає, говорить мислитель, що висновки науки підлягають сумніву або відхиленню. У таких випадках біблійні тексти треба витлумачувати алегорично, відповідно до рівня уявлень і світосприймання сучасних людей. Твердження ж науки повинні залишатися непорушними, бо, якщо їх основні положення істинні, а висновок зроблено логічно правильно, то істинних аргументів проти них не може виставити навіть сам господь Бог. Саме так рекомендував вчений ставитися до вчення М. Коперніка. Ф.Прокопович твердив, якщо учні і послідовники М. Коперніка за допомогою математичних і фізичних аргументів доведуть істинність свого вчення, то Святе Письмо не повинно бути для них перешкодою, бо його можна витлумачити алегорично[3.27, с.329]

Підтримуючи розвиток науки, ремесла, мистецтва, вводячи гуманістичні світські елементи в освіту, вчений ще не наважувався заперечувати божественного творення людини, проте відкрито висміював схоластичні спроби пошуку в людині божественного образу, робив спроби показати, що людина велична і прославлена своїм розумом, чеснотами незалежно від божества. Людина, за Ф.Прокоповичем, сповнена гідності і значимості у Всесвіті. Всі достоїнства та чесноти розділені в природі, в ній одній зосереджені. Вона є ніби іншою, якщо не величнішою, повнотою досконалості, рівною цілій природі, знаменнішою від самого неба. Високо

оцінюючи людину, український вчений і вимагав від неї багато. Він вважав, що основою діяльності людини має бути активність, чесність, порядність, добросовісність у виконанні своїх обов'язків, де тривалість прожитого життя вимірюється не кількістю років, а тим, що вона зробила, яку користь принесла людям і державі[3.218, с. 129].

Ф.Прокопович своєю науковою і педагогічною діяльністю наполегливо доводив необхідність розвитку в Україні освіти, науки, створення нових учбових закладів тощо. Ідея протиборства знання і марновірства, темряви і світла, добра і зла починаючи від трагедокомедії «Владимир», пронизує усі його твори, в яких захисником освіти і знань вчений зображує світську владу, а носієм забобонів, темряви, неосвіченості — жерців, попів, ченців. Себе і своїх однодумців він називав «вченою», а не «богословською» дружиною. Тут слушно нагадати і те, що мислитель двічі ухилявся від слухання курсу теології як у Києві, так і в Римі. Прагнучи застосовувати свої сили на науковому поприщі, він визначив математику як свій улюблений предмет[3.20, с. 98].

У Києво-Могилянській академії значна увага приділялася, не без участі Ф. Прокоповича, питанню про походження мови, яке особливої актуальності набуло у філософії Просвітництва . У XVII ст., коли наука ще піддавалася впливу схоластики, стверджувалось, що мова має божественне походження. А на початку XVIIIст. підходи до визначення походження мови почали змінюватися у напрямку теорії свідомого створення мови людьми. Посилена увага до мови була властива мислителям доби Відродження й Реформації. Вони не лише надавали великого значення мовній культурі взагалі та намагалися стверджувати класичну латинську мову, а також звертались до рідної мови, зокрема вдавались до перекладів Біблії своєю мовою, що спостерігалось і в Україні.

Важливе місце у курсі лекцій з філософії Ф. Прокоповича посідає теорія пізнання, що ретельно і глибоко розроблялася вченим. Він у своїх теоретико-пізнавальних дослідженнях, спираючись на судження здорового

глузду і на науково значимі висновки, прагнув використовувати всі досягнення сучасної, особливо європейської думки. Найчастіше мислитель звертався до ідей про «здорові», «природні» і «звичайні» засоби пізнання і вираження істини. У лекціях «Про риторичне мистецтво» і «Натурфілософія, або Фізика» нерідко зустрічаються родинні теорії «двоїстої істини» твердження про необхідність досягати згоди між наукою і Біблією, тому що між вірою і досвідом немає протиріч. Реформаційно-протестантські дійсничні мотиви звучали в лекціях автора по натурфілософії, коли він пояснював характер «діючої причини» як «роботу» насамперед закону, ніким непорушного й у цьому змісті об'єктивного, хоча б один раз і встановленого Богом[3.7, с. 71].

У лекціях з риторики, натурфілософії, фізики, логіки і діалектики Ф.Прокопович з позицій гносеології нового часу розглянув свою теоретико-пізнавальну концепцію про два шляхи і два засоби пізнання. Перший шлях, етап, засіб - почуттєве пізнання, що пов'язане з органами почуттів: зором, дотиком, нюхом, слухом. Другий шлях - уявна форма - використовує сили інтелекту: розум, мислення тощо. Докладний розбір цих пізнавальних засобів мислитель дає й у лекціях з риторики, натурфілософії, фізики, логіки і діалектики. У працях вченого зустрічаються роздуми про досвідчений шлях пізнання, проте загалом концепція, що нас цікавить, вказує на сенсуалістичні (почуттєві) і раціоналістичні (уявні) засоби як на дві головні тенденції в єдиному потоці досягнення знань. Ф. Прокопович у навчальному процесі виокремлював теоретичні поняття як універсальні, котрі виникають на основі відображення одиничних речей та явищ, і тому, наприклад, поняття «освіченість» відображає універсальну природу, що може бути притаманною як усім, так і окремим людям. Таке розуміння теорії як методу практичної діяльності означало якісно новий крок у розвитку науки як способу відображення дійсності й практичного використання набутого знання для «виконання справи». У навчально-виховному процесі вчений постійно впроваджував ідею про те, що пізнавальні й практичні функції науки мають

бути моральними, пов'язаними з добром, бо метою освіти «повинно бути ніщо інше, як те, що є метою доброго діяння». Вперше освіта не просто аналізувалася як засіб для організації людської діяльності взагалі, а розглядалася в морально-ціннісному плані, як творчість, спрямована на досягнення «доброго діяння»[3.77, с. 101].

Мислитель, вивчаючи процес пізнання, прагнув спиратися на природничо-наукові поняття. Він стверджував, що або від предмета йдуть образи до органів почуттів, або, навпаки, від органів чуття до предметів направляються промені, що дають первинні дані для розуму. Первинні «образи» є у відповідності зі специфікою того чи іншого з органу чуття: можуть виникати «зорові образи», «образи нюху», «дотику», «слуху» тощо. Цікаво: у цьому ж ряді - «образи мови», «яскраві» чи «тьмяні», «м'які» чи «тверді». Усе повинно пройти через фільтр органів чуття, перш ніж одержати звання теорії. «Фізичні теорії, - писав Ф.Прокопович, - не інакше точнішими стають, як через іспити органів почуттів». Явно сенсуалістичний підтекст міркувань філософа-раціоналіста не збуджував сумнівів: нав'язу аристотелівською, декартовою силлогістикою й арабською філософією. Парадигму думки Ф. Прокоповича варто кваліфікувати як раціоналістичну, тобто цілком відповідну духу просвітительської думки XVIII ст.[3.7, с.156].

Елементи пантеїзму (філософсько-релігійне вчення за яким бог ототожнювався з природою) і деїзму (віра в Бога-творця світу, але невіра в його подальшу діяльність у цьому світі), присутні в творах мислителя, вливалися в загальне русло прогресивного розвитку вітчизняної філософії XVII-початку XVIII ст., сприяли її відходу від теології і зближенню з природничими науками. Вони були сприйняті і розвинені М.Козачинським, Г.Кониським, Г.Сковородою, М.Ломоносовим, С.Десницьким, Я.Козельським, Д.Анічковим та іншими вітчизняними і російськими просвітителями XVIII ст.[3.237, с. 52].

Переорієнтація від містичного до інтелектуального пізнання істин християнської віри, зосередження на гносеологічній, метафізичній і

натурфілософській проблематиці сприяли утвердженню у філософській думці високого статусу раціонального знання, усвідомленню цінності наукового пошуку, визнанню того, що ця діяльність не лише не суперечить вищій меті християнина – спасінню своєї душі, а й допомагає її досягненню.

Сенс життя, говорив Ф.Прокопович – у творчій праці, спрямованій на власне й на громадське добро. При цьому можливість досягнення людиною щастя перебуває у стані компромісного поєднання задоволення прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних і духовних. На думку вченого, необхідною умовою щастя є здобуття певного рівня матеріального добробуту, позаяк бідність і нестатки з щастям несумісні. Здобуття такого рівня він пов'язує з сумлінною працею, яку вважає обов'язком щодо себе, сім'ї, суспільства й держави. Ф. Прокопович об'єктивно стверджує, що в основі праці лежить природна для єства людини вигода і користь. Останню він порівнює з доброчесністю і в такий спосіб дає їй позитивну моральну оцінку[3.201, с. 189].

У лекціях і творах натурфілософії він впритул підійшов до формулювання фундаментальної ідеї про взаємозв'язок часу, простору і матерії, що лежить в основі сучасної теорії відносності. Тільки довготривале колоніальне минуле нашого народу, що спричинило «закритість» досягнень українських мислителів перед світом і невивченість їхніх праць, відсутність протягом декількох віків своєї держави, до сьогодні не дають змоги поставити ім'я нашого вченого на гідне місце поряд з Лукрецієм Тітом Каром, Ньютоном, Фрідманом, Ейнштейном. Вчений у теологічній за формою, але науковій за змістом ідеї про незнищуваність матерії стверджував, що: «...матерію не можна ніколи створити, ані зруйнувати, також ні збільшити, ні зменшити ту, яку створив Бог на початку світу, і якою і в якій кількості створена, такою залишається досі й буде залишатися завжди». Вчений вважав, що матерія створена Богом, але Бог не порушує законів природи, світ є «матеріальним сполученням речей» і «небо складається з матерії». Поряд з Епікуром та Анаксархом, М.Кузанським,

Г.Галілеєм, М. Коперником, Дж. Бруно Ф.Прокопович фактично визнає множинність світів. Наголошує, що Чумацький Шлях – скупчення зірок, вчить про єдність світу через матерію: «Матерія є спільною й однаковою в усіх тілах, проте форми різні». Мислитель цілком слушно вважав, що «немає матерії без форми»[3.79, с. 231].

Український мислитель немало зробив для розвитку естетичних ідей, які формулював, головним чином, у курсах поетики, риторики, логіки, теології, натурфілософії й літературних та публіцистичних творах.

Ф. Прокопович визначає загальну етику, як дисципліну, що вивчає людські вчинки, їх співвідношення і закономірності. Вчений поділяє її на три частини: монастику, економіку і політику. «Монастика – це етика, - говорить Ф.Прокопович, - яка вчить про звичаї взагалі, а економіка – яка вчить про ті ж самі звичаї, залежно від того, як вони застосовуються батьком конкретно взятої сім'ї або управителем одного господарства. Політика також вчить про звичаї, як вони використовуються управителем держави, провінції, республіки, царства, імперії, що є ніби якимось великим домом»[3.42, с.37].

В «Етиці» розкриваються механізми і сенс людської діяльності. Кожна людина діє, тому що «вона бажає чогось, заради чого це робить». Оволодіння предметом бажання є щастям, але людина не завжди розуміє, що саме відповідає її уявленням про щастя. Вчений вважав основним завданням етики, яка керує людською поведінкою, «досліджувати і навчати, в чому полягає найвище добро або найвище щастя і блаженство. А цього вона може досягти не інакше, як з'ясувавши, що людині найбільш відповідає». Ф.Прокопович у процесі навчання постійно підкреслював значення й безмежні пізнавальні можливості людського розуму, засуджував сліпий фанатизм та аскетизм із його придушенням природних людських почуттів і відмовою від земних радощів. У праці «Міркування про безбожжя» вчений писав, що сама природа наділила нас пристрастями, і вони «не є злі і шкідливі», тому що це залежить від людини[3.25, с. 147].

Ф. Прокопович, поділяючи етичні принципи гуманістів епохи Відродження про необхідність гармонійного розвитку душі і тіла, критикував тих московських священиків, які «скніють не вмиті, зарослі..., з почорнілими зубами, необрізаними нігтями...»[3.21, с. 113]. Він гостро висловлювався стосовно своїх ідейних ворогів, які проповідували зречення від земного щастя та омертвлення плоті: «...все їм грішним і поганим здається, коли побачать щось гарне, веселе, велике і славне... Більше тішаться, наприклад, коли почують відомості скорбні, аніж добрі; самого щастя не люблять і не знаю, як про себе самих думають, а про інших так: як побачать кого при здоров'ї і в добрім гуморі, той, на їх думку, не святий; їм хочеться, щоб усі люди були потворними, горбатими, темними, нещасливими і хіба що в такому стані любили б їх. Таких елліни називали мізантропами, тобто людиноненависниками»[3.21, с. 113].

Мислитель наголошував, що обов'язок етики – «навчати правил доброї поведінки, а не добре поводитись». Оскільки метою «доброї поведінки є щастя», прищеплювати її правила дитині треба з найменшого віку. Розрізнення теоретичного і практичного є характерним для досліджень педагогічних ідей Ф.Прокоповича, оскільки він на категоріальному рівні визначає теорію як певний «спосіб діяти або виконувати» чи як суму «багатьох понять, що хоч і спрямовується на якусь справу, проте може існувати і без цієї справи. Практика ж є саме виконання справи, яке керується теоретичними правилами»[3.10, с. 117].

Усе вищесказане дає нам підставу говорити про те, що Ф.Прокопович приділяв значну увагу етиці як вченню про людину, її щастя. Вчений стояв на гуманістичних позиціях, вважаючи, що щастя можливе на землі. Це ще один безумовний доказ того, що він не був поборником схоластичного мислення, для якого усе земне – гріховне. Ідеї, сформульовані Ф.Прокоповичем у курсі етики, піднесли педагогічну теорію на новий науковий рівень, сприяли подоланню її залежності від теології і теософії,

значно збільшивши роль раціонального наукового матеріалу порівняно з традиційно абстрактними компонентами.

Ф. Прокопович у навчальному процесі Києво-Могилянської академії впроваджував і розвивав естетичні ідеї, головним чином, у курсах поетики, риторики, логіки, фізики тощо, а також безпосередньо у літературних творах. Здійснював він це переважно на основі вивчення і творчого переосмислення естетичних здобутків античності, Відродження і раціоналізму XVII ст. Вчений використавши й осмисливши їх провідні ідеї, зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної естетичної думки. Науковець, теолог і письменник Ф.Прокопович добре розумів суспільне значення мистецтва як засобу активної пропаганди ідей Просвітництва, морального і фізичного виховання людей, критики ворожого ставлення до науки, освіти, відсталості й мракобісся.

Естетичні погляди Ф. Прокоповича відмінні від багатьох його сучасників котрі у своїх етико-гуманістичних вченнях, здебільшого розглядали духовну красу лише як ознаку духовної досконалості, а тілесну - як диявольську принаду. У мислителя краса визначається як гармонія душі і тіла. Взагалі він визнає прекрасними сутність і прояви природи, що їх наслідує і відтворює мистецтво, мета якого полягає у пізнавальній, виховній функції. На відміну від своїх опонентів, наприклад С. Яворського та Г.Бужинського, його міркування про красу пов'язані не тільки з природою, а й зі звичаями, модою, побутом, що відповідало потребам тогочасного суспільства, зокрема, обґрунтуванню і виправданню нововведень Петра I в етикеті, одягу і зовнішності[3.65, С. 70]. Естетичні ідеї вченого були пов'язані з розв'язанням проблем гносеології та логіки. Основну ж естетичну концепцію він викладав у курсах поетики та риторики, що дало йому змогу набагато повніше розкрити загальноестетичні та науково-методологічні проблемних[3.65, С. 71].

Діставши блискучу європейську освіту, Ф. Прокопович приніс в Україну найвищі досягнення наукової думки. Це насамперед ідеї

Відродження і Реформації, які репрезентували тенденцію переходу від схоластики до матеріалістичних засад у філософії і просвітництві. Ці погляди проходили червоною ниткою у філософських і педагогічних концепціях мислителя. Його творчість активно консолідувала прогресивні наукові сили не лише Києво-Могилянської академії, а й всієї України, формувала загальну ідейну платформу, посилила синтез наукових й загалом культурних надбань Західної і Східної Європи, що сприяло розвитку науки, модифікації православних духовних традицій суспільного життя.

2.2 Роль Ф. Прокоповича в удосконаленні навчального процесу в академії.

XVII ст. було добою зародження тих наукових і педагогічних ідей, з яких виросла епоха Просвітництва. У процесі релігійних війн з'являлися борці за свободу думки, які робили спроби розширити світогляд суспільства, очистити його від схоластики. Серед них найпомітнішими були Дж. Бруно, Т. Кампанелла, Ф. Бекон, І. Кеплер, І. Ньютон, Р. Декарт, Т. Гоббс, А.Гейлінкс, Н. Мальбранш, Б. Спіноза, Д. Локк і Г-В. Лейбніц. Сумнів, що породжували їх ідеї, поступово й спрямовано руйнував цілісність схоластичної свідомості. Мислителі намагалися відтворити вище начало поза теологічною сферою створюючи дуалістичні і пантеїстичні системи[3.62, С. 290].

В Україні Просвітництво не стояло осторонь основних ідейних рухів, що відбувалися у Європі протягом XVI-XVIII ст. Важливим центром освіти і науки, суспільного і культурного життя, розповсюдження європейського досвіду та ідей в Україні у XVII-XVIII ст. була Києво-Могилянська академія.[3.1, С. 90].

У попередньому параграфі було детально розглянуто роль Ф.Прокоповича в оновленні наукового підґрунтя Києво-Могилянської академії. А тут буде спроба узагальнити та окреслити значення діяльності

українського вченого в удосконаленні змісту та функцій навчального процесу закладу.

Вчений розпочав свою науково-педагогічну діяльність в 1705 р., ставши професором піітики у Києво-Могилянській академії. Того ж року Ф.Прокопович написав, для викладання свого курсу, трактат «Про поетичне мистецтво». У курсі поетики він звертав особливу увагу на практичні вправи у творах і детально викладав правила, якими потрібно при цьому керуватися. Крім того він різко висловлювався проти «віршованих фокусів», називаючи їх «дурницями і дитячими брязкальцями», що могли приваблювати людей в «грубий і варварський вік». Вчений рекомендував своїм учнями вивчати взірцевих письменників у кожному роді поезії. В епічній поезії він зауважував, що спудеям потрібно звернути особливу увагу на твори Вергілія, Гомера і Тасса, в ліриці – Горація, Овідія і Каттула, в драмі – Сенеку, в комедії – Плавта і Теренція.

Лекції Ф.Прокоповича відрізнялися наступними основними ознаками: обізнане і творче використання літературного і теоретичного досвіду Європи; різке критичне ставлення до польської літературної і проповідницької традиції, що мала сильний негативний вплив на літературні процеси в Україні; спроба опертися в поетиці і риториці на сучасний літературний матеріал, що зміг зайняти належне йому місце поряд з визнаними класичними творами. Вчений приводив у своїх курсах одночасно з текстами новітніх авторів і свої власні твори латинською, українською книжною, польською і церковно-слов'янською мовами[3.126, с. 71].

З перших сторінок «Поетики» Ф.Прокопович вимагає від поезії серйозної проблематики, високої моральності. Заявивши, що поезія виникла «в колисці самої природи» і «що почуття людське, в образі любові, було першим творцем поезії», вчений вважає, що надалі поети повинні відмовитися від того, щоб «перебирати і в думках, і словесно всі ці забавні садочки, струмочки, квіточки, набілені щоки, прибране золотом волосся і тому подібні витончені дрібниці». У справжньої поезії інше призначення:

складати «хвали великим людям і пам'ять про їх славних подвиги передавати потомству», «повідати про таємниці природи і про спостереження над рухом небесних світил», «наставляти і громадянина, і воїна, як жити на батьківщині і на чужині»[3.20, с. 145].

Знаменно, що поезія, за Ф.Прокоповичем, повинна повчати не тільки пересічних громадян, але викладати уроки державної мудрості і самим правителям, «тому що всякий государ повинен знати толк у двоякому мистецтві - і у війні, і в світі». «Наймудріший поет (мається на увазі Вергілій.), бажаючи дати настанови государям при цьому й іншому положенні справ, - продовжує Ф.Прокопович, - у шести перших книгах описав плавання Енея, де, немов у картинах цивільного життя викладає настанови, як керувати державою; у наступних шести книгах він оспівує війни Енея, які служать зразком військового досвіду. Так само чинили і деякі прозові письменники ...»[3.140, с. 201]

Отже, дидактична роль літератури, з точки зору вченого, дуже велика: адже недарма Аристотель «поставив суддею і керівницею усіх мистецтв і наук» політичну філософію. З цієї ж причини з трьох способів, за Арістотелем, якими поет може відтворити події («як вони були або є, або як про них говорять і думають, або якими вони бути повинні»), Ф.Прокопович обирає останній: «Головна ж різниця між поетом і істориком, за спостереженням Арістотеля, полягає в тому, що історик розповідає про дійсну подію, як саме вона відбулася; а поет або всю розповідь вигадує, або якщо він навіть описує справжню подію, то розповідає про неї не так, як вона відбувалося в дійсності, але так, як вона могла або мала статися»[3.140, с. 203].

Важливим моментом у практичному використанні своїх ідей та правил щодо написання поетичного твору стала п'єса вченого «Владимир» новизна якої полягала вже у тому, що автор узяв сюжет не з біблійної історії, що було правилом, а з вітчизняної. Іншою новацією було те, що основною тезою п'єси була боротьба з відсталістю, патріархальною рутинною. Автор вдається до

психологічного аналізу дій Володимира, показує його сумніви й вагання, як у звичайної людини, а не канонізованого церквою святого, позбавленого людських недоліків. Тому цей твір Ф.Прокоповича, на нашу думку, потрібно вважати своєрідним переходом від старого до нового етапу української духовності[3.183, с. 120].

Драматургічна теорія і практика Ф. Прокоповича справили таке вагоме враження, що подальша театральна творчість протягом майже всього століття трималася цих правил. Згідно з його рекомендаціями писали трагікомедії українські драматурги Л.Горка, Т.Трохимович, С.Ляскоронський, В.Лашевський, М.Довгалецький, М.Козачинський, Г.Кониський, Т.Щербацький та ін. Поруч з класицистичними рисами в їх творах з'являються й мотиви Просвітництва. Наприклад, у драмі Г.Кониського «Воскресеніє мертвих...» (1747) відображено соціальні антагонізми тогочасного українського життя - сваволу старшини, хабарництво і продажне судочинство. Генетично пов'язана з українською шкільною драмою сатирична комедія В.Капніста «Ябеда» досі вважається одним з вищих досягнень російської комедіографії[3.141, с. 17].

Розробку своїх новаторських освітніх ідей мислитель продовжив у курсі риторики, який він розпочав читати у 1706 р. в Києво-Могилянській академії. Зокрема, він наголошував, що оратор, у даному випадку вчитель, користуючись знаннями закономірностей людської психіки, повинен впливати передусім на почуття слухачів. Вчитель, розповідаючи про будь-який предмет, має показати його значення і так про нього говорити, щоб учні уявляли предмет розповіді. Те, що сприймається наочно, більше хвилює, ніж те, чого не видно. Якщо оратор хоче викликати те чи інше почуття у слухачів, він повинен передусім перейнятися ним сам. Автор велику увагу приділив практичним заняттям студентів. Після вивчення трактату кожне риторичне правило мало закріплюватися численними практичними вправами, самостійними пошуками прикладів, що підтверджують правило[3.192, с.117]. Збереглися згадки, що риторичний клас, який вів вчений, студенти

відвідували дуже охоче. Це, звичайно, зумовлювалося його глибокою науковою ерудицією і ораторськими здібностями.

Академічну риторику в Києво-Могилянській академії першої половини XVIII ст., за великим рахунком, вивчали за латино-польськими підручниками. Ф. Прокопович, один з перших звернув увагу на низький науковий рівень академічної риторики і пояснив це ігноруванням класицизму і лояльного ставлення до думки, що красномовству можна навчитися лише у польських навчальних закладах. Найбільше критики з уст вченого вилилось на зміст і форми церковного красномовства у праці «Десять книг про риторичне мистецтво» (1706 р.), що вражає широтою кругозору автора, сміливістю, широтою педагогічної думки. У Києво-Могилянській академії риторика слугувала переважно для навчання її спудеїв церковному красномовству. Ф. Прокопович, застосовуючи в проповіді загальні риторичні правила, вимагав від проповідника ґрунтовного ознайомлення із Святим Письмом і працями отців церкви, а особливо вивчати Іоана Златоуста[3.19, с. 48].

Теорія церковного красномовства у першій половині XVIII ст. вивчалася в кожному курсі академічної риторики. Але риторика інколи не вбачала якоїсь відмінності між світською промовою і проповіддю, а якщо і час від часу відділяла церковне красномовство від світського, то не вказувала на специфічні властивості й особливості церковної проповіді. Ф. Прокопович вперше відзначив цю властивість, і поклав її в основу проповіді та наголосив на обов'язковій вимозі щодо церковної проповіді – вона повинна бути педагогічною[3.8, С. 119]. Навіть ті наступники вченого, які у викладі риторики залишалися вірними колишньому латино – польському напрямку, в розділі про церковне красномовство наслідували його теорію.

З риторичної лабораторії Ф.Прокоповича видно, як він розвинув теорію риторичного ідеалу, сформованого ще Цицероном і Квінтіліаном. Цицерон найважливішим у риторичному ідеалі вважав обдарованість, талант, потім – винахідливий розум, сприйнятливую і тривку пам'ять, і вже за ними – знання,

досвід. Ф.Прокопович наполягав на національній користі красномовства: риторика – це захист інтересів країни, її авторитету, заохочення молоді до подвигів. Ораторській майстерності за період праці Ф. Прокоповича в академії приділялась велика увага. Він стверджував, що «коли з'явиться небезпека над твоєю головою, їй-богу, панцир і меч не є певнішою зброєю в бою ніж красномовство, яке є водночас і обороною і наступальною зброєю»[3.192, С. 207]. Так як основою для вивчення поезики і риторики була латинська мова, вчений наполягав щоб студенти складали твори і рідною мовою релігійного і особливо світського характеру. У Києво-Могилянській академії було складено й прочитано 177 курсів лекцій з риторики[3.215, с. 76].

Варто зазначити, що українському мислителю належить заслуга розробки першої в Україні й Російській імперії методології історії як науки. Зокрема, Ф.Прокопович присвячує цьому цілий розділ у своїй риториці. Він писав, що історія - це наука, що має пізнавальне і виховне значення. Саме історик повинен показати світові доблесті своєї Вітчизни. Слідом за Лукіаном він вважав, що мета історії - це користь, яка випливає з істини, це правдиво передана нащадкам пам'ять про події. Ф.Прокопович також поділяв думку Цицерона про те, що історик повинен бути не лише обізнаною людиною, але й мужньою, щоб говорити правду, а не писати історію «заради пурпурового кафтану». Історія для українського вченого - і наука, і мистецтво: вона має давати і знання, і простір образному, емоційному мисленню. Визнаючи об'єктивність природних законів, Ф.Прокопович вважав, що вони діють і в історичному розвитку, людській діяльності[3.214, с. 107].

У навчальному процесі Києво-Могилянської академії риторика вивчалась у поєднанні з піїтикою. Місцем дотику між ними були риторичні уривки в академічних підручниках що слугували з одного боку посібником для піїтики, а з іншого – для риторики. Перш за все риторичні уривки, що розміщувались в піїтиці, зобов'язані своїм походженням тому поняттю про

піїтику і тому місцю її серед інших наук, яке вона займала в середні віки. У той період достоїнство всіх наук вимірювалось їх користю; у передмові до кожної науки розміщувався трактат про її користь. А стосовно користі піїтики, на думку багатьох вчених тієї доби, вона значно поступалася риторичі. Внаслідок цього піїтика, у висхідному порядку наук у навчальних закладах займала місце нижче риторики і передувала їй. Тому, для того щоб регулювати процес складання віршів у піїтиці і розміщували різного роду риторичні правила, що допомагали у вивченні предмету[3.137, с. 67].

На початку XVIII ст. ці риторичні додатки до піїтики починають скорочувати: їх навіть немає в кінці праці Ф.Прокоповича «Про поетичне мистецтво», зате багато риторичних вставок увійшло до її основного тексту. Причиною цього було те, що вчений вніс в академію поняття про рівність піїтики і риторики. Він наголошував, що «предмет поезії складає все те, про що можна писати вірші, тобто всі ті речі, що складають зміст і науку ораторську»[3.17, с. 21]. Внаслідок цього піїтика все більше почала втрачати свій характер ізольованості по відношенню до риторики, все більше запозичувала риторичні правила і таким чином поступово почала підходити під одне загальне з риторикою поняття літератури.

Протягом XVII-першої половини XVIII ст. у зв'язку з загостренням соціальних проблем, посиленням національно-визвольної боротьби у курсах лекцій і творах з поетики і риторики, завдяки Ф. Прокоповичу і його українським соратникам звучали ідеї служіння всенародній користі, Батьківщині та громадсько-патріотичні заклики до праці для спільного блага. Їх лекції були наповнені матеріалами з життя народу, його визначних суспільно-політичних діячів, величезною кількістю збірок промов, практичних рекомендацій, іншого допоміжного матеріалу призначеного для студентів.

Багато новаторських і прогресивних ідей були висловлені Ф.Прокоповичем у курсі філософії, який він розпочав викладати у 1707 р. Філософський курс складався з трьох частин: логіки, або розумової

філософії, де розглядались загальні заходи і форми людського мислення; фізики, або природної філософії, предмет якої складали – матерія, форма, природа, мистецтво, нескінченне, не перервне; космологія, або вчення про небеса, астрологія, або вчення про зірки; психологія і методологія. Закінчувався філософський курс метафізикою. Наукове обґрунтування вивчення предмета здійснювалось на ґрунті осмислення здобутків античної філософії, патристики, а також рецепції в літературі києворуської доби, європейської схоластики, філософії Ренесансу, Реформації і доби раннього Просвітництва[3.236, С. 123].

Прогресивні ідеї вченого щодо викладання філософських дисциплін мали в академії підготовлений ґрунт, тому що раніше аналогічні принципи обстоювали такі видатні її вчені, як Інокентій Гізель, Іоанникій Галятовський, Іосаф Кроковський. Філософські дисципліни вчений почав викладати з вивчення предмету «Логіка». Курс лекцій був підготовлений ним латинською мовою і складався з двох частин: малої логіки (діалектики) та великої логіки.

Ф. Прокопович намагався далі розвинути ідейні позиції своїх попередників, найчастіше виступаючи як справжній новатор. Це підтверджують вже ранні його лекції в Києво-Могилянській академії. Відступаючи від традиції, відповідно до якої питання онтології висвітлювалися в курсі метафізики, Ф.Прокопович викладав їх у курсі натурфілософії. У цьому розділі його філософського курсу мова йде як про буття, сутність і існування, субстанції й акциденціях, так і про матерію, рух, простір, час, причинність. Вже це перенесення онтологічних питань з метафізики в натурфілософію свідчить про те, що він «намагався знайти розгадку сутності буття світу не в сфері надприродного, а на шляху вивчення природи». Наявні в цих лекціях залишки схоластики тільки характеризують ступінь зближення мислителя з ідеями філософії нового часу - Відродження, Реформації і раннього європейського Просвітництва[3.23, с. 140].

Ф. Прокопович був одним із перших професорів, хто всупереч програмним вимогам надав розділу натурфілософії практичного спрямування. Саме від нього починається у вітчизняній філософській думці цілком нове розуміння натурфілософії як філософії природи, що використовує природній, «натуральний» підхід до пізнання законів світобудови, всупереч книжковому знанню схоластики і теологічним мудруванням. Це розуміння передбачає тлумачення натурфілософії не лише як філософії природи, пояснення з неї самої, а й як провідної тенденції філософської думки цілого періоду, що ознаменувала відрив філософії від теології, забезпечила розвиток філософії в тісному зв'язку з природознавчими науками[3.76, с. 107].

Ф. Прокопович, будучи префектом і ректором Києво-Могилянської академії підтримував наукові і дружні зв'язки з німецькими вченими-протестантами, спеціалістами природничих і математичних наук, направляв для навчання у Німеччину студентів.

У наукових ідеях курсу філософії Ф.Прокоповича, на відміну від І.Гізеля, вже відчутні елементи емпіризму. У лекціях він наголошував, що предметом істинного пізнання є те загальне, що повторюється, тотожне в речах, що відтворюється у поняттях. Сутність методу пізнання він визначав як спосіб віднайдення невідомого через відоме і вважав, що розробкою такого вміння, способу або методу пізнання має займатися логіка[3.16, с. 127].

Перелік філософських предметів, що вивчались у Києво-Могилянській академії, засвідчує докорінну зміну способу функціонування філософії в українській культурі. Якщо раніше філософські ідеї утворювали певний шар, розчинений у сукупному продукті синтетичної культури, то тепер здійснювалися світоглядно-методологічні, й теоретичні самоаналіз, усвідомлення і самопізнання з урахуванням світу людини – відбувалося становлення філософії як самостійної сфери знання на ґрунті засвоєння здобутків західноєвропейської схоластики. Досягнення цього, поширеного в

середньовічній Європі типу філософування з притаманним йому прагненням до раціонального осмислення релігійних догматів, до усталеної філософської термінології, увагою до глибинної розробки проблем логіки сприяло успішному здійсненню процесу становлення професійної філософії як самостійної галузі у системі духовної культури українського народу.

Філософська концепція, розроблена професорами Києво-Могилянської академії, є теоретичним виразом культури українського бароко. Вона знаменувала ствердження у складі духовної культури України філософії як відносно самостійної сфери теоретичної діяльності. У межах цієї філософії зростає найзначніша у зазначену добу філософська система, автором якої був видатний український мислитель, вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода.

У 1707 р. Ф. Прокопович було призначено префектом Києво-Могилянської академії, що дало йому можливість збільшити кількість студентів, контролювати й удосконалювати навчальний процес. Він же піклувався про забезпечення найбільш бідних студентів житлом та харчуванням. Префект особисто очолював суд, що розглядав конфліктні ситуації між викладачами і студентами. Натомість, конфлікти між самим префектом та викладачами й студентами вирішував вже суд на чолі з ректором.

У 1708 р. він увів до навчального процесу академії предмет «Етику», яку і прочитав у тому ж році. Курс лекцій мислителя, завдяки записам невідомого студента протягом 1708 р., дійшов до нас. Більша частина лекцій відсутня. Поділ курсу на книжки (розділи) вказує на те, що була ще щонайменше «книжка друга», яка на жаль не дійшла до нашого часу. Відома нам частина курсу лекцій з «Етики» складається з одинадцяти розділів з яких до нас дійшли лише перші чотири, а саме: 1. Добро. Що воно таке й з чого складається? 2. Будь – яке бажання призводить до добра. 3. Кожна мета має значення добра: все діє з метою і є якась остання мета людських дій; це найвище добро або найвище щастя. 4. В чому полягає найвище щастя і чи його можна досягти в цьому житті[3.56, с. 24].

Український мислитель у курсі лекцій особливо звертав увагу на пояснення природи людської душі, місце людини, як невід'ємної складової природи у світі. Він зазначав, що «вона (людина) є зменшена частинка того видимого і невидимого світу, оскільки має в собі щось і від тілесної не одухотвореної, і від живої матерії, і від чуттєвої людської субстанції, крім того, і те, що мають самі духи. Тому дуже правильно назвали її давні філософи мікрокосмом, тобто малим або взятим у меншому вигляді, світом»[3.257, с. 193].

У навчально-виховному процесі Ф. Прокопович наполягав на вихованні барокової «героїчної особи», яка спроможна була б знаходити розумний компроміс між бажаннями і спонуканнями душі і тіла, здатни відповідати за власну долю і свої вчинки не тільки перед Богом, а й перед собою та суспільством.

У 1709 р. Ф. Прокопович розпочав викладати у Києво-Могилянській академії курс лекцій з богослов'я. Вчений першим у навчальному процесі академії відділив догматичне богослов'я від морального, спеціалізувавши перше і друге і визначивши їх завдання; він вперше ввів новий метод академічного богослов'я — метод науково-історичний, напрацьований протестантською наукою, що ґрунтувався на вивченні Святого Письма та історії церкви і почав викладати богослов'я в академії як наукову дисципліну.

Тих, хто починав вивчати богослов'я, він закликав ґрунтовно освоїти діалектику, оволодіти іноземними мовами, особливо старосєврейською і грецькою — для тлумачення Старого і Нового Завітів. На його думку, щоб оволодіти змістом Біблії, потрібно мати міцну віру в її божественність, прагнення освоїти її сокровенні таємниці, наполегливість у проникненні в сутність кожного її слова, тому що одне й те саме слово може мати в Святому Письмі різні значення. Висловлюючи певну схильність до теологічної традиції католицизму й протестантизму, Ф.Прокопович тут же висловлював досить суперечливу тезу, що «істинне богопізнання існує лише в церкві, у церкві православній»[3.39, с.230].

Ф.Прокопович у лекційному курсі не лише засуджував схоластичний метод викладання богослов'я, поклоніння псевдонауковим догмам і авторитетам, а й закликав професорів і студентів академії до самостійного мислення, вимагав йти не лише шляхом прокладеним іншими вченими, а й мати самостійно сформовані наукові погляди і переконання.

Український мислитель був прихильником передових наукових методів навчання. Він запровадив новий науково-історичний метод викладання богословської науки, що полягав у вивченні історії релігії. Подібно до Я.Коменського він вимагав свідомого, наочного, доступного, систематичного вивчення матеріалу, вважав, що підручники і книги для широкого загалу читачів повинні бути написані простою, доступною мовою.

На початку XVIII ст. професори Києво-Могилянської академії не тільки викладали систему світу доктора медицини і астронома М. Коперника, але й все більше схилялися до її визнання. Найбільш цікавим у цьому плані курс, прочитаний протягом 1705 – 1716 рр. Ф.Прокоповичем, що включав у себе астрономію, фізику, математику та логіку. «Трактат з фізики» найбільш повно висвітлює природничонаукові знання і переконання Ф.Прокоповича. Крім того, він відзначав, що М. Коперник сприйняв запропоновану колись Аристархом і Філолаєм систему, пояснив її і прагнув обґрунтувати переконливими доказами. Його пояснення мало настільки великий успіх, що за ним послідувало безліч сучасних філософів і астрономів[3.101, с. 198].

Ф. Прокопович підкреслював що у видатного польського вченого ще за життя були численні послідовники, тоді як інші автори при викладі геліоцентричної системи світу називали її гіпотетичною і повідомляли, що вона була схвалена лише деякими математиками.

Про діяльність Ф.Прокоповича в Україні писав німецький автор: «Сучасники Прокоповича славили його особливі таланти. Він відзначався гострим аналітичним розумом, мав завжди власний погляд на справи й самостійну думку. Виявляв нечувану начитаність у філософії та старовинній греко-римській літературі. Знав багато мов: латинською розмовляв як рідною

українською»[3.18, с. 96]. У лекціях Ф. Прокопович висловив нові погляди на світ і суспільство, збагачені як античною давньогрецькою і римською спадщиною, так і новітніми ідеями західноєвропейських сучасників. Він розтлумачував нові поняття, цитував безліч творів в оригіналі, майстерно викладав матеріал, шукав по селах і містечках України здібних, охочих до навчання юнаків.

У 1711 р. вчений очолив Києво-Могилянську академію і одночасну був обраний ігуменом Богоявленського монастиря. Він оновив плани наукової і навчальної роботи, за якими основна увага приділялася природознавству, математиці, геометрії, історії, географії, філософії, класичним мовам й українській мові. Ректор вимагав, щоб усі викладачі й студенти писали вірші та п'єси українською мовою і ставили їх перед народом, у Києві це відбувалося на Житньому ринку на Подолі[3.178, с. 35].

Організаційна діяльність вченого у Києво-Могилянській академії позначилась на рівні організації й викладання більшості предметів. І хоч за своїми поглядами він був ідеалістом релігійного спрямування, проте велику увагу приділяв природознавству, математиці, викладав ідеї, які не збігались з християнським віровченням. Ф. Прокопович обстоював думку багатьох тогочасних вчених Європи, що технічні досягнення повинні стати надбанням усього людства, закликав не боятися нового, брати в інших народів усе найкраще. Він високо цінував і використовував у своїй діяльності принцип сумніву й заперечував сліпу віру в догми та авторитети в науці. Він засуджував легковажність в оперуванні фактами історії, вважаючи, що в цій науці все має відтворюватися так, як було насправді. «Науки, – писав Ф.Прокопович – юнаків живлять, старших задовольняють, у щасті прикрашають, у нещасті дають притулок і втішають, вдома дають пораду». Гуманістичні ідеї висловив вчений і у вирішенні проблем людини, її місця в природі й суспільному житті. Людину він вважав рівною всій природі, зробленою «з тієї самої, що й все інше, матерії, але славнозвісною від самого

неба». Велич людини, на думку Ф.Прокоповича, – у її творчій праці, завдяки якій створюються всі матеріальні й духовні цінності[3.89, 16].

Ректор і професор Ф. Прокопович, укладаючи курси лекцій, які він читав у Києво-Могилянській академії, значно розширив, порівняно з попередниками, курси фізики, логіки, геометрії, започаткував викладання математики й фізики на рівні кращих взірців європейської навчальної літератури того часу. У 1707-1708 рр. він розробив і прочитав для студентів курс лекцій з математики, де виклав основи знань з арифметики і геометрії. Особливу увагу вчений звертав на використання теоретичних знань у практичній діяльності. Геометрія Ф. Прокоповича була першим змістовним курсом у галузі математичних знань, прочитаним у навчальних закладах Російської імперії.

Ф. Прокопович продовжив розробку київськими вченими теоретичних основ фізики та механіки. У лекційному курсі й трактаті з «Фізики» він наголошував на однаковості матерії у всіх природних тілах, на її незнищеності, кількісному та якісному збереженні. Вів не визнавав існування порожнечі в просторі і вивчав поняття ваги та земного тяжіння[3.257, с. 70]. Теоретичні засади й скерованість на сучасні досягнення науки було продовжено в наукових курсах наступних після Ф.Прокоповича викладачів академії – С.Кулябки, М.Козачинського, Г.Кониського, Й.Томилевича, Т.Яновського, які зробили значний внесок у розвиток української науки[3.89, с. 19].

Український мислитель глибоко усвідомлював необхідність поширення технічних знань. Здобуті ним у Західній Європі знання дали можливість доносити до студентів технологію виготовлення коліс і годинників, різноманітних інструментів і їх використання на практиці.

Думка про те, що освіта є основою історичного розвитку й суспільного добробуту, проходить через усі твори українського вченого. Сфера освіти, на його думку, повинна охоплювати всю духовну культуру суспільства; він відносить сюди філософію, літературу та історію, а також моральність,

державно-правові науки й установи. Але при цьому Ф.Прокопович на перше місце ставить не богослов'я або християнську етику, а математику, фізику та інші точні науки, — що відповідало потребам розвитку продуктивних сил країни, і в чому була зацікавлена буржуазія.

Освіченою, на думку вченого, можна назвати тільки ту людину, яка не обмежується знанням християнських авторів, а вільно орієнтується в культурних досягненнях народів різних віросповідань, як східних, так і західних. Релігійна й національна нетерпимість або обмеженість не сприймалися вченим. Вагомий внесок вчений зробив у розробку проблеми людини й моралі. Сформульовані ним ідеї сприяли становленню новітньої системи етичних норм. Ф.Прокопович негативно ставився до аскетизму, обґрунтовував переваги повноцінного життя, звеличував працю, критерієм честі й гідності людини вважав особисті заслуги. Основу історичного поступу, сили держави і добробуту громадян вбачав в освіті, розквіті й поширенні наук, мистецтв і ремесел[3.29, с. 107].

Завдяки тому, що статут академії дозволяв і навіть певним чином зобов'язував кожного професора складати свій і не один власний навчальний курс, дотримуючись відповідної його смакам і уподобанням чи рівнем знань системи, ми маємо різноманітні курси і розділи натурфілософії. Феофан Прокопович, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський та Георгій Кониський виразно прагнуть зрозуміти картезіанську філософію, намагаються тлумачити основні питання натурфілософії в дусі науки Нового часу.

Такі суперечливі орієнтації поглядів професорів Києво-Могилянської академії свідчать про постійну боротьбу думок, різкі контрасти й пошуки істини, відображаючи суть вітчизняної натурфілософії того періоду. Незважаючи на окремі різко суперечливі одна одній філософські системи, можна виділити і прослідкувати панівну тенденцію в розвитку натурфілософії, яка визначила її місце в системі філософських знань, роль у формуванні світорозуміння своєї епохи і дальший розвиток вітчизняної філософії як науки[3.78, с. 97].

Київський період життєдіяльності та творчості Ф. Прокоповича демонструє новаторський стиль мислення майбутнього реформатора, який зорієнтований на кращі зразки європейської науки та культури. Цей стиль яскраво проявляється в його науково-педагогічній, проповідницькій та літературній діяльності. Подібним новаторство Ф.Прокопович протиставляв себе традиціям київської школи. Хоча він був вихідцем київської школи – спочатку її випускником, а згодом викладачем і провідним вченим, але він постійно перебував у конфлікті із принципами, на яких у той час ґрунтувалося наукове підґрунтя Києво-Могилянської академії, зокрема, він абсолютно не сприймав схоластичні методи викладання[3.113, с. 243].

Виразні антикатолицькі настрої Ф.Прокоповича сприяли тому, що вчений був категорично проти того, щоб у навчанні використовувалися католицькі методики, що на початку XVIII ст. були постійними провідниками навчального процесу в Київській академії. Переважна більшість київських викладачів були прокатолицьки налаштованими і не відступали від академічного неквапливого читання своїх курсів, що були переповненими цитатами із Святого Письма. У своєму зверненні до викладачів Києво-Могилянської академії Ф.Прокопович говорив, що «схоластика займала учнів пустопорожніми суперечками, вселяла у них хибну впевненість в набуванні мудрості. Потрібно викладати науку ґрунтовніше і гідно важливості предмета, а не робити з неї комедію». Вчений, у своєму курсі лекцій з теології, намагався продемонструвати усю небезпеку для вітчизняного богослов'я у використанні католицьких методів та віросповідних принципів. Для того щоб виробити антикатолицькі методики нового європейського типу, вчений звернувся до протестантських систем[3.248, с. 56].

Ф.Прокопович своєю науковою діяльністю і літературною творчістю активно сприяв вивченню студентами Києво-Могилянської академії і популяризації наукового й публіцистичного європейського досвіду, стримував негативний колоніальний вплив на культуро-творчі процеси

ідеології католицької церкви, дав поштовх для подальшого розвитку наукової думки в Україні.

Європейські ідеї, які вчений привніс у науково-педагогічний процес Києво-Могилянської академії забезпечили інтенсивний розвиток науки і освіти в Україні протягом усього XVIII ст. Його внесок у навчальний процес академії полягав, передусім, у введенні науково-історичного методу викладання богослов'я, розробці першого математичного курсу в академії, удосконаленні змісту і методики навчання закладу.

Науково-педагогічна й організаційна діяльність Ф. Прокоповича сприяла вивченню й переосмисленню наукових і культурних надбань Західної Європи викладачами і студентами Києво-Могилянської академії, розширила зв'язки з її установами і діячами культури, прискорила переорієнтацію їх творчого пошуку на наукове, раціональне пізнання дійсності, сприяла розширенню обріїв духовної і матеріальної культури українського народу.

РОЗДІЛ 3

СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ.

3.1 Феофан Прокопович – ініціатор і реформатор православної церкви.

Останній патріарх Московської православної церкви Адріан був людиною консервативних поглядів та стійких переконань. Тому він жодним чином не міг підтримувати діяльність Петра I, який поступово втягував Росію у бік церковних і державних реформ. Між ними виник глибокий внутрішній конфлікт. Спочатку патріарх різко засуджував іноземні звичаї, які впроваджував цар, але згодом змушений був підкоритись прагненням реформатора. Останні роки свого життя він нікуди не виїздив із свого монастиря і ні у що не втручався. Народ, звісно ж, був цим незадоволений і виголошував сумніви щодо працездатності патріарха.

У такій млявій і невиразній поведінці Адріана Петро I вбачав пасивний супротив духовенства своїм реформам. Він був для нього втіленням незадоволення усієї православної церкви і населення країни. У 1700 р. патріарх Адріан помер і закінчився патріарший період в історії Московської православної церкви. Цар не бачив достойних церковних діячів на цю посаду, саме тому для управління єпархією патріарха був призначений місцеблюститель патріаршого престолу. Ним став Рязанський митрополит, український релігійний діяч і вчений Стефан Яворський[3.112, с. 147]. Відміна патріаршества не сподобалася консервативно налаштованому духовенству. З його боку виник страх, що через такий крок церква втратить свою самостійність і вплив на народ і владу.

Хоча С. Яворський і здобув освіту у Європі, а саме у Любліні, Познані та Вільно, але його вектор освіченості не знайшов точок дотику із світовідчуттям Петра I. Державні поняття царя про відносини між церквою і державою і його релігійні погляди носили досить помітний протестантський

характер, що з'явився внаслідок раннього і близького знайомства з духовним життям німців, тоді як усі київські вчені того часу, до покоління яких належав С.Яворський, вихований на католицьких системах богослов'я, були відданими поборниками високого церковного авторитету, церковних переказів і всього того, що протестантство намагалося похитнути й змінити у вченні про православну церкву. Місцеблюститель, між іншим, разом з російськими ієрархами вважав найкращою формою церковного управління патріаршество. До того ж, він керувався не лише інтересами церкви, а й своїми власними, оскільки розраховував на патріарший престол[3.278, с. 78].

Повноваження С. Яворського у сфері церковного управління були значно обмеженими ніж у патріарха. На своїй посаді він постійно відчував втручання державної влади. Місцеблюститель патріаршого престолу нічого не вирішував навіть у суто духовних справах. Більшість призначень у сфері управління церковними справами йшли повз нього, за згоди Меншикова, Мусіна-Пушкіна та інших державних службовців. У його обов'язки входило піклування про заміщення єпископських кафедр й другорядні питання. За час його перебування на цій посаді абсолютна більшість кафедр були зайняті українцями. Це відбувалося через те, що московські архієреї значно відставали від українських в освіченості. Петро I призначив С.Яворського також протектором московської Слов'яно-греко-латинської академії, яку створили українські вчені на чолі з Є. Славинецьким її першим ректором. Серед професорсько-викладацького складу закладу домінували вчені з Києва, особливо потрібно відзначити Феофілакта Лопатинського, який пізніше став архієпископом та отримав посаду префекта (1706-1722), Гавриїла Бужинського – єпископа Рязансько-Муромського та ін. Серед єпископів за правління Петра I лише один був з росіян, інші українці[3.122, С. 183].

С.Яворському лише зрідка вдавалося схилити царя у бік рішення на користь православ'я. Так, наприклад, у 1719 році за його переконанням Петро I видав указ, який проголошував, що шлюб між лютеранином і православним був можливий лише за умови, що їхні діти будуть

виховуватись у душі православ'я. Він постійно подавав протести проти нових порядків, які хотів влаштувати цар у духовному житті російського народу і в свою чергу отримував гнів правителя і все нових і нових ворогів.

Церковні проблеми, що виникли за реформ Петра I, потребували негайного і кардинального вирішення. Цар чітко усвідомлював, що митрополит С.Яворський для удосконалення церковного управління не підходить, як за світоглядом так і за переконаннями, що з кожним роком набували все більш консервативного характеру. Потрібно було терміново шукати відповідь на запитання: кому довірити роль реформатора російської православної церкви? Вибір було зупинено на ректорові Києво-Могилянської академії Ф. Прокоповичу[3.132, с. 163].

Вперше московський цар серйозно зацікавився українським вченим у 1706 році, коли той виголосив промову із нагоди заснування Печерської фортеці. У 1711р. Ф. Прокопович був викликаний у царський табір під час Прутського походу для підняття бойового духу війська перед вирішальною битвою. Після двох зустрічей Петро I почав детальніше придивлятися до вченого і вивчати його. А дізнавшись про зміст думок мислителя і переконавшись у його видатних здібностях, у 1716 р. викликав того до Перербурга. Там Ф. Прокопович спочатку виступив як проповідник-публіцист, роз'яснюючи дії уряду і доводячи необхідність реформ, а також висміюючи і сатирично викриваючи їх противників. У 1718 р. він став єпископом Псковським і одночасно головним ідеологом Петра I у справах церковного управління. Вчений складав, або, принаймні, редагував усі найважливіші законодавчі акти у справах церкви; він, спільно з багатьма іншими українськими вченими і релігійними діячами писав, за дорученням царя, перекладав з грецької і латини релігійні книги, писав передмови і тлумачення до перекладів іноземних книг, підручники, богословські і політичні трактати. Ним написані передмова до Морського статуту (1719) і «Слово похвальне про флот російський» (1720), складений «Духовний регламент» (1721), «Оголошення» про чернецтво (1724), трактат «Про

патріаршество», «Перше учення отроком» (1723), міркування «Про браки з іновірцями», «Про хрещення», «Про розкол», детальний коментар до «Статуту про престолонаслідування», - під заголовком: «Правда волі монаршої у визначенні спадкоємця держави своїй» (1726) і багато іншого [3.112, с. 216].

Вплив західноєвропейських ідей, що принесли у суспільно-політичне життя Росії українські релігійні діячі, письменники, вчені призвів у реорганізації церкви до розколу духовенства на дві частини, які можна визначити, як консервативно-реакційна та прогресивно-реформаторська. Перша частина духовенства, усвідомлюючи, що під впливом нових ідей позиції церкви неупинно падають, намагалася повернути нещодавнє минуле, коли церкві належала повноцінна влада в країні. Друга частина – підтримувала нові тенденції у розвитку державного управління згідно з якими церква повинна відійти під державне управління, передати частину своїх функцій державі й перейти у повну залежність монарха. Петро I шукав підтримки у реформуванні церкви за кордоном. Під час перебування у Франції і відвідин Сорбони, він організував лист французьких богословів до російського духовенства. Він був майстерно написаний: спочатку наводились свідчення Святого Письма і отців Церкви про необхідність єдиної Церкви, потім викладались догмати, що однаково трактувались обома церквами, а в кінці пояснювались причини їхньої незгоди між собою. А також французьке духовенство особливо підкреслювало і те, що потрібно визнати владу папи. Про визнання влади царя церквою мови не було і ієрархи російської православної церкви відхилили пропозицію католиків.

Єпископи на пропозицію об'єднання двох церков дали відповідь, короткий зміст якої полягає у тому, що вони самостійно не вправі вирішувати питання щодо об'єднання Церкви, без участі духовенства інших народів, а головне, без відома чотирьох східних патріархів. Лист наповнений похвалами і ввічливістю, але простежується відтінок іронії, що було яскравою рисою письменницького хисту Ф.Прокоповича. До Франції лист

був відісланий 15 червня 1718 року. У Сорбоні, звісно ж, залишились незадоволеними і всю провину за таку невдачу поклали на Ф.Прокоповича. Католики припустили, що він не хотів об'єднання церков, тому що, планував після відміни патріаршества стати на чолі російського духовенства. Але така думка не відповідає дійсності, оскільки вчений на той час був молодший і за С.Яворського і за Феодосія[3.139, с. 40-41]. Натомість, він ще тоді виношував ідею реформування православ'я і підпорядкування його царській владі.

Ф. Прокопович був ідеологом прогресивно-реформаторської частини духовенства. Після приїзду в Петербург він відразу ж активно включився у боротьбу двох принципово різних ідеологій і зайняв одне із провідних місць у реформуванні та розвитку православної церкви. С. Яворський був прихильником консервативного напрямку розвитку церкви і виступив опозицією проти європейських ідей свого колеги і опонента. Відкрито протестувати проти новатора він не міг, оскільки той заручився міцною підтримкою царя, тому місцеблюстителю нічого не залишалось, як обрати очікувальну тактику. Оскільки у Ф.Прокоповича було надто багато ворогів довго чекати не довелося. Після того як вченого викликали до Петербурга стало очевидним, що його готують для посвячення в єпископський сан. Щоб перешкодити цьому найяскравішими представниками консервативно-реакційної частини духовенства Гедеоном Вишневським та Феофілактом Лопатинським була складена на нього своєрідна петиція, в якій вчений звинувачувався у не православ'ї. Вони звернулися до С. Яворського, щоб той підписав петицію і подав її на розгляд цареві. Але клопотання блюстителя патріаршого престолу не принесло результатів[3.278, с 211].

Бачення цієї ситуації Ф. Прокопович відобразив у листах до свого давнього товариша Я. Марковича: «Навчати виявляють бажання усі, а от вчитися ніхто не хоче. Зараз настав такий час, що дуже важко знайти людину, яка б добросовісно займалася богословською наукою. А натомість є велика кількість вчених, які загрузли в нечисті, намагаються через лицемірство оповити себе обліком святості. Кількість богословів майже

зрівнялася з кількістю смертних і у кожного свої догмати, кожен визначає, вирішує, постановляє...»[3.112, с.169].

Петро I, під безпосереднім впливом Ф. Прокоповича, дійшов висновку, що для повного підпорядкування владі й ефективного управління російською православною церквою необхідно створити колегіальний орган – Духовну колегію. Головним завданням українського діяча було складання проекту нового статуту православної церкви. 25 січня 1721 р. статут під назвою «Духовний регламент» був підготовлений Ф. Прокоповичем.

Головним фактором, що спонукав заснувати Духовну колегію, було те, що при патріаршому церковному управлінні церква була відокремлена від держави, а патріарх за своїм значенням і впливом прирівнювався до царя. Петру I такий хід справ не подобався і він вирішив підпорядкувати церкву загальній системі державного управління, як одну з її гілок, а релігійне управління перетворити на колегію. Члени Духовної колегії, вступаючи на цю посаду, повинні були, окрім загальної церковної присяги, приносити особливу присягу на вірність цареві.

Петро I наказав зібрати підписи всіх архієреїв, а для цього прибути до Москви 1 травня 1720 р. Пункти збору підписів архієреїв були організовані також у Казані та Вологді. Регламент супроводжував полковник Давидов, якому було наказано, щоб його підписали всі єпископи та архімандрити, а хто не підпише, щоб дав письмове пояснення. Звичайно, ніхто не відважився піти проти волі царя. Духовний регламент підписали 7 senatorів, 6 митрополитів, 1 архієпископ і 12 єпископів – всі архієреї Російської церкви, окрім Белгородського і Сибірського, а також 48 архімандритів, 15 ігуменів, 5 ієромонахів. Загальна кількість підписів з боку духовенства – 87. Деякі історики та каноністи дуже схвально поставилися до того, що Петро I зміг зібрати підписи не лише в Петербурзі, а також і провінціях. Зокрема, професор Н. Заозерський відносить таку діяльність царя до розряду державної геніальності. Це здається цілком доцільним, якщо зважати на ту обставину, що підписи духовенства під Регламентом створили для цих

вчених ілюзію канонічності Синоду. Вчений стверджував, що підпис духовних осіб Регламенту «за формою, принаймні, став актом, затвердженим усіма єпископами Російської церкви, від яких, ніби від собору єпископів, виходить у даному випадку вирішальний голос»[3.84, с. 17].

Російський письменник та обер-секретар Святійшого синоду С.Рункевич безпідставно вважав, що «нова форма центрального управління духовними справами була прийнята всією Російською церквою в особі її представників, не викликавши жодного заперечення. Не багато може вказати історія церковних установ, коли б якісь рішення були прийняті такою абсолютно більшістю, оскільки відсутність підпису сибірського митрополита не призвела до жодних протестів з його боку проти Святійшого Синоду»[3.208, с. 133]. Натомість, російський вчений П.Лапін, реагуючи на слова Рункевича, зазначав, що «звичайно, те, що єпископи формально підтримали релігійну реформу відповідає дійсності. Але навряд чи можна стверджувати, що у справі введення її Петро Великий йшов канонічним шляхом. По-перше, сама реформа була задумана без відома і участі єпископів за виключенням Феофана. Далі, для обговорення складеного проекту реформи не був скликаний помістний собор, як потрібно було б зробити у такій важливій справі. Архієреї, зібравшись разом, могли б детально обговорити проект і вільно висловитися щодо нього. Спочатку проект був відправлений на розгляд лише Синоду і присутніх в столиці архієреїв. І вже після того, як його підписав цар, сенатори, єпископи та архімандрити, які перебували в той час у Петербурзі, він був розісланий в єпархії, але лише «для підпису». Всі підписи були відібрані. Але при таких обставинах, підписи архієреїв, які добре знали характер царя, могли і не свідчити про їх дійсну згоду на введення нової реформи. Є великий сумнів у щирості єпископських підписів, що зумовлено історичними фактами про глухе незадоволення духовенства Петром. Зокрема, навряд чи є сенс говорити про щирі згоду на реформу місцеблюстителя патріаршого престолу рязанського

митрополита Стефана Яворського» стверджував П.Лапин у праці «Собор, как высший орган церковной власти» [3.208, с. 196].

Після того як полковник Давидов повернувся до Петербургу з усіма необхідними підписами під Духовним регламентом цей документ ніби-то набув канонічної сили. 25 січня 1721 р. Петро I видав маніфест, яким формально оголошено народу про створення Духовної колегії, що звалася Святійшим Всеросійським Правительствующим Синодом. У маніфесті цар виступив носієм абсолютної державної влади європейського характеру. «Духовний регламент» служив статутом для православної церкви й новоствореної установи. Кожен член Синоду мусив присягнути на вірність цареві, в присязі вже відкрито було вказано: «Исповедую крайняго судью духовные сея Коллегии быти – Самого Всероссийскаго монарха», тобто Головою Церкви став цар[3.132, с.201].

Вперше «Духовний регламент» був надрукований у Санкт-Петербурзькій типографії 16 вересня 1721 року з рукопису, що зберігався в бібліотеці Московської Синодальної типографії. 23 лютого 1722 року у світ вийшло друге видання «Духовного регламенту» без Додатків. Вірогідно, що це видання не розповсюджувалось до 14 червня 1722 року, коли воно було повторно видане вже з Додатком. Маніфест у першому виданні має інший заголовок, у порівнянні з рукописними текстами і друкованими указами, а саме: Божою милістю Петро Перший цар і самодержець та інші та інші та інші». З таким заголовком він друкується і досі в усіх виданнях Регламенту. Інші складові частини майже повністю співпадають з пізнішими виданнями, але орфографія першого видання не збереглася. Протягом 1723-1818 рр. було опубліковано ще 10 видань «Духовного регламенту», що були копією другого московського[3.84, с. 56].

У 1823 р. видання «Духовного регламенту» було надруковане у Києво-Печерській типографії громадянським шрифтом. У 1830 р. Регламент з додатками увійшов до першого повного зібрання законів Російської імперії. У 1907 р. уривок з «Духовного регламенту» був виданий професором В.

Грибовським у збірнику «Пам'ятники російського законодавства XVIII століття»[3.84, с. 61].

Склад синоду, матеріальне забезпечення його членів вирішував цар і його найближче оточення. У Державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі знаходиться наступний список складу Святійшого синоду: «Царській високості до розмірковувань над особами в Духовну колегію». У проекті були запропоновані наступні кандидати: «архієреї: Феофан – єпископ Псковський, Варлаам – єпископ Суздальський, Гавриїл Федорович – префект, який може бути архієреєм; архімандрити: Петро – архімандрит Симоновський у Москві, Леонід – архімандрит Петровський у Москві, Єрофей – архімандрит Донський у Москві, Аронік – ієромонах Невський, який може бути архімандритом; протопопи: Іоан, протопоп Троєцький в Петербурзі, Петро, ієрей Самсонівський у Петербурзі, який може бути протопопом; миряни: Василь Єршов, Михайло Аврамов, або ті, кого царська величність захоче призначити»[1.2, арк. 17-18]. Документ ніким не підписаний.

Президентом Святійшого синоду був призначений Рязанський митрополит С.Яворський; віце-президентами – Ф.Яновський і Ф.Прокопович; радниками - архімандрити монастирів: Іпатіївського – Гавриїл Бужинський, Симоновського – Петро Смелич, Високопетровського – Леонід, Донського – Єрофей Прилуцький. Синодальними асесорами стали: грецький священик Анастасій Кондоїді, протопопи – Троїцький Іоан Семенов, Петропавлівський Петро Григор'єв і Угрешський ігумен Варлаам Овсянников.

Згідно маніфесту від 14 лютого 1721 р., Синод очолив президент, два віце-президенти, а також до його складу ввели чотири радника і чотири асесори. На практиці склад і структура його неодноразово змінювалися. Всі члени Синоду, включаючи президента, мали рівні голоси, кожен з них підлягав суду Синоду. Президент лише символічно представляв собою першого ієрарха, а на практиці не відрізнявся за своїми правами від інших

членів Синоду. Будучи вищим адміністративним і судовим органом Російської церкви, Синод не мав владу патріарха, діяв від імені царя, отримував від нього до виконання укази і веління у всіх церковних справах. Присяга членів Синоду, що увійшла до «Духовного Регламенту» майже не відрізнялася від присяги військових і цивільних службовців, зобов'язувала вищих церковних ієрархів бути «вірними, добрими і слухняними рабами і підданими» царя, робити все, що призводить до зміцнення самодержавної влади. Так, члени Синоду зобов'язувалися повідомляти про будь-які одержані ними відомості «про шкоду... Його Величності інтересу, шкоду і збитки»[3.14, с. 107]. Цар вважався «крайнім суддею» синоду й іменувався, зокрема, «Христом Господнім»[3.14, с. 108]. У 1901 р. Синод скасував цю форму присяги.

Щодо посади президента Синоду у «Духовному регламенті» було зазначено: «Народу не потрібно боятися від духовного правителя бунтів і смут. Такому злу в соборному духовному управлінні місця немає. Немає тут великої слави президента, немає зайвої світлості і позору, немає високої про нього думки і не можуть підлабузники великою сипати на нього надмірну похвалу. Президент не вирішує все одноголосно, його голос рівний поряд з усіма членами Колегії.» [3.378. с. 73]. З цих слів «Регламенту» стає зрозумілим, що посада президента Синоду набувала формального значення і вагомого впливу у справах одержавленої церкви не мала.

С.Яворський, Ф.Прокопович і Ф.Яновський намагалися поклопотати про свою платню за членство у Святійшому синоді і подали 16 січня 1721 р. свою «думку щодо пред'явлення трактоменту колегіатом Духовної колегії». На основі цього була визначена оплата праці членам найвищого органу управління православної церкви. Згідно указу Петра I від 18 січня президент Синоду мав отримувати 3000 руб., віце-президенти – 2500, радники – 1000, асесори – 600 руб. щорічно.

Створення «Духовного регламенту» й на його основі Священного синоду впливало з загального напрямку церковної політики Петра I, яку він

формулював як «виправлення духовного чину»[3.29, С. 113]. Вона полягала в ліквідації патріаршої системи управління Церквою, усунення можливості супротиву царю з її боку, результатом чого стало падіння церковного впливу на суспільство. Ідейним джерелом «Духовного регламенту» послужили протестантські теорії про верховенство світської влади в духовних справах людини і суспільства. На їх основі Ф.Прокопович обґрунтував права російського царя як верховного охоронця «правовірності і всякого в Церкві святій благочинця», що має владу над Церквою, подібно німецьким протестантським князям, які розповсюджували свою світську і одночасно духовну владу на належній їм території. Крім того, він виходив з положень популярної тоді в Західній Європі теорії «природного права» і правових концепцій «поліцейської держави», які не залишали Церкві й вірі самостійного місця в суспільстві. Церква розглядалася як один з інструментів досягнення «загального блага», як елемент державної системи виховання, освіти підданих і контролю над ними. Текст «Регламенту» місцями наближається за формою до політичного трактату, містить різку критику колишніх порядків церковного управління і способу життя духовенства[3.53, С. 7].

Основний текст «Духовного регламенту» складається з трьох частин. У першій обґрунтовуються переваги колегіального органу Синоду перед одноосібною системою управління справами Церкви. Аргументація будувалася на спрощеному, якщо не примітивному уявленні про малоефективність патріаршої влади, про її схильність до бюрократичних пороків, некомпетентності, до упередженості і навіть до небезпеки для існування самодержавної влади. У тексті регламенту сказано: «... від соборного правління не потрібно боятися заколотів і хвилювань, які можливі від єдиного власного правителя духовного. Бо простий народ не відає, яка різниця влади духовної від самодержавної, але великою найвищого пастиря (патріарха) честю і славою дивується, думає, що такий правитель є другий государ, самодержцю рівносильний, або ще могутніший за нього, і що

духовний чин є інша і краща держава». В якості прикладів небезпечного посилення церковної влади автор вказує на візантійську історію, історію папства тощо. Синод порівнюється з соборною практикою минулого, з «соборним духовним урядом». Висловлюється впевненість, що він стане «школою правління духовного», школою майбутніх архієреїв, завдяки якій «скоро від духовного чину грубість відпаде»[3.63, с. 60]. Проте, Ф.Прокопович не зумів знайти переконливого канонічного виправдання скасуванню Патріаршества і заміни його Синодом. Аргументи вченого не витримали критики з канонічної точки зору.

Вчений, якби виправдовуючись перед ієрархами церкви, розглядає причини утворення Синоду, його завдань, переконує чому його правління значно краще за одноосібне правління патріарха. Він поділяв колегії на тимчасові і постійні, стверджуючи, що церковні собори, надзвичайні громадські розшуки, трибунали і наради у правлінні російської церкви були неефективні. Натомість, він віддає перевагу постійним колегіям, таким як Єрусалимський Синедріон, Афінські управлінські збори тощо; а також колегіям інших іноземних держав та державній колегії, створеній Петром I у 1718 році. Далі Ф. Прокопович визначає Духовну Колегію (Синод) як постійно діючий орган і таким чином питання тотожності його і церковного собору відпадає саме по собі, оскільки церковний собор ним визначений як тимчасова колегіальна форма управління[3.63, с. 76].

У «Духовному регламенті» вчений виклав свої аргументи щодо прав царя створити Синод, ліквідувати патріаршество і підпорядкувати царській владі абсолютно і повністю церкву. Щоб пояснити це, він доводив, що колегіальна система управління має багато переваг над одноосібною владою. Він наводить дев'ять «провин», що доводять переваги колегіальної системи управління перед одноосібною тобто патріаршою. Перша «провина» полягала у тому, що у вирішенні якоїсь справи не однією особою, а багатьма, легше знайти істину і визначити справедливе рішення, оскільки «те, що не зрозуміє один, зрозуміє інший». Цей аргумент проти патріаршества не

витримував ніякої критики, оскільки патріарх ніколи одноосібно не приймав ніяких важливих рішень, а всі важливі питання обговорювались на церковних соборах. У другій, третій і четвертій «провинах» Ф.Прокопович доводив, що колегіальне вирішення справ Синодом має значно більший авторитет і що рішення щодо якоїсь справи набуває особливої сили «коли управлінський Колегіум знаходиться під державним монархом і від монарха бере свій початок», «Адже влада монарха - розмірковує вчений - є самодержавна, їй коритися по совісті наказує сам Бог. Але навіть цар має своїх радників не лише для кращого розуміння істини, але і для уникнення наклепу непокірних людей про те, що нібито монарх править силою або за своїми забаганками, а не істиною і не судом»[3.63, с. 79].

Професор Імператорського Варшавського університету П. Верховской, оцінюючи реформи церкви в Росії, писав: «Проникнутий ідеями суверенітету і державного абсолютизму Феофан не міг терпіти поруч з монархом владу патріарха, як втілення так званого «монархічного єпископату». І в даному випадку він волів бачити створення Духовної Колегії» [3.34, с. 363] .

Ф. Прокопович, обґрунтовуючи руйнацію управління і суспільного статусу православної церкви, у п'ятій, шостій і сьомій «провинах» намагався довести, що Синод, як колегіальний орган корисніший за патріарха тим, що у ньому «не можна здобути посаду завдяки підлості та заангажованості», що він має змогу більш неупереджено творити суд, оскільки плести інтриги проти однієї особи значно легше, аніж проти багатьох, і що саме ця форма правління, а не патріарша збереже Росію від небезпеки бунтів та збентеження народу. Ф.Прокопович зазначав, що прості люди не розуміють різниці між духовною владою і самодержавством, що «здивований великою честю і славою патріарха, простий народ вважає, що він є другим правителем, який рівносильний монарху, і що духовний сан є інша і краща держава. Чого ж чекати, коли до цього додати владолюбиві задуми деяких духовних осіб? Цією думкою до того розбещуються прості серця, що не дивляться на свого самодержця, як на верховного пастиря в усіх справах. Внаслідок цього, у

випадку конфлікту між духовним і мирським правителями, всі стають на бік першого, за нього боряться і бунтують. До того ж вони думають, що боряться за самого Бога і не лише не оскверняють, але навіть освячують свої руки, якщо чинять кровопролиття. Такий погляд народу особливо зручний для підлих людей, висловлюючись нашою мовою — для антихристів, які завжди готові скористатися суперечкою царя і патріарха, щоб посягнути на Господнього Христа»[3.35, с. 17].

Ці аргументи мислителя на користь абсолютної влади монарха суперечили Біблії, де було сказано: «Не має влади, якщо не від Бога». Натомість, він обходить цей постулат і стверджує, що народ має коритися владі добрій і норевистій, не повставати проти неї, підкорятися спадкоємцям, які б вони не були. Історія Росії нерідко спростовувала ці докази Ф. Прокоповича. Святійший синод опинився у цілковитій залежності від царів, які порушували його права, що викликало з його боку дії на захист авторитету і честі[3.84, с. 117].

Перебуваючи у рабській залежності від імперської влади народи Росії чинили їй масовий опір за проведення політики «всенародної користі».

У сьомій, восьмій і дев'ятій «провині» мислитель розкриває суто політичні мотиви знищення історично самобутнього і юридично самостійного патріаршества, заміну його Священним синодом і підпорядкування церкви владі монарха. Він відверто попереджає ієрархів церкви про покарання за непокору реформам. «Духовна Колегія – стверджує Ф. Прокопович, - є зручною і в тому відношенні, що для суду над одним із її членів або самим президентом не потрібно буде скликати дорогий і важко здійснюваний вселенський собор, між іншими, суд місцевих єпископів над патріархом може бути завжди підозрілим і неавторитетним в очах людей»[3.84, с. 123].

У другій частині «Духовного регламенту» було визначено коло повноважень Синоду, пов'язаних з загальноцерковними проблемами і церковним управлінням. Зазначалося, що потрібно активно боротися з

забобонами, ретельно перевіряти на предмет відповідності з християнським вченням усі відомі молитви, акафісти, церковну літературу, здійснювати духовну цензуру, перевіряти чутки про чудеса, що відбуваються від ікон, тощо. Для освіти народу пропонувалося написати 3 книги: 1. «Викладення головних християнських догматів і 10 заповідей»; 2. «Про власні різного чину посади»; 3. «Збірка висловлювань св. отців про гріхи, чесноти, тощо». Їх потрібно було поширити і читати в церквах парафіянам у недільні та святкові дні. Далі формулювалися обов'язки єпископів. Архієреї повинні були знати правила Вселенських і Помісних Соборів. Від них вимагалось не менше ніж раз на два роки об'їжджати свою єпархію. Тривала відсутність єпископа в єпархії засуджувалася. При неможливості управляти єпархією слід було призначати кілька людей з духовенства для ведення справ. У разі виникнення питань з приводу управління потрібно було звернутися до архієреїв з сусідніх єпархій, а потім до Синоду. Єпископи повинні були стежити за поведінкою духовенства своєї єпархії, вершити духовний суд, в тому числі і над мирянами, при цьому оголошувати анафему вони могли тільки з дозволу Синоду. Суд Синоду - вища судова інстанція, куди, зокрема, потрібно було направляти скарги на єпископів. Архієрей повинен був двічі на рік посилати в Синод рапорти про стан справ у єпархії. Окремі пункти «Духовного Регламенту» визначали поведінку ієрархів і служителів церкви. Заборонялося надавати зайві почесті архієреям (водити їх під руки, кланятись їм в землю). Ще більшій критиці піддавалися архієрейські слуги, за якими потрібно було стежити, щоб при відвідуванні міст і монастирів вони «пристойно й тверезо перебували і не піддавалися б спокусі»[3.84, с. 126].

Перелік справ, якими повинен був займатись Синод Ф. Прокопович поділив на дві групи: «Справи духовенства і мирян» і «Справи єпископські». Мислитель дає негативну характеристику стану релігійного життя в Росії, ставить завдання перед Синодом і усіма служителями церкви щодо виправлення в ньому «настроїв» та «убогості», піднесення людського розуму і науки в суспільстві і морального стану народу. Надзвичайно низький рівень

освіти духовенства, зміст і якість церковної служби, недосконала організаційна структура церкви породили своє власне розуміння Біблії, що вилилось у вузьку обрядову зарозумілість, поширення серед мирян найрізноманітніших повір'їв, звичаїв та нетерпимість у справах віри. Поверхове знання Священного Письма, основ християнства, адже воно було перекладене російською мовою ієромонахами Києво-Могилянської академії Варлаамом Лашевським і Гедеоном Сломинським лише у 1751 р., не сприяло християнізації московського народу[3.132, с. 103-104].

Ф. Прокопович чітко визначив у «Духовному регламенті» обов'язки й правила обрання і призначення на посади єпископів, пресвітерів, діаконів та інших церковних клерків, монахів, вчителів і учнів духовних шкіл, а також церковних проповідників, й мирських осіб, які приймали участь в духовних настановах. Вони повинні були добре знати граматику, коментувати віроповчальні книги, а в перспективі пройти курс навчання в духовних училищах. Регламентом було заборонено приставляти до однієї церкви багато священиків і дияконів. У статуті російської православної церкви було порушено принцип таємниці сповіді. Священики зобов'язані були повідомляти владу, коли дізнавались на сповіді про щось підозріле, про намір сповідаючого вчинити злочин проти державної влади чи монарха або збирався свідомо оповістити про «хибне диво», тощо. За недонесення на священика чекала кара: «Лишение сана и имения и лишение живота» У «Доповненні ...» наводилися правила застосування покарання людини за її гріхи з урахуванням конкретної ситуації. Священиків застерігали від різних «безчинств», що були досить поширені в російській церкві: пияцтва, сварок, участі в кулачних бійках тощо. Парафіяльних священиків зобов'язували вести метричні книги новонароджених, хрещених, вінчання й реєстрацію смерті людей[3.132, с. 210].

У Регламенту були визначені функції та обов'язки членів Синоду, координація його діяльності з роботою інших державних установ. Члени Синоду повинні були, зокрема, підбирати й перевіряти кандидатів на

єпископську кафедру, інших архієреїв, архімандритів монастирів, ректорів духовних навчальних закладів, глав духовних місій, розглядати богословські твори перед їх опублікуванням, контролювати використання церковного майна, захищати духовенство перед мирськими судами, вести боротьбу з поданням милостині працездатним людям, а також з користолюбством священиків, які вимагають платню за свої послуги віруючим. Добровільна жертва їх не заборонялася[3.211, С. 172].

У «Духовному регламенті» було передбачено, що члени Синоду можуть доповнювати його текст за згодою царя. Оскільки в первинному варіанті дуже мало говорилося про біле духовенство і чернецтво, члени Синоду склали «Доповнення про правила причту церковного і чину чернечого» і опублікували його у 1721 та 1722 рр. без відома Петра I. У 1722 р. «Доповнення ...» було перероблене Петром I і опубліковане в остаточній редакції[3.211, С. 176].

Розділ про чернецтво декларував правила постригу для чоловіків віком не менше 30 років (для жінок - не менше 50 – 60). Заборонялося залучати до чернечого сану воїнів, селян без відпускнуго свідоцтва, осіб, які мають борги чи уникають суду, які перебувають у шлюбі (навіть за умови розлучення і спільного постригу), дітей, овдовілих кліриків. Людина, яка вступила до монастиря передавалась під опіку досвідченому ченцю і повинна була пройти трьохрічний послух перед постригом, що відбувався лише з дозволу єпископа. Неписьменні ченці повинні були вчитися читати, для цього належало влаштувати особливі келії для занять. Дотримання посту і причащення ченців було обов'язковим і не менше 4 разів на рік. Відлучатися з монастиря без поважних причин не рекомендувалося, ходити в гості дозволялося не більше 4 разів на рік. Перехід до іншого монастиря допускався лише в крайньому випадку. Приймати їжу слід було тільки під час спільної трапези. Після смерті ченця його майно переходило монастирю, а майно єпископа - Синоду. Настоятелі повинні були обиратися братією.

Вони не могли примушувати ченців приходити до себе на сповідь, в обителі призначався загальний духівник.

Казна монастиря знаходилася у веденні скарбника, а не настоятеля. У «Додатку ...» зазначалося, що «в монастирях личить загальному житію бути». Пропонувалося зводити братію нечисленних монастирів в одну обитель, церкви, що звільнилися перетворювати у парафіяльні, заборонялось будувати відокремлені скити. Нові монастирі можна було будувати лише з дозволу Синоду. Слід було вести запис всіх пострижених в ченці, а також монастирських доходів і витрат. При монастирях рекомендувалося відкривати лікарні[3.84, с. 136].

Насправді, Синод досить часто, особливо в Україні, порушував останні два правила. Він самовільно призначав нових ігуменів і архимандритів монастирів, які нерідко керували на свій розсуд: «и нашего устава монастырского не смотрит, и соборной братии никогда в совет не призывает, но сам собою всякое дело затевает и делает по прихотях своих»[3.132, с. 203].

Ф. Прокоповичем також була розроблена в цій частині детальна програма створення духовних училищ. Вони повинні бути закритими установами монастирського типу на чолі з ректором і префектом, утримуватися на кошти архієрейських будинків і зборів з церковних і монастирських земель й особливу увагу приділяти відбору вчителів і змісту навчального процесу. При закладі відкривали церкву і гуртожиток (бараки). Передбачалися рідкісні побачення учнів з родичами, час розподілявся за точними «Регулами» (правилами), здійснювався суворий нагляд за учнями. Курс навчання поділявся на 8 класів з вивченням латинської, грецької, давньоєврейської і церковнослов'янської мов, географії, історії, арифметики, геометрії, логіки, діалектики, риторики, піітики, фізики, метафізики, політики і богослов'я, що опановували протягом останніх двох років. До закладу приймали дітей священнослужителів й «інших, в надії на священство визначених». Випускники училища ставали священиками, а якщо брали

чернечий постриг, - ігуменами і архімандритами. Окремо йшлося про «проповідників слова Божого». Проповіді могли виголошувати лише ті, хто навчався в духовних училищах. Визначалася мета проповіді: заохочення до покаєння, виправлення, шанування влади, викорінення забобонів тощо. За зразок всім рекомендувалося вивчати праці св. Іоанна Златоуста. Проповідники повинні бути скромними і стриманими. Наприкінці другої частини Регламенту визначався статус мирян, їх відмінності від духовенства. Миряни повинні були причащатися не менше одного разу на рік. Заборонялися всі будинкові домашні храми, окрім тих, що належали до царської родини. Парафіяни могли самі обрати кандидата в священники, попередньо подавши єпископу відомості, що обраний вів чесне і добропорядне життя, і вказати, яка йому належить земля. Вінчатися можна було тільки в приході нареченого або нареченої. Крім того, Ф. Прокопович наголошував на необхідності боротьби з старообрядництвом. Старообрядців заборонялося «зводити на владі, не токмо духовні, але і на цивільні». Потрібно було виявляти таємних старообрядців, їх приховування суворо засуджувалося[3.92, с. 124].

Ф. Прокопович у «Духовному регламенті» розробив релігійні, ідейно-політичні, юридичні й організаційні засади російської православної церкви та її підпорядкування монархічній владі. Це була одна з перших юридично зафіксованих спроб знайти важелі взаємодії між церквою і державою. Очевидним є той факт, що з цих двох чинників вчений, не вагаючись, віддавав перевагу державі. Хоча він був сановником церкви, але державними справами цікавився значно більше, ніж питаннями релігії. П.Громов стверджував, що «сферою Прокоповича була держава, незважаючи на те, що він був служителем церкви»[3.53, с.17]. Він спрямував усі сили на підтримку церковної політики Петра I. На думку М. Кедрова, «...де особливо Феофан надав важливу послугу цареві, так це у впровадженні Духовної Колегії та реформах щодо духовного відомства. У цій сфері діяльності Прокопович

постає перед нами не лише як прихильник перетворювача, як його права рука, але як майже рівносильний реформатор» [3.84, с.35].

Після появи «Духовного регламенту» в інтелектуальному середовищі тодішньої Росії відбувся своєрідний розкол в аналітичних судженнях, оцінках та міркуваннях на перспективу. З одного боку, прихильники петровських реформ (А.Кантемір, В.Татищев, Г.Бужинський та ін.) сприймали «Духовний регламент» як просвітницький твір нової доби в церковних справах. Окремі іноземці з повагою та захопленням ставились до Ф. Прокоповича за його намагання наблизити Росію до Європи [3.278, с. 234].

Натомість, прихильники традиційного православ'я в Московії, Україні, інших церквах європейських країн вбачали у новаторському характері «Духовного регламенту» невігластво та плюндрування усталених релігійних догм. Для М. Родишевського «Духовний регламент» - це, насамперед, вираження вагомого розриву із стародавніми традиціями. Він стверджував, що задля виправдання Петра I, чиновників і представників церкви, які підписали цей документ, «Феофан одурив Государя і сенат, а духівництво підписалося не читаючи і під погрозами». Автор покладає на українського мислителя всю відповідальність за релігійну реформу. Саме М.Родишевський написав найвагомішу і систематизовану критику «Духовного регламенту» під назвою «Заперечення на оголошення про чернецтво, на Регламент духовний і на книгу про блаженства» [3.203, с.7]. Якщо оцінювати загальне ставлення богословів до праці Ф.Прокоповича, то майже всі визнавали її доказом неправославної орієнтації автора. Різку оцінку релігійним реформам Петра I і Ф. Прокоповича дали письменники й філософи. Ф. Достоевський зазначив, що церква на період свогосинодального ярма опинилася в паралічі й перестала існувати як канонічна серед інших православних церков [3.125, с. 94]. Об'єктивним і категоричним є судження видатного російського філософа й історика Г. Федотова, який заявив: «Це було суцільне блюзнірство і наруга... Петро зумів на два століття знести й розсіяти національні сили православ'я в імперії» [3.259, с. 117].

Петро I для канонізації релігійної реформи 30 вересня 1721 р., звернувся до Царгородського патріарха Єремії з проханням благословити новий устрій російської Церкви та всіх членів Синоду. При цьому цар описав утворення Синоду так, що опустив усе, що видавалося б неканонічним, і вніс деякі зміни у текст «Духовного регламенту». Через два роки, 23 вересня 1723 р., реформу Петра I благословили патріархи Царгородський та Антіохійський, звичайно за відповідну «фінансову допомогу», а інші – зреклися[3.84, с. 211].

На чолі Синоду став обер-прокурор, світська особа, що була «оком царевим» над усіма духовними справами. Влада обер-прокурора була дуже велика, а цар став фактичним головою Церкви, що, зрештою, за Павла I й було узаконено у 1797 р., як 43 стаття основних законів. В єпархіях незабаром було запроваджено відповідні установи, що пізніше звалися «Духовними Консисторіями» (1841 і 1883 рр.). Їх очолили секретарі, які безпосередньо підпорядковувались обер-прокурору. Так царська влада цілковито запанувала над православною церквою в Росії[3.278, с. 312].

Ці зміни не могли не відобразитися і на Українській православній церкві. З того часу Українська церква також втратила остаточно свою соборноправність. В Україні 250 років не було вже крайових соборів – їхню функцію присвоїв собі царський уряд та Синод. Синодальний устрій російської церкви, що тягнувся довгих 197 років (1721-1918) був не канонічний і приніс повне поневолення, пограбування й нищення Української православної церкви[3.131, с. 125].

Наприкінці XVII-XVIII ст. російська влада і церква позбавили українське православ'я національної окремішності, винищили після використання богослужбові книги, пограбували бібліотеки й друкарні, обмосковили Києво-Могилянську академію й усі інші школи, забрали її церковні мастки і вигнали з Української церкви все те, що в ній вже було і жило своєю живою народною мовою з XVI ст. (наприклад, читання Євангелій та Апостолів, Синаксарі тощо). Не допускалась навіть українська

проповідь, хоч це виразно протирічило навчанню апостола Павла[3.132, с. 206].

Таким чином імперська влада дякувала Українській православній церкві за європейську християнізацію російського православ'я. Про яку професор П. Бессонов напише: «Пришельцы (малоросы) заняли здесь (в Великороссии) самые видные и влиятельные места от иерархов до управлений консисторий ими устроенных, от воспитателей семьи царской до настоятелей монастырских, до ректоров, префектов и учителей или же проектированных школ, до кабинетных и типографических ученых, делопроизводителей, дьяков и секретарей. Все подвергалось их реформе по крайности необратимому влиянию: богословское учение, исправление священного и богослужебного текста, печатание, дела раскола, церковная администрация, проповедь, храмовое, общественное и домашнее пение, внешность архиерейских домов, образ их жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, например певчих, вид и состав школ, предметы и способы учения, содержание библиотек, правописание, выговор речи устной и в чтении (церковное м'якое «г» вместо твердого), общественные игры и зрелища и т.д.»[3.18, с. 4]

Протягом першої половини XVIII ст. не лише єпископські кафедри, а й усі основні архієрейські посади в управлінні Російською церквою, зокрема у Священному синоді, обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. Не менше як 200 випускників закладу в 1721-1750 рр. були настоятелями російських монастирів. За Петра I лише один єпископ був із росіян, всі інші вихідці з України[3.131, с. 140].

Феофан Прокопович — мислитель нового часу, цілеспрямований критик всього старого і віджилого в російській православній церкві, намагався розчистити і підготувати підґрунтя для тих хто продовжить реформування церкви і держави в імперії.

3.2 Внесок українського вченого у становлення і розвиток освітніх і наукових знань в імперії.

У XVIII ст. освіта і наука в Московії до правління Петра I сприймалися як щось зовнішнє і непотрібне ні церкві, ні суспільству. У Московії, стверджує член Російської імператорської академії наук П. Морозов, життя характеризувалося «церковным фанатизмом, враждой к науке, упрямым застоєм, нравственным одичанием и ожесточением»[3.131, с. 66]. На нашу думку саме у цьому криється причина недовіри і байдужості до богословської культури, сприйняття її як чужорідної для православного Сходу, що заважало оздоровленню російської релігійної свідомості й звільненню її від старообрядських забобонів звичаїв і традицій. Цей же автор у праці «Феофан Прокопович как писатель» стверджував: «Петр видел, что московское духовенство в своем образовании стоит неизмеримо ниже киевлян, что в Великороссии видится только “заматерелое грубости чудо всех ужасных видов ужасное” и нет людей которые могли бы руководить просвещением духовенства, заботится о школах, следить за ходом и результатами преподавания; вот почему, желая поднять уровень образования в этой среде, он необходимо должен был обратиться к киевским ученым»[3.112, с. 61]

Ф.Прокопович, ще у київський період своєї діяльності, одним із перших, започаткував вивчення богослов'я на основі новітніх наукових знань ідеологів протестантизму. Він набув слави вченого європейського рівня освіченості, видатного оратора, проповідника й захисника православ'я від католицької експансії. Тому не дивно, що його як багато інших релігійних діячів і видатних українських вчених, у другій половині XVII - XVIII ст. масово запрошували до Московії, що 1721 р. – за указом Петра I стала Росією.

У попередньому параграфі ми детально зупинились на церковно – адміністративній діяльності українського мислителя. Тому тут ми звернемо

особливу увагу на діяльність Ф.Прокоповича у справі становлення й розвитку освіти і науки в Російській імперії.

Після Переяславської угоди 1654 р. рух українців до Московії набирає великих розмірів. «Вони, - стверджує І. Огієнко, - понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали міцні підвалини нової культури»[3.131, с. 68]. До Москви царем були запрошенні професори і викладачі Києво-Могилянської академії Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький і старець Феодосій, Дамаскін Галицький з іноком Марком, Теодосій Яновський, Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Семен Полоцький та ін. Останній навчав і виховував царевичів Олексія і Федора та царівну Софію; вчив він і царевича Петра. Загалом понад 32 релігійних діячів і вчених з України перебралися до Московії[3.131, с. 75]. Українські вчені й церковні діячі приймали активну й безпосередню участь у створенні освітніх закладів і організації навчального процесу, підготовці підручників, удосконаленні й розвитку богословського вчення, редагуванні священних й релігійних текстів, написанні катехизисів, проповідей, перекладі Священного Письма тощо.

У 1649 р. вони створили у Москві першу організовану Греко-латинську патріаршу школу для навчання боярських дітей грецькій й слов'янській грамоті, яку очолив Є. Славинецький - відомий філософ, педагог, письменник, автор словника – «Лексикон греко-слов'яно-латинський»[3.131, с. 77].

Особливо цілеспрямованого й масового українського впливу зазнає освіта і наука в Росії після приїзду до Москви С. Яворського, Д. Туптала і Ф. Прокоповича, які займуть найвищі посади в ієрархії православної церкви, а останній стане радником Петра I з питань культури і реформування церкви й держави.

Ф.Прокопович вважав, що освіта і виховання є основою суспільного поступу, добробуту і моральності, тому у своїх працях, практичній діяльності і лекційних курсах нещадно критикував невігластво, обскурантизм,

марновірство, забобони. Твори вченого «Христові проповіді та тлумачення про блаженства», «Духовний регламент», «Перше повчання отроком», «Правда волі монаршої», зміст указу «Про звання чернече», розвивали критичний аналіз ставлення ченців та духовенства, до реформування церкви, освіти і науки. Як стверджує О. Пипін «одни отнесли к ней с полным сочувствием и желанием отправиться в самый Киев для более широкого образования; другие верны старому обычаю, заподозрили в ней нечто зловерное и опасное»[3.131, с.80]. Петро I, редагуючи указ у дусі старообрядських традицій московської церкви заборонив ченцям займатися книжковими і письмовими справами. У «правила» про чернецтво, доданих до Регламенту було внесено: «Ченцям у келіях забороняється зберігати листи і виписки з книг без відома настоятеля. Якщо ця заборона буде порушена, то ченців потрібно піддавати жорстоким тілесним покаранням. Також забороняється писати листи без дозволу настоятеля, по духовним і цивільним регулам чорнила і папір не тримати, крім тих випадків, яким, власне, від настоятеля для загально духовної користі дозволяється. За ченцями потрібно старанно наглядати, адже ніщо так чернечої безмовності не розоряє, як суєта»[3.132, с 107].

З приводу цієї заборони дуже вірно зауважив російський публіцист, богослов та професор Московської духовної академії М.Гіляров-Платонов: «Коли Петро Перший видав указ, який забороняв ченцеві тримати у себе в келії перо та чорнило, коли той же государ указом повелів, щоб духовний батько відпускав людині гріхи, сказані на сповіді: духовенство повинно було відчути, що від тепер державна влада стає між ним і народом, що вона бере на себе виключне керівництво народною думкою і намагається зруйнувати той зв'язок духовних відносин, ту взаємну довіру, яка була між паствою і пастирями»[3.46, с. 7].

Згодом Петро I, ознайомившись з життям європейських країн і усвідомивши ту глибоку прірву, що розділяла його державу з ними у політичному й матеріально-побутовому житті суспільства, змінив свою

думку щодо ролі освіти і наукових знань. Імператор указом від 1 вересня 1723 р., наказав організувати навчання ченців, а монастирі перетворити в розсадники просвітницьких діячів[3.46, с. 17].

За «Духовним регламентом» Ф. Прокоповича і повелінням Петра I, а також за безпосередньої участі українських релігійних діячів, професорів і вчителів духовні школи й семінарії протягом першої половини XVIII ст. були засновані в кожному архієрейському домі і великих у монастирях в Олександрівську, Троїце-Сергіївській, Архангельську, Костромі, Астрахані, Твері, Суздалі, В'ятці, Холмогорах, Вологді, Рязані, Ростові, Пскові, Устюзі, Іркутську, Тобольську та інших містах. Серед ректорів і вчителів навчальних закладів абсолютну більшість становили українці, вони «запосіли навіть московський кадетський корпус»[3.131, с. 102].

У розділі «Дома училищные» «Духовного регламенту» Ф.Прокопович сформулював 22 правила за якими усі архієреї зобов'язані були створювати школи на місцевому монастирському або церковному утриманні, де учні мали здобувати загальну й спеціальну богословську освіту. Вони повинні були стати центрами навчання і виховання нового покоління духовенства. Навчальний план шкіл був орієнтований на програму Києво-Могилянської академії. Це були загальноосвітні навчальні заклади, де богослов'я вивчали лише в останньому класі, до якого через багаторічний курс навчання доходили тільки деякі учні; більшість вибувало з семінарій так і не розпочавши вивчення богословського вчення. Достроково полишали навчання не обов'язково найгірші учні, часто саме кращих відкликали на державну службу, з надією на те, що вони зможуть обрати іншу професію у відповідності до своїх талантів. Адже упродовж всього XVIII ст. це була єдина вже налагоджена шкільна мережа освіти в Росії.

Протягом XVIII ст. до імперії було забрано тисячі вчителів і студентів з українських навчальних закладів, особливо з Києво-Могилянської академії, яка «стала ненадбаною головною учительською семінарією і постачала вчителів на всю Росію»[3.131, с. 97]. Особливо не вистачало талановитих вчителів

«для найдосконаліших навчань», тобто богословського і філософського. У 26 семінаріях, відкритих до 1750 р., лише в чотирьох були класи богословських вчень, а ще в чотирьох - філософський клас. Навіть у столичній Олександрівській семінарії через брак вчителів навчання налагодили далеко не відразу. Дуже важко було набирати й учнів, хоча влада прирівнювала ухилення від навчання до військового дезертирства. У поліцейській державі не розрізняли навчання і службу. Саме навчання вже було службою або повинністю. На учня дивилися саме як на службовця, людину, що відбуває повинність і яка зобов'язана виконувати всі свої обов'язки під страхом кримінального покарання. Тому навіть зовсім невстигаючих не звільняли від відбування навчальної служби, а якщо й звільняли, то відправляли у солдати. «Семінаристи були в цьому відношенні чимось на зразок церковних кантоністів». Учнів, які самовільно залишали навчання потрібно було розшукувати і приводити силою, іноді навіть у кайданах. Усі ці жорсткі норми насадження освіти серед людей не зменшували число непокірних. Траплялося так, що розбігалася майже половина семінарії, і у такому разі в учнівських списках значилося: назавжди вибули. «Причина втеч та переховування учнів була не в тому невігластві чи марновірстві духовенства, про який так красномовно вміли декламувати Петро I і Ф.Прокопович. Причина криється в тому, що ця нова школа була чужою і далекою, була якоюсь несподіваною латино-польською колонією на рідній землі» - писав Є.Го[лубинський][3.48, с. 18].

Архієпископ Платон Левшин стверджував, що «багато семінаристів, які, вивчали латинську мову і науки, раптом відчували в собі нудьгу». Ця «нудьга», а часто навіть «скорбота», народжувалися від душевного удару і надриву[3.96, с. 74].

Аргументи, що наводить автор всупереч реформаторам освіти, церкви і держави, на думку дисертанта є сумнівними. Соціальна, тобто життєва історія російського суспільства була жорстокою, страшною і невтішною і філософ й педагог Ф. Прокопович це знав як ніхто.

Богословське вчення, педагогічні й наукові ідеї втілював український мислитель й у власній школі, для якої написав статут - «Регули семінарії преосвященного Феофана архієпископа Великоновгородского і Великолуцького». Школа за програмою і організацією навчання нагадувала навчальний заклад ордену єзуїтів - колегіум Західній Європі, визнаними у той час кращими загальноосвітніми установами. Проте за змістом навчання школа Ф.Прокоповича була російською школою, яка прагнула вирішувати одночасно завдання загальної освіти і православного виховання молоді. За 15 років школу закінчили лише 160 осіб. Перевагу до вступу на навчання надавали дітям-сиротам чи дітям бідних батьків. Розпорядок дня був дуже жорстким: підйом о 6 ранку, о 7 - прибирання, після - молитва, з 8 ранку і до 8 вечора йшли заняття. У школі вивчали Закон Божий, риторику, логіку, російську, латинську і грецьку мови, арифметику, геометрію, музику, історію. Крім того, учнів вчили малювати, співу, поетиці. Школа була орієнтована на підготовку освіченої людини, здатної застосовувати свої знання у різних сферах діяльності. Тому, на відміну від багатьох сучасних їй шкіл, «семінарія» Ф. Прокоповича не ставила мету будь-якої, власне, професійної підготовки учнів. Після смерті її засновника частина учнів була відправлена для продовження навчання в інші навчальні заклади, а частина - в різні канцелярії і відомства[3.131, с. 117].

Ф. Прокопович і його українські колеги велику увагу приділяли саме розвитку початкової освіти, яку вчений і педагог вважав одним з найголовніших знарядь для навчання, виховання і засвоєння основ християнства, віри та моралі й елементарних знань. Мислитель наполягав, що виховання дітей з раннього дитинства є основою освіти від якого залежить моральний стан, добробут людини і суспільства. Але це не єдине, що поєднує Ф.Прокоповича з поглядами гуманістів на освіту. Як і вони, вчений вважав, що освіта повинна бути загальною для всіх, незалежно від маєтного та іншого становища чи статі. Він наполягав на тому, що жінки не менше, ніж чоловіки, здатні оволодівати вершинами наук і посідати найвищі

державні посади. Аналізуючи стан тогочасного початкового навчання, вчений приходить до висновку, що головні моральні та життєві принципи закладаються в людині з дитинства: «З дитинства, як від коріння і добро і зло на все життя тече». Ф.Прокопович робить важливе узагальнення, що лише той народ добре живе, у якого є «добрі настанови дітям»[3.177, с. 4]. Отже, він постає пропагандистом ідей Просвітництва в Україні й Росії, згідно з якими виховання й освіту почали вважати запорукою суспільного прогресу і благополуччя. Якщо розглянути освітні тенденції у допетрівській Росії, то вони відзначалися здебільшого церковним характером і пріоритет у навчанні заздалегідь надавався церковнослужителям, а наука сприймалась як зайва розкіш, то, вочевидь, виявляються сміливість і далекоглядність українського мислителя, який добре усвідомлював і проповідував користь знань.

Слушним зауваженням Ф.Прокоповича є теза про те, що саме собою вміння читати й писати – ще не грамотність, бо це лише засіб навчання. Якщо навчання не супроводжується правильним розумовим і моральним вихованням, то, як пише вчений, «навчені книжники через відсутність доброго виховання, коли читати і писати навчився, глухе те мистецтво перетворюють собі на зброю зла: і пишуть наклепи, хули, пасквілі, нищать записи, договори»[3.177, с. 8]. Важливим нововведенням Ф.Прокоповича у написання підручників стало започаткування викладу навчального матеріалу простою, зрозумілою мовою. Цим уперше в історії слов'янської шкільної книги було втілено в життя принцип доступності. Визначальна ж мета педагога полягала у виробленні в дітей елементарних навичок читання, аби вони могли ознайомитись і вивчити найважливіші релігійні тексти й молитви, що сприяли б їх релігійно-моральному вихованню. Порівнюючи буквар вченого «Первое учение отроком» з виданнями, що йому передували, можна припустити, що він свідомо призначався для найширших і найнижчих верств населення для їх початкової просвіти й тим самим мав прислужитися загальному покращенню суспільного буття. У системі освіти імперії підручник витримав 12 видань лише за перші декілька років після його

публікації. Подібні сподівання були характерними для людей доби Просвітництва, основи якої в Росії закладав цар-реформатор і його прихильники, зокрема й Ф.Прокопович. Український мислитель був обізнаний з ідеями видатного вченого та педагога Я. Коменського. Його велика бібліотека містила твори відомого чеського педагога, зокрема, перший в історії педагогічної думки Європи ілюстрований підручник «Світ чуттєвих речей у малюнках»[3.78, с. 322]. Працю Ф.Прокоповича можна розглядати як перехідну ланку в еволюційному процесі переходу від букварів періоду схоластики, написаних церковнослов'янською мовою, до світських підручників епохи Просвітництва.

Контроль за навчанням у школах і духовних семінаріях здійснювали особливі екзаменатори – посада запроваджена царським указом від 8 січня 1739 р. при єпархіях і архієпископських домах. Вони мали великий вплив на школу, навчальний процес і домагалися щоб «ставленников и прочих поповских и дьяконовых детей с крайним прилежанием обучали и надлежащими наставлениями исправляли приводя к совершенному познанию должности священнической». Переважна більшість екзаменаторів були українці[3.131, с. 119].

Цілком закономірно, що реакційне духовенство виступило проти українських вчителів і особливо Ф.Прокоповича. Виступ розпочався не після написання «Духовного регламенту», а ще на початку педагогічної діяльності вченого. Як видно зі «Справи про Феофана Прокоповича», що була розпочата 1726 р. в «Таємній канцелярії» на підставі доносів опозиційного духовенства, його ще у Києві звинувачували в єретизмі, у підриві церкви та її догматів, у посяганні на давньоруське благочестя. У «Справі» зазначалося: «А як він у тому вчительстві ствердився, почав кийвських і малоросійських жителів, дітей і дорослих людей запрошувати до себе й навчати своєму єретизмові, і численні єресі в народі сіяти, і без кінця гудити і ганьбити православну кафолічну церкву і оселю Печерську, і на мощі святих угодників, і на мироточиві голови, і на освячену воду єретичну

свою отруту блювати і чин священників і ченців ганьбити і лаяти». У цьому ж документі стверджується, що Ф.Прокопович «святі чудотворні місця і святих чудотворців Києво-Печерських без ліку ганьбив і говорив: «Мужики, мовляв, своїх же мужиків возвисили і самі їм кланяються й інших спокушають і до ідолопоклонства ведуть... Ченці, мовляв, печерські - облудники; накупивши олії, наливають її на ті мертві голови і ту олію продають неосвіченому й темному народові»[3.132, с. 76].

Особливу потребу мала освіта в Росії у підручниках, словниках, наукових працях, різноманітній навчальній літературі з основ християнства, православної віри. Академік О. Пипін стверджує, що такої літератури і вчених для її написання майже не було, тому звали «киевлян для ученой работы... К половине XVII века в Москве было наконец понятно, что для книжного дела нужны настоящие ученые люди: у себя дома таких людей не было; их стали призывать из Киева»[3.197, с. 316]. Ще більше ніж священослужителів, вчених, вчителів, пише І. Огієнко, «посунули на Москву українські книжки»[3.131, с. 123.]. Це праці І. Галятовського «Небо Новое» (1665 р), «Мессія Правдивый» (1669 р.), С. Полоцького «Псалтирь рифмованная», що за наказом царів його навіть поклали на ноти, Л. Барановича «Мечь Духовный», П. Могили «Требник», К. Транквіліона-Ставровецького «Учительное Евангелие», І. Гізеля «Мирь с Богом», Д. Ростовського (в миру Д. Туптало) «Руно орошенное», багатотомний твір «Четьи Минеи» та ін.[3.131, с. 131.]. Серед букварів, граматик, катехизисів, підручників з історії у російських школах провідне місце посідали праці українських вчених. Перший московський буквар 1634 р. був простісінським передруком – стверджував А. Архангельський, - коротенького українського букваря, що вийшов у Вільні 1621 р. Московські граматики 1648 та 1721 років були дослівно перекладені з граматики «Слов'янської...» М. Смотрицького 1619 р. Українці були переважно авторами і вчителями закону Божого. Катехизиси Л. Зизанія, П. Могили і Ф. Прокоповича протягом XVII-

XVIII ст. й аж до появи в Росії у 1867 р. «Катехизиса» митрополита Філарета, були основними підручниками православної віри[3.131, с. 170].

Вагому роль в освіті Російської імперії відіграли праці Ф. Прокоповича «Десять книг про риторичне мистецтво» (1706 р.), «Юности честное зерцало» (1717 р.), «Первое учение отроком, в ней же буквы и слоги, также: краткое толкование законного десятисловия, молитвы господней, символа веры и десяти блаженств» (1720 р.), «Духовный регламент» (1721 р.). У них мислитель критикує старообрядський звичай московської церкви бездумно заучувати релігійні догми Часослова і Псалтира, замість того щоб їх роз'яснювати учням для свідомого розуміння[3.224, с. 14].

Яскравим прикладом послідовного втілення в життя Ф. Прокоповичем просвітницьких й педагогічних ідей є його навчальний посібник «Первое учение отроком». Потрібно відзначити, що до початку XVIII ст. педагогіка як окрема наука не існувала, а освіта мала цілком виражене церковно-релігійне спрямування. Буквар вченого був підручником для навчання грамоти і виховання дітей у початкових школах, основою якої були релігійні тексти, що визначали зміст необхідних знань. Але істотною дидактичною відмінністю книги є те, що християнські заповіді й повчання вчений подав не як сухий перелік догм, а з глибоким поясненням до кожного постулату. Звертаючись у передмові до батьків та осіб, які опікуються дітьми, Ф. Прокопович наголошує на великому значенні освіти, підкреслює виняткову убогість релігійної освіти в Росії й навіть її значну аморальність, що йде від незнання Закону Божого, який сприймається буквально і виражається переважно в старообрядових діях[3.114, С. 180].

Українські вчені заклали основи вищої освіти в Росії. За наказом Петра I попередники Ф. Прокоповича С. Яворський і С. Полоцький у 1687 р. створили в Москві слов'яно-греко-латинську академію на зразок Києво-Могилянської. Професорсько-викладацький склад закладу протягом XVIII ст. складався з «самих тільки українців». Цар наказав, що так як у Московських школах «учителей к учению философии весьма никого нет» та

забирати їх з Києва «и отправитъ к Москве обычайно на подводах без замедления»[3.154, с. 92]. Від 1701 до 1762 р. до навчальних закладів Москви було направлено на посади викладачів і професорів з Києва понад 100 вчених. У Московській слов'яно-греко-латинській академії за цей же період займали посаду ректора 21 особа, з них українців 18 і префектів 25 вчених, з яких 18 були киянами[3.104, с. 78]. Діяльність Ф. Прокоповича наслідували і зробили вагомий внесок у розвиток вищої освіти в імперії Арсеній Сатановський, Дамаск Птицький, Сільвестр Крайський, Феофілакт Лопатинський, Йосиф Туробайський, Гавриїл Бужинський, Варлаам Лашевський, Гедеон Вишневський та ін. Оцінюючи вплив української освіти і науки на становлення і розвиток культури в імперії Г. Вишневський скаже, що Україна і Києво-Могилянська академія завжди мала вдосталь вчених людей «и от нее, аки с преславных Афин, вся Россия источник премудрости почерпала»[3.104, с. 129]

Петро І, маючи намір створити Академію наук, доручив українському вченому скласти проект підготовчої установи – учбового закладу університетського типу, який би готував російську молодь для наступних занять в галузі науки. Ф.Прокопович пропонував назвати майбутній заклад «Петергартен» або «Петрів сад». Варто відзначити, що вчений просив віддати на спорудження будівлі для цього закладу кошти, які були призначені на побудову великої кам'яної церкви у Смоленську. Але згодом, для максимального виграшу часу був прийнятий інший проект — одночасного створення Академії наук з допоміжними учбовими закладами. «Хоча в свій час, - говорить про Ф.Прокоповича Ю. Копелевич, — він пропонував Петру більш поступовий шлях впровадження наук, але в період організації Академії вже був серед її покровителів»[3.92, с. 129]. Ф. Прокопович разом з Г. Лейбніцем залучили до здійснення цього наукового проекту групу відомих українських вчених серед яких був С. Яворський та інші діячі. Серед 20 членів – фундаторів Російської академії наук 12 були

вченими з України, інші переважно представники європейської науки[3.104, с. 136].

Будучи протектором щойно створеної Російської імперської академії наук, Ф.Прокопович чимало зробив для розвитку в ній математики, яку ставив вище серед усіх інших наук, і дослідного природознавства, оскільки він, як ніхто інший серед тодішніх вітчизняних мислителів, добре усвідомлював хибність схоластичного напрямку в розвитку освіти та науки. Зокрема, в описі математичних та фізичних приладів, що по смерті українського вченого були передані Академії наук, згадується багато астрономічних приладів, зокрема армілярна сфера, що демонструвала рух планет за системою М. Коперника, глобуси, навігаційні прилади, мікроскопи, яких у той час у Росії було ще дуже мало, тощо. Про те, що Ф. Прокопович проводив астрономічні спостереження за допомогою дзеркального телескопа системи Грегорі, можна дізнатись з протоколів конференції Академії наук, де зберігся запис: «7 серпня 1734 р. За вимогою пана архієпископа Новгородського грегоріанська труба була доставлена неподалік від Петергофа. Після того як за допомогою названої труби були проведені деякі експерименти, вона була відвезена назад»[1.11, арк. 117]. Його математична логіка мислення яскраво проявилася у забудові столиці імперії – Петербурга.

Про вагомий внесок Ф.Прокоповича у створення й розгортання діяльності Академії наук свідчить і те, що її конференц-секретар, академік кафедри вищої математики Христіан Гольдбах, висловлюючи свої думки про написання історії Академії наук на академічному засіданні 17 лютого 1735 р., запропонував звернутися з проханням про написання такої історії саме до Ф.Прокоповича, говорячи, що він «вже давно з батьківською любов'ю стежить за нашими працями і виявляє всякого роду доброзичливість». П.Пекарський також говорить про Ф.Прокоповича як про покровителя і друга багатьох академіків. Як відомо, саме український вчений захистив М. Ломоносова, коли його збирались виключити із Слов'яно-греко-латинської академії за те, що він назвався дворянином, хоч таким не був. А коли в

університет при Петербурзькій академії наук були запрошені декілька найталановитіших вихованців Слов'яно-греко-латинської академії і серед них М. Ломоносов, якому знову сприяв колишній синодальний віцепрезидент, архієпископ Новгородський і Великолуцький Феофан Прокопович». Ймовірно, що саме український вчений порадив М.Ломоносову продовжити своє навчання в Києві, а потім і за кордоном. Зокрема, він був доброї думки про вчителя Ломоносова Х.Вольфа, хоча й вважав його філософію плоскою і потрібною тільки для початківців. Незважаючи на те, що гальськими пієтистами вчення Вольфа було запламоване як антирелігійне, Ф.Прокопович дав схвальний відгук про вченого Петру І, який навіть хотів зробити його президентом Академії наук. Згодом через Бюментроста й Шумахера велись переговори щодо його переїзду до Росії, який, однак, не відбувся[3.92, с. 137].

Найтісніші контакти підтримував Ф.Прокопович з ученими істориками та філософами, зокрема З. Байєром, Гроссом, Міллером та ін. Деякі з них викладали в школі для бідних і осиротілих дітей, яку Ф.Прокопович створив на власні кошти і розмістив у своєму будинку. З цієї школи вийшло чимало визначних діячів російської науки, наприклад, академіки Семен Котельников та Олексій Протасов, згодом найближчі помічники М. Ломоносова в його науковій та педагогічній діяльності. Тут же отримав освіту й радник академічної канцелярії Григорій Теплов, автор книги «Знання, що стосуються філософії, для користі тих, які про цю матерію чужоземних книг читати не можуть». Найздібніших учнів своєї школи вчений відправляв для продовження освіти в академічну гімназію або за кордон. Про це видно, зокрема, з листа до академіка Гросса, в якому Ф.Прокопович просить вченого опікуватись 10 вихованцями з його школи. Відомі також факти, коли Ф.Прокопович рекомендував того чи іншого вченого для заняття посад в Академії наук. Так, завдяки його клопотанням вакантне місце на кафедрі натуральної історії зайняв Штеллер, згодом академік і учасник Камчатської експедиції[3.92, с. 140].

Ф.Прокопович виховав і мав добрі стосунки з багатьма прогресивними діячами культури Росії. Він спілкувався з Я. Брюсом, якого духовенство вважало атеїстом. Протегував В. Тредіаковському, в якого після повернення з Франції склалися несприятливі стосунки з деякими представниками духовенства. Його соратниками й друзями були В. Татіщев, А.Кантемір, Т.Кролик, Г.Бужинський. Їх об'єднувало однакове ставлення до науки, церкви й реформ Петра I. В.Татіщев і А.Кантемір разом з Ф.Прокоповичем очолили дворянську опозицію владі аристократів-верховників, які намагалися відновити допетрівські державні порядки.

Ф. Прокопович багато уваги приділяв розвитку історичних знань в імперії. У 70-ті роки XVIII ст. відомий російський історик М.Щербатов, розбираючи кабінетний архів Петра I, знайшов рукопис «Історії імператора Петра Великого» з власноручними позначками Ф.Прокоповича і видав її під ім'ям вченого. М.Щербатов помітив у творі виклад характерних поглядів Ф.Прокоповича, відзначив велику кількість українізмів і полонізмів в тексті. І.Чистович у своїй праці «Феофан Прокопович і його час» заперечував факт написання вченим цієї роботи на тій підставі, що власноручні зауваження мислителя є лише на двадцяти перших аркушах рукопису і він обмежився зовнішньою критикою праці, не вникаючи у її зміст[3.200, С. 17]. Питання про те, чи можна вважати українського вченого автором «Історії Петра Великого», було докладно вивчене видатним російським істориком Е.Шмурлом. Дослідник ретельно проаналізував роботу і вказав низку місць у тексті, авторство яких належить вченому. В узагальнюючих працях з історіографії Л. Черепніна, С. Пештіча, А. Шاپіро та інших «Історія Петра Великого» розглядалася як твір Ф.Прокоповича, хоч окремі історики літератури іншої думки.

Ф.Прокопович, наслідуючи античну історіографічну традицію, розділив «Історію Петра Великого» на чотири книги, кожна з яких є закінченим історичним дослідженням. У першій книзі автор описує початковий період царювання Петра I і закінчує стрілецьким повстанням

1682 року. Друга книга починається з відвертого беззастережного виправдання Петра I у розв'язанні Північної війни з Швецією. Вчений без належного обґрунтування намагався довести історичні права Росії на узбережжя Балтійського моря. Апологетичний характер має початковий період війни, де московське військо очолюване Петром I зазнає нищівної поразки під Нарвою 1700 р., причинами якої він називає зраду іноземних офіцерів і віроломство шведів. Ф. Прокопович без належного обґрунтування доказовим джерельним матеріалом ідеалізує поведінку царя, його керівництво армією[3.227, с. 101]

У наступній книзі вчений розкриває події пов'язані з заснування Петербурга, називаючи це наслідком військових перемог Петра I. Він зображує панораму міста, яку можна датувати приблизно 1718 роком. Не виключено, що вченому була знайома праця «Точна звістка про фортеці в місті Санкт-Петербурзі», видана німецькою мовою у Лейпцигу 1713 року, де її автор обґрунтовує вибір Петром I місця для побудови Петербурга і дає опис міста розташованого на островах. Натомість, український вчений основну увагу, за традицією того часу, присвятив військовим подіям.

Ф. Прокопович також описав приїзд царя до Києва 4 липня 1706 року, одночасно подавши короткий опис рідного міста Києва з його Печерським монастирем та іншими старожитностями. Не оминув автор і закладення Київської фортеці, яку освятив місцеблюститель патріаршого престолу Стефан Яворський. Ця книга завершується 1708-им роком, коли війська Карла XII підійшли до кордонів Московії. Заклучна частина праці присвячена подіям 1708-1709 років, де Ф.Прокопович подає психологічно витончений портрет українського гетьмана І. Мазепи і описує вступ шведського війська Карла XII на територію Московії і України. Хід бойових дій викладається з притаманною вченому тенденцією применшувати невдачі війська Петра I і перебільшувати втрати шведів.

Найяскравішою частиною «Історії Петра Великого» називають російські історики ту, що присвячена Полтавській битві, де автор детально

описав місцевість битви, що придало викладу подій ясність і наочність. Слід зазначити, що при написанні праці Ф. Прокопович використав матеріали офіційного літописання і державного законодавства, реляції про битви і сучасні карти, усні перекази її учасників. Але основним джерелом фактів для «Історії Петра Великого» був «Журнал царя Петра I» Г. Гюйсена[3.61, с. 118]. Праця була завершена у 1713 р. і «привела царя в замилювання». Вона спричинила значний вплив на розвиток історичної науки у другій половині XVIII ст.

Історичні твори Ф. Прокоповича – найменш відома сторона його наукової діяльності, оскільки до другої половини XX ст. вони не були знайдені, незважаючи на те, що в листі до Я. Маркевича від 10 травня 1720 р. вчений повідомляв про те, що 1719 р. він написав твір з історії Росії і що це коштувало йому значних зусиль, оскільки доводилось перечитувати польських істориків і руських літописців і критично зіставляти їх дані. У наступному листі до свого учня й товариша вчений знову нагадав йому, що попереднього 1719 р. він багато часу віддав складанню історії Росії, у вигляді «Каталогу великих князів та імператорів російських, починаючи від першого государя Рюрика і до монарха, що царює нині, з коротким переліком найвидатніших справ їх і точним позначенням року смерті». Очевидно, вчений не був задоволений цим «Каталогом» і продовжував роботу над російською історією, про що він повідомляв в листах до Я. Маркевича. Він значно його розширив і деталізував і праця отримала назву «Витяг з літописців коротких відомостей від початку великих монархів, що були на державних престолах, викладений за ступенями і роками». У ній більш детально було показано давню історію Києва і Новгороду, наведені додаткові відомості про княжіння Володимира Великого, Володимира Мономаха, Олександра Невського, Дмитрія Донського, Івана III. Починаючи від розділу «Царі російські», Ф.Прокопович широко характеризує діяльність Івана IV, Федора Іоановича, Бориса Годунова і царів з роду Романових – Михайла

Федоровича, Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Іоанна Олексійовича[3.118, с. 65].

Найбільший розділ «Витягу з літописців» займає характеристика державної діяльності Петра I. Цей опис за ідейними і літературними особливостями цілком співпадає з численними «Словами», присвяченими вченим Петру I, та його «Історією імператора Петра Великого від народження його до Полтавської баталії». Оскільки про імператора Росії йдеться у «Витязі з літописців» як про живого, то очевидно, що він написаний до 28 січня 1725 р. – дня смерті Петра I. «Витяг з літописців» закінчується повідомленням про коронацію Катерини I[3.76, с. 129].

Вчений підготував «Каталог» на основі першоджерел – літописів Київської Русі, хронографів, польської хроніки литовсько-польського періоду й московської доби. Він був першим некомпілятивним друкованим твором з історії Росії. У XVIII ст. цей твір Ф.Прокоповича користувався великим авторитетом, про що свідчить характеристика історичних праць вченого М. Новіковим у «Спробі історичного словника про російських письменників», де він називає українського мислителя «філософом глибокодумним, який за просвіченим розумом слідує, політиком проникливим, істориком вмілим й працьовитим давнини дослідником»[3.17, с. 42].

У творах Ф.Прокоповича та його однодумців (Г.Бужинського, В.Татіщева) зроблено значний крок вперед у вивченні російської історії. Вони не лише намагалися підтверджувати свої думки фактами та історичними документами, а й вводити історію Росії у контекст світової історії, відображаючи зростання міжнародного престижу російської держави та самосвідомості її народу. Особливу увагу вони звертали на методологічні проблеми розвитку історії та теорії держави і права.

Український мислитель розвивав теорії місця і ролі людини в суспільстві. Підтримуючи розвиток науки, ремесел, мистецтв, вчений вважав, що людина повинна бути корисною державі. Саме суспільно корисна

діяльність, чесне й сумлінне виконання службових обов'язків є, на його погляд, основою для гармонії людини з суспільством. Вчений був переконаний, що особиста заслуга перед державою, а не приналежність до старовинних боярських родів, робить людину доброчесною, гідною поваги. Ці ідеї Ф.Прокоповича та його однодумців суперечили прийнятим у феодальному суспільстві критеріям оцінки людини[3.129, 80].

Вчення Ф. Прокоповича про державу, про співвідношення світської і церковної влади було тією стороною його філософських поглядів, що найбільше вплинула на подальший розвиток української і російської духовної культури й сприяла їх секуляризації. Це вчення, як зазначалось, ґрунтувалось на визнанні основою суспільного поступу освіти, розвитку науки, ремесел, мистецтв. Одним із центральних понять теорії є поняття просвіченого монарха, філософа на троні, який має достатню владу, освіту і виховання, щоб планомірно спрямувати сили держави на здійснення просвітницьких ідеалів. Таким Ф.Прокопович вважав Петра І, якому був безмежно відданий. Мислитель стверджував, що влада потрібна для того, щоб не порушувався природний закон, щоб стримувати злі пристрасті людей, оберігати людське співжиття, «Якби не це, - говорив вчений, - вже давно б земля порожня була, уже давно б зник рід людський. Зло людське примусило людей в один суспільства союз та стан збиратися й державною владою, силою, від всього народу, наче від самого бога даною, збройно оберігати й захищати себе як від зовнішніх супостатів, так і від внутрішніх лиходіїв» [3.129, С. 83]. Тема монарха, започаткована українським вченим звучить в російській літературі протягом багатьох років.

Ф.Прокопович завжди виявляв прихильність до розуму, науки та «природного». Це можна пояснити тим, що для київського богослова Бог - це вже не суб'єкт, а певний об'єкт, який потрібно споглядати у творінні, і він доступний вивченню у фактах природи. У такому богословському підході вченого вже зароджувався антропоцентризм – погляд на людину як центр і найбільшу мету Всесвіту[3.130, С. 19].

Ф. Прокопович вважав за необхідне пояснити віровчення з позицій розуму, межі якого значно розширилися і тепер треба було поставити на службу релігії знання, досягнуті емпіризмом і раціоналізмом. Як просвітитель, який акцентує увагу на нових наукових досягненнях, він піддавав критиці низку положень середньовічної схоластики. У своєму розумінні речовини вчений виходив швидше безпосередньо з теорії Арістотеля, ніж з вчення філософа-схоласта Ф. Аквінського, за яким розум повинен підпорядковуватися вірі, а філософія бути служницею богослов'я. У той же час, Ф.Прокопович, як і середньовічні схоласти позиціонував всю школу Левкіппа, Демокріта і Епікура як атеїстичне вчення. Але відкидав він не атоми, а порожнечу, в якій вони рухаються. Вчений стверджував, що бог наповнив світ власною енергією, що спричиняє всьому суттєвому рух. Таким чином вчений знімає питання про необхідність порожнечі і «не суттєвого». Але такого роду суперечності були як у схоластичному дусі, так і в тлумаченні божественного світосприйняття у раціоналістичних повчаннях[3.130, С. 23].

Основне завдання схоластики було виражене Ф. Прокоповичем у його системі «наукового богослов'я», де філософія є інструментом для створення наукової системи богослов'я і відповідного понятійного апарату. Він пояснював богословські істини на основі нових знань про світ, привнесених з освіченої Європи. Завдання цієї системи обґрунтувати і довести релігійні істини за допомогою філософії і науки загалом. Без сумніву, середньовічна схоластична традиція у філософії Ф.Прокоповича обмежена, мислитель спирається на нові методи та ідеї, в першу чергу на раціоналізм у теорії пізнання і механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи Р. Декарта[3.128, С. 42]. Проте, на відміну від Декарта вчений зовсім не виключає релігійні передумови зі змісту філософії, навпаки, божественну істину він прагнув пізнати, як і будь-яку іншу. Натомість, методологія пізнання Декарта була застосована Ф. Прокоповичем, для доказу очевидності

творчої активності Бога, «щоб не було ніякої можливості сумніватися»[3.128, С.47].

Концептуальна ідея «наукового богослов'я» вченого полягає в розумінні єдності Бога і Світу як єдності творчих сил, поширених на природу і людину. Системність, упорядкованість і раціональність, а не свобода, є за Ф.Прокоповичем, головною умовою існування світу. Навіть необмежена зовнішнім примусом свобода Бога підпорядкована законам, ним же створеним, тобто зумовлена внутрішньою необхідністю - Бог не скасовує і не змінює закони. Бог посиляє світу і природі «божественну енергію», завдяки якій природа отримує здатність до саморозвитку. У філософії Ф. Прокоповича розумна, раціональна, доцільна структура світу є головним свідченням присутності у ній Бога і не суперечить установці підпорядкованості розуму людини вірі[3.125, с. 76].

Науковий пошук релігійних богословських істин вчений вважає виправданим і закономірним результатом розвитку людського пізнання. У такому розумінні Бога і світу є очевидним вплив не тільки Декарта, але і Спінози та Лейбніца. Наукове богослов'я Ф.Прокоповича, незважаючи на те, що не отримало широкої підтримки в середовищі духовенства, незабаром витіснило латинську догматику з освіти. Натомість, схоластика в Росії за великим рахунком ніколи не вичерпувалася середньовічним догматизмом Ф. Аквінського, тому система Ф.Прокоповича витіснила не схоластику взагалі, а лише частину її середньовічного досвіду[3.98, С. 107].

Боротьба за підпорядкування церковної влади світській була для Ф.Прокоповича закономірним продовженням боротьби за освіченість, за науку і нарешті, за прогресивні суспільні перетворення в Росії. Мислитель, виконуючи по суті те саме завдання критики феодальної духовної культури, що й діячі Відродження, Реформації, а частково і раннього Просвітництва, через свій сан та інші специфічні умови діяльності робив це здебільшого у теологічній формі. Суперечлива й непослідовна його боротьба за науку й прогрес порівняно із західноєвропейськими взірцями здається значно

слабшою, але для умов тодішньої Росії саме вона могла бути сприйнятою й дієвою. Недарма Ф.Прокопович вважається засновником критичного, викривального напрямку в російській літературі, але ця викривальність, безперечно, стосується не лише літератури, а й всього духовного життя тогочасної кріпосної Росії[3.126, С. 71].

Ф. Прокопович як захисник верховенства держави над церквою визнавав необхідність освіти для духовенства й повчань для народу, але запровадження її розумів по-іншому, ніж розуміли це його попередники. Релігійна сторона діяльності вченого не мала у його проектах того важливого значення, яке мала раніше; державний, світський і педагогічний інтерес у нього був на першому місці[3.137, с. 322].

Ф.Прокопович – ще не мислитель Нового часу, але глибокими знаннями з різних наукових галузей зробив вагомий внесок у розвиток науки в Україні і Російській імперії, його критичне ставлення до всього старого і віджилого, що суперечило істині допомогло розчистити і підготувати ґрунт для наступних не лише вітчизняних, а інших слов'янських народів мислителів, які пішли значно далі українського вченого на шляху розвитку філософії Просвітництва.

3.3 Літературна діяльність.

Літературна творчість Ф. Прокоповича припадає на перехід української літератури від церковно-релігійної схоластики до висвітлення реального життя живої людини, соціальних проблем й історичних подій. Паралельно з традиціями давнього письменства, використання церковно – слов'янської і книжної української мов, культивування старих жанрів церковно-історичної, полемічної, ораторсько-учительської, паломницької прози зароджуються й успішно розвиваються нові жанри – шкільна драма, мемуарно-історична проза, жартівливо-пародійна та сатирично-гумористична проза і поезія. У другій половині XVII-XVIII ст. українська література ідентифікується з

новим європейським письменством і загалом вписується у його стиль епохи бароко, митці якого торували шлях у світ прекрасного через тривожні роздуми романтизму про сенс буття і вічні загадки природи, витончено і надмірно піднесено, образно виражено й контрастно творили художні образи[3.131 с. 32].

Ф. Прокопович як письменник формувався у період коли бароковий стиль панував в українській літературі. Період XVI-XVII ст. знаменував собою золотий вік національної літератури, коли була видана «Острозька Біблія» (1581), а у боротьбі з ідеологією католицької церкви і колоніальним гнобленням з боку польської шляхти творилася славна полемічна література релігійного й соціального характеру такими визначними діячами нашої культури як Яков Кам'яничанин, Герасим Смотрицький «Ключ царства небесного» (1587 р.), Христофор Філарет «Апокризис» (1597 р.), Мелетій Смотрицький «Тренос тобто плач єдиної, святої, собороної, апостольської церкви східної віри» (1610 р.), Іван Вишенський, автор багатьох творів релігійного й суспільно-політичного характеру, Кирило Транквіліон-Савровецький «Зерцало богословія» (1618 р.) і «Євангелії Учительное» (1619 р.), Захар Копистенський «Книга о вере» (1624 р.) і «Палінодія» (1619 р.), Єлісей Плетенецький «Часословець» (1617 р.), Петро Могила – фундатор Києво-Могилянської академії «Требник» (1646р.), «Православне сповідання віри» (1640 р.), «Катехизис» (1645 р.), Іоаникій Галятовський «Ключ Разуменія» (1659 р.), Феодосій Сафонович «Виклад о церкви святой» (1667 р.), Лазар Баранович «Труби словес проповідних» (1674 р.), «Меч Духовний» (1666 р.), Данило Туптало, більше відомий під іменем Димитрій Ростовський «Четї Мінеї» у чотирьох томах, 12 книгах (1689-1705 рр.) й багато інших[3.131, с. 35-36].

Українська література XVII-XVIII ст., стверджував професор А. Архангельський була «несравненно выше современной ей московской письменности..., і... оказала великую культурную службу московской»..., бо

вона «... явилась к концу XVII века живым связующим звеном между далекой Москвией и Западом»[3.7, с. 47].

На літературну творчість Ф. Прокоповича великий вплив справили латиномовні твори західноєвропейських авторів Ієроніма Віди, Якова Понтана, Юлія Матвія-Казиміра Сарбєвського і без сумніву творчий доробок античних авторів – «Поетика» Арістотеля, «Послання до Пізонів» Горація, праці Цицерона, Овідія та інших. Протягом XVII – першої половини XVIII ст. в Україні було написано понад 50 поетик і риторик, де автори всебічно опрацювали теорію мистецтва слова[3.218, с. 107].

Ф. Прокопович активно розвивав і втілював на практиці свої літературно-естетичні ідеали у навчальному процесі Києво-Могилянської академії. У 1705 р. він розробив і розпочав читати студентам курс «Поетики», яким продовжив кращі традиції української і європейської теорії письменства. У лекціях і праці «Про поетичне мистецтво», опублікованій у 1705 р., Ф. Прокопович дає визначення поезії як мистецтву зображати життя, вчинки людей та описувати їх у віршованій формі для навчання і виховання. Поетичні твори мають бути джерелом пізнання життя народів, засобом виховання громадян, прославляючи героїзм і відданість Батьківщині. Митець вважав визначальною рисою поезії наявність поетичного вимислу та наслідування, що зумовлює її чітку сюжетну структуру, літературну композицію і стиль. У питанні про вимисел як спосіб узагальнення дійсності, в характеристиці жанрів, літературних родів і їх стилістичного втілення він використав кращі досягнення бароко європейських і українських письменників і впритул наблизився до теоретичних основ класицизму[3.184, с. 372].

Мислитель ще у київський період діяльності поступово відмовляється у своїх творах від середньовічної схоластики і надає їм життєвої раціоналістичної спрямованості, що зближує його погляди з вченням Декарта. Професора поетики й риторики Києво-Могилянської академії завжди притягували суспільно-політичні процеси. У критиці схоластики він у

публіцистичному стилі намагався наблизити філософію, математичні і природознавчі науки до проблем суспільства, ідеологічної боротьби за владу того часу. Вагоме значення у літературі XVIII ст. починає набувати історична тематика. Ф.Прокопович наголошував, що література, особливо поезія – важливі провідники історичної пам'яті, а риторика – корисний інструмент політики в цивілізованій державі[3.189, С. 97].

Звернення мислителя до історії Київської Русі не було випадковим епізодом у його творчості. Він багато й плідно займався вивченням літературних творів тієї доби, що знайшло відображення в його чисельних літературних й публіцистичних працях та історичних екскурсах. У 1705 р. Ф. Прокопович написав і здійснив театральну постановку трагікомедії «Владимир», у якій вперше в українській літературі XVIII ст. обрав тему з національної історії. У трагікомедії розповідається про події X ст., що передували хрещенню Київської Русі князем Володимиром. Автор робить акцент на внутрішній боротьбі, роздумах і ваганнях, що відбувалися в душі правителя перш ніж він вирішив відмовитися від язичництва. За змістовними монологами і дотепним сатиричним зображенням язичницьких жреців чітко проглядалася ідея боротьби православного духовенства з централізованою світською владою в добу митця. Драма і вистава дуже сподобалися гетьману І. Мазепі, а у 1706 р. Петру I[3.274, с.275]. Твір мав гостре суспільно-політичне звучання тому що у конфлікті князя Володимира з неосвіченими жрецькими язичників не важко було побачити відображення боротьби українського гетьмана з козацькою старшиною за владу і Петра I за підпорядкування церкви царській владі і створення централізованої монархічної держави. Ф. Прокопович, на відміну від драматургів західноєвропейського класицизму, у своїй п'єсі відмовився від застосування греко-римської міфології: у драмі йдеться про язичницьких богів Ладу, Сварога, Купала, Перуна, які згадуються у літописах Київської Русі. Заслугою вченого є й те, що він позбавив свою трагікомедію від перенасичення символами і алегоріями, типовими для шкільного театру його

часу й наблизив її до проблем сучасного життя. Натомість, завдяки чіткій і ясній композиції, свідомому перебільшенню, контрастах історичного реального й химерного, трагічного й комічного надав їй привабливості й доступності масового глядача.

Трагікомедія «Владимир» принесла автору найбільшу славу як літераторові й була першою в українській літературі історичною драмою. Українська драма справила великий вплив на становлення і розвиток російської літератури. Трагедії Сумарокова на історичну тематику «Хорев», «Синай і Трувор», «Ярополк і Діміза» зазнали вирішального впливу українського драматурга. Протягом XVII – XVIII ст. українська драматична література була поширена у всій Московії. Твори С. Полоцького, Д. Ростовського (Туптала), Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ласкоронського й інших заповнили московський театр, а їх автори славили реформи Петра I, доносячи їх зміст у найвіддаленіші місцевості імперії[3.131, с. 84-85].

Знання західноєвропейських естетично-драматичних теорій та ідей протестантизму сприяли визначенню художнього характеру і типу розкриття в дійових особах драм Ф. Прокоповича моральних якостей, особливо у таких, як «Розмова громадянина з селянином і співаком або дячком церковним» та «Розмова Тектона тобто теслі, з купцем». Вони написані близько 1716 р., досить ймовірно - у наслідування єпископу Лукіану Самосатському, творчість якого мислитель добре знав і досить часто цитував у своїй риториці. У творах письменник відверто захищає просвіту та засуджує неучтво, що вразило його у Московській державі. У першому з них, автор засобом діалогу головних дійових осіб, показує користь просвітництва в релігійних справах і повсякденному житті. У відповідь на сумніви селянина щодо ролі освіти у житті простих хліборобів і дячка, чи потрібне богу латинське вчення і заняття філософією, Ф. Прокопович словами громадянина роз'яснює, що філософія сама по собі ніскільки не засуджується релігією і що богу не потрібне лише таке латинське вчення, що охоплює поверхневі

знання. А про неосвічених латинників він говорить: «Між ними є ще глузливі невігласи, які, коли хтось з праведних мудреців викриває їх марновірство чи несправедне сповідання, говорять у відповідь щось близьке до істини, прикрашаючи свою мову красномовством, а саму істину намагаються приховати, а людей які слухають в іншу сторону від неї відводять»[3.194, с. 389].

У другому творі автор, засуджуючи страх і несприйняття московською владою і суспільством європейської науки і культури загалом, прагнув довести, що немає ніякого гріха в тому, щоб запозичувати богословські знання в іноземців, «тому що Бога треба шукати на будь-якій землі, а не тільки в руській»[3.194, с. 395]. Не викликає сумніву те, що сюжет ймовірно взятий з мандрівного життя Ф. Прокоповича по дорозі з Риму через Німеччину й інші країни до Києва.

Український мислитель значну увагу приділяв у літературній творчості як київському, а особливо петербурзькому періодах, викоріненню з суспільної свідомості й художньої творчості церковних догм і стереотипів, усього того, що суперечило науковій істині. Ораторсько-проповідницька проза і релігійно-моралізаторська лірика Ф. Прокоповича поступово вивільнялися від впливу теологічних вчень і набирали ознак світського змісту. Особливий вплив на розвиток української і становлення російської літератури справила барокова проповідь українських релігійних діячів Петра Могили, Лазаря Барановича, Антонія Радивільського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича та інших. У творах названих жанрів вчений крім конкретної релігійної теми розвивав, філософські, соціально-політичні, педагогічні й естетичні ідеї. Ф. Прокопович, використовуючи надбання європейської поезії виголосив у формі урочистої оди вітальні промови у київському Софіївському соборі на честь перемоги Петра I у Полтавській битві 1709 р., чисельні проповіді перед солдатами царської армії у невдалій війні з Туреччиною 1711 р.: «Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе», «Слово похвальное в день рождества благороднейшего

государя царевича и великого князя Петра Петровича», «Слово похвальное о баталии Полтавской», «Слово в неделю осмуюнадесять, сказанное во время присутствия его царского величества, по долгом странствии возвратившагося», написав поему «Спінікіон», вірш «За Могилою Рябою», де відходить від штучної схеми й релігійного змісту, витончено жонглюючи не порівнюваними на перший погляд поняттями, досить часто парадоксальними й суперечливими у мистецтві слова, засудив національно-визвольну боротьбу І. Мазепи й улесливо ідеалізує, звеличує московську владу, привертаючи її увагу до себе, а в першу чергу царя Петра І [3.187, с. 23-38; с. 38-48; с. 48-60; с. 60-68].

У київський період він пише книжною мовою тієї доби і латиною. Проте є у письменника вірші й проповіді староукраїнською мовою, що була вживаною у літературному процесі України. Більшість таких творів українських письменників були у рукописній формі, особливо після заборони Петром І і Священим Синодом у 1721 р. друкувати книги українською мовою. Відомо також, що він писав вірші російською та польською мовами. У бібліографії зібрання його творів, виданого у 1760 р., зазначено 22 вірші російською мовою [3.127, с. 96].

У петербурзький період діяльності Ф.Прокопович почав активно змінювати свої орієнтири. Релігійно-моральні повчання, що домінували у його працях під час викладання у Києво-Могилянській академії почали витіснятися суспільно-політичними проблемами. Він разом з багатьма українськими діячами, які перейшли на службу Московській державі, адаптує літературний стиль на рівні політичному й естетичному до соціальних норм царської влади. Найбільш повно вони проявилися у «Духовному Регламенті» (1720 р.), «Правді волі монаршої» (1722 р.), «Першому ученню отрокам» (1723 р.).

Літературна цінність «Духовного регламенту» полягає в тому, що автор започаткував новий напрям у російській та українській літературі нещадною критикою соціальних проблем Московії, старої консервативної богословської

традиції і загалом православної церкви. Натомість, вчений важливе місце відводив питанням освіти, відверто висміював її організацію і особливо діяльність московських вчителів. Він не лише піддавав критиці занедбаний стан освіти і педагогіки але й виступив з власними ідеями розвитку культури загалом.

Ф. Прокопович, чий літературний хист формувався на кращих творах європейської і української ораторсько-учительської прози, у «Духовному регламенті» прагнув продовжити й перенести на московський ґрунт традиції ораторсько-проповідницького мистецтва доби Київської Русі й особливо другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Проте, на відміну від української школи проповідництва, він переважно у сатиричній формі насміхаючись над своїми противниками й опонентами, особливо С.Яворським, сформулював основні правила щодо тематики й змісту проповідей. Навіть планував підготувати одну проповідь для всіх ієрархів православної церкви на всі випадки життя. Цей задум не був втілений на практиці.

«Духовний регламент» Ф. Прокоповича став для українського та російського народів важливою літературною пам'яткою та юридичним документом. У 1725 р. працю було опубліковано в Німеччині у Данцигу[3.123, с. 76].

Яскравим відображенням суспільно-політичного життя Росії є праця «Правда волі монаршої» - політичний трактат, який розкриває погляди Ф.Прокоповича на державний устрій і соціальні проблеми, та є безцінним документом для вивчення його світосприйняття. Праця написана у публіцистичному стилі з використанням основних положень Святого Письма, кодексу Юстиніана, творів Гуго Гроція, Цицерона, Лівія, Светонія, Касіодора і Прокопія. Вчений змістовно й широко описує форми державного правління і приходить до висновку, що основою будь-якого уряду є суспільний договір. Ф.Прокопович обґрунтовує переваги для Росії монархічного державного устрою спадкової влади перед виборчою і

закріплює свої доводи прикладами з всесвітньої історії та історії Біблії[3.102, с. 33].

«Правда волі монаршої» набула великого значення під час правління Катерини I. Твір був виданий у кількості 20 тис. примірників і розісланий в усі провінції для всенародного читання в церквах. На нього посилялися у виправданні свавілля, що коїлось в питаннях престолонаслідування. Князь М.Щербатов назвав дану працю «пам'ятником чернечих лестоців та догоджання царській волі»[3.149, с. 306]. Твір написаний у доступній формі, з елементами сатири і має значну літературну цінність. У лейпцігському виданні *Acta eruditorum* 1723 року з'явилась рецензія на трактат Ф.Прокоповича, в якій аналізувався зміст книги і звеличення царя, який поставив інтереси країни вище, аніж родинні почуття[3.100, с. 48].

Вагомий вплив на розвиток літератури і науки в Російській імперії справила праця «Перше навчання отроком» (1723 р.). Вона є знаковою у літературі першої половини XVIII ст., оскільки підняла дуже важливі й актуальні питання педагогічної освіти, поширення наукових знань в суспільстві. Суто релігійним заповідям у своєму творі вчений зумів надати соціальне й гуманістичне звучання, таке важливе для закріпаченого суспільства. Пояснюючи заповідь «не убий», він говорить, що вбивають не тільки зброєю, але й словом, вчинком, поглядом, коли «начальник обтяжує підлеглого безмірною службою», а поміщики беруть з селян непомірні податки тощо. У дохідливому літературному стилі[3.98, с. 11]

Ф.Прокопович пише про Біблію як про головне правило віри. На думку Ф.Прокоповича, єресі і розколи відбуваються не від науки, а від недостатнього знання Святого Письма. Автор не оминув нагоди підтримати необмежену владу царя, що за його визначенням підлягає єдиному суду - суду перед Богом. Про винятковість і не традиційність ідей цього твору для Російської імперії і православної церкви свідчить той факт, що деякі сучасники кваліфікували його як результат впливу західної Реформації[3.83, С. 229].

Особливий вплив на становлення і розвиток літератури в Росії справила українська ораторсько-проповідницька проза, яскравими представниками якої були Л. Баранович, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович та інші.

Проповіді й світське ораторське «Слово» Ф.Прокоповича доносили до людей зміст і основні ідеї православної віри, формували їх духовний образ. У порівнянні з анонімною рукописною повістю, що набула значного поширення у другій половині XVII ст., проповідь устами мислителя стала прогресивним європеїзованим явищем російської словесної культури. Вчений втілює у жанрово-стильову модель традиційну ораторську мову. Слово Ф. Прокоповича звучало не тільки в жанрі усного публічного красномовства, але і в друкованій книжковій формі: як правило, тексти промов українського релігійного діяча і літератора після проголошення друкувалися окремими брошурами. Однак, як анонімні твори являють собою складний сплав традиційних форм з новими естетичними поглядами, так і європеїзовані проповіді й виступи Ф. Прокоповича були тісно пов'язані з попередньою культурною традицією, оскільки стали секуляризацією одного з глибоко вкорінених у національній культурній традиції українства жанрів - церковної проповіді.

Ф.Прокопович, незважаючи на свої драматургічні та ліричні пошуки, професійним літератором аж ніяк не був. Найбільш репрезентативний жанр своєї спадщини - Слово - вчений, безумовно, не розглядав як літературний. Проте, для нової російської літератури ораторське мистецтво мислителя виявилось безпосереднім джерелом і широким витокom жанрів професійної літератури нового часу.

Ораторське мистецтво завдяки Ф. Прокоповичу, С. Яворському та їх колегам з України на початку XVIII ст. займало особливе місце як в системі словесних мистецтв, так і в суспільному житті Росії. За умов, коли лише з'явилася перша газета, що виходила не регулярно, коли українські діячі лише розпочали налагоджувати книговидавничу справу, та й кількість потенційних читачів обмежувалась досить нечисленною освіченою

дворянською елітою, мистецтво красномовства, особливо церковна проповідь, були найважливішим інструментом прямого соціального впливу. А загальне внутрішньополітичне життя Росії, насичене реформами Петра І, було таким бурхливим, що непопулярні реформи потребували пропаганди, а ораторські жанри були єдиною формою агітаційної естетичної діяльності, доступної для сприйняття максимальної кількості людей, яких потрібно було переконати в необхідності їх втілення.

Зусиллями Ф. Прокоповича й українських релігійних діячів і вчених продуктивність ораторських жанрів сприяла не лише створенню нової професійної російської словесності, а й призвела до появи особливого культурного стилю початку XVIII ст. Відомий російський літературознавець і музеєзнавець радянської доби К. Пігарєв зазначав: «Насиченість алегоричних образів, алегорій, символів і емблем було притаманне як панегіричній поезії, драматургії, церковному красномовству, так і архітектурі, живопису, скульптурі та графіці першої чверті XVIII ст. Тим самим визначається єдність художнього стилю офіційної літератури і мистецтва петровського часу. Цей стиль може бути названий «панегіричним»[3.171, с. 19].

Проповіді мислителя, написані переважно в цьому жанрі були найбільш яскравим втіленням панегіричного стилю. Світське ораторське Слово і проповіді Ф. Прокоповича належали до двох напрямків словесного мистецтва: літератури (оскільки і проповідь, і Слово є текстами) і красномовства (оскільки тексти ці розраховані на усне проголошення перед слухачами). Цією подвійністю були обумовлені закони поетики ораторських жанрів, що спричиняли їх структуру, композицію, форму вираження думки і типологію художньої образності.

«Слова»-проповіді українського релігійного діяча і вченого були одним з найбільш сильних засобів пропаганди реформ Петра І. Вже їх назви розкривають пафос і призначення. У «Слові про користь подорожей» (1717 р.) міститься доказ необхідності закордонних подорожей для навчання і

оволодіння новими знаннями, різке висміювання тих, хто перешкоджав від'їзду молоді за кордон. Перемога над шведами у Північній війні підтвердила необхідність створення в Росії потужного флоту, що яскраво й змістовно було обґрунтовано Ф. Прокоповичем у «Похвальному слові про флот російський» (1720 р.) [3.229, с. 104].

Усна форма використання тексту проповідей і Слова Ф. Прокоповичем, звернених до слухацької аудиторії переслідували мету – переконати і захопити слухача ідеями християнської віри і реформами російського імператора.

Стійкі стильові, емоційні, образні, композиційні норми, реалізовані в кожному окремо взятому тексті й встановлені багатовіковою культурою ораторського мистецтва, - зробили Слово мислителя одним з найдосконаліших в естетичному відношенні жанрів словесного творчості епохи Петра I. Ораторська проза українського вченого і релігійного діяча Росії була покликана зробити вагомий вплив на становлення нової російської літератури. Але не тільки це зумовило найважливішу роль проповіді Ф.Прокоповича для професійної російської літератури XVIII ст. Головним і абсолютно індивідуальним, авторським засобом його жанрової моделі проповіді було поєднання суперечливих, протилежних один одному поглядів, єдність установок і завдань риторики в його ораторському слові. Яскравою ознакою ораторських промов Ф.Прокоповича була нерозчленованість хвали і критики в межах одного тексту, а як наслідок - принципова різностильовість його проповідей, що з'єднують панегірик Петру I або російському флоту з викриваннями ворогів просвіти, невігласів, противників реформ.

Проповіді мислителя, об'єднуючи дві протилежні установки (похвальну і викривальну), два типи художньої образності, за допомогою яких він виражав їх емоційний пафос і стиль, породили урочисту оду М.Ломоносова, що перейняла від творів українського митця викривальні соціальні мотиви з притаманними їм способами вираження. При цьому сатира і ода успадкували риторичні особливості жанру проповіді: риторичну кільцеву композицію,

діалогізм, структуру жанру. Ораторсько-учительна проза Ф. Прокоповича заклала основи одичних жанрів, які отримали свій розвиток у творчості не лише М.Ломоносова і О. Сумарокова, а й М. Хераскова, Г. Державіна та інших російських письменників.

Промови і проповіді Ф. Прокоповича, що емоційно та яскраво промовлялися з церковної кафедри, були пронизані пафосом вихваляння й затвердження у свідомості населення петровських перетворень й користувалися великим успіхом. Багато його проповідей були опубліковані. Відомий український дослідник історії української літератури Д. Чижевський аналізуючи їх зробить висновок, що більшість з них взагалі не має релігійного змісту, що «це власне політичні промови..., панегірики Петру І», які рясніють риторичними прикрасами. Проте, вони написані ясным стилем, без зайвої риторики, ритмічно побудовані і виділялися глибиною змісту й літературними достоїнствами[3.275, с. 287].

Політична заангажованість і агітаційність були притаманні проповідям Ф.Прокоповича спрямованим на роз'яснення заходів, що проводив Петро І реформуючи Московську старообрядську церкву і створюючи за допомогою українських діячів заклади освіти і науки в імперії. У своїх творах вчений часто виступав як памфлетист і сатирик. У відомій проповіді «Слово про владу і честь царську», виголошеній ним у 1718 р., він різко викриває архієреїв церкви, які згруппувалися навколо царевича Олексія. Він зображує їх «злісними і понурими» меланхоліками», які більше люблять похмурий день, ніж ясний, погані вісті, ніж хороші. Зображуючи сатиричний образ такого священослужителя, Ф.Прокопович порівнює його з сараною, у якої «череве велике, а крила малі: як тільки здійметься у політ, так одразу ж і на землю падає»[1.11, арк. 2].

Пафосом вихваляння й ідеалізації діяльності імператора Росії, патріотизму, вірою в майбутнє наповнене знамените його «Слово на поховання Петра Великого» (1725 р.). Проповідь пронизана глибокою скорботою й підводить підсумок царювання Петра І. Піднесено звучить в ній

заклик архієпископа Новгородського Ф.Прокоповича продовжувати в інтересах Росії його справу. В образі померлого правителя мислитель втілює риси «ідеального монарха», лише при якому можливе зміцнення і благополуччя держави. Вся Росія, за його висловом, занурилася в скорботу, а Ф. Прокопович, за великим рахунком, став головним глашатаєм цієї непереборної скорботи. Не знав український мислитель, що його з Петром I реформи зруйнували православну церкву, а утвердження імперії в Росії за його патрона призвело до зменшення її населення на 20% [1.21, арк. 8] .

«Слово на поховання Петра Великого» протягом багатьох десятиліть служило зразком похоронної риторики для російських проповідників. «Не може народ судити справи государя свого», - писав вчений, стверджуючи в той же час, що перший обов'язок государя є турбота про підданих. Уявлення про «ідеального монарха», складене Ф.Прокоповичем на прикладі діяльності Петра I, лягло в основу створеного згодом літераторами й істориками імперії ідеалізованого образу освіченого монарха, який завжди ототожнювався з особистістю Петра I.

Гуманістичний характер поглядів Ф. Прокоповича на літературу, мистецтво й культуру загалом знайшов своє втілення не тільки в його «зверненні до античних першоджерел, їх доброму знанні і високій оцінці», але і в тому, що вчений головним змістом літературної творчості вважав зображення людини, її діяльність, проблеми і переживання, «душевного руху, коли людина спонукається веселістю або скорботою, радістю, задоволенням, любов'ю, гнівом, страхом» [1.19, арк. 11].

Ф. Прокопович докладав багато сил і таланту для розв'язання одного з найважливіших завдань свого часу - мобілізувати мистецтво слова, тобто художню літературу та публіцистику, для підтримки і зміцнення петровських реформ в Росії, направити його на служіння імперським інтересам. Будучи особою духовною і радником Петра I він перш за все використовував традиційну церковну проповідь й суспільно-політичні трактати

трансформуючи їх зміст оцінкою злободенних соціальних подій і перетворюючи лексико-стилістичну структуру в новий жанр - «слово».

Українська ораторсько-учительна проза, представником якої був Ф. Прокопович, справила вагомий вплив на формування й утвердження національної самобутньої російської літератури й культури загалом.

Цінним і багатим джерелом формування російської художньої літератури стали естетичні принципи і норми українського бароко, які Ф. Прокопович поєднав у ораторській прозі з елементами раціоналістичного стилю притаманного європейським просвітникам.

Літературна спадщина українського митця Ф. Прокоповича не зважаючи на її естетичну обмеженість, так як писалася «з нагоди» й «на догоду» сильним світу цього мала прикладний характер, натомість була важливим кроком на шляху секуляризації творчої думки і сприяла розвитку як української так і особливо російської літератури.

3.4 Місце і роль вченого у становленні Російської імперії.

Необхідність подальшого розвитку централізації влади в Московському царстві на початку XVIII ст. диктувалася політичними й соціально-економічними умовами. Прагнення Петра I до одноосібної влади привело до ліквідації Боярської системи колегій на чолі якої стояв сенат. Формується регулярна армія і флот. Замість скасованого патріаршества Московську православну церкву очолив Синод, що був повністю підконтрольний державній владі й особисто імператору.

Вчення Ф. Прокоповича про державу, про співвідношення світської і церковної влади було тією стороною його філософських поглядів, що найбільше вплинула на становлення імперії, подальший розвиток російської духовної культури і її секуляризації. Воно ґрунтувалось на визнанні основою суспільного поступу освіти, розвитку науки, ремесел, мистецтв. Центральною ідеєю теорії є концепція про необхідність запровадження в

Росії необмеженої влади освіченого монарха, філософа на троні, який повинен мати безмежні повноваження у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики, сприяти розвитку освіти і виховання, щоб планомірно спрямувати сили держави на втілення просвітницьких ідеалів задля «загального добра». Таким правителем мислитель вважав Петра І, якому був безмежно відданий.

Теоретичне обґрунтування процесу централізації російської держави і перетворення її в абсолютну монархію знаходить яскраве відображення у літературній і адміністративно-церковній діяльності Ф. Прокоповича. Ще за часів його навчально-педагогічної роботи у Києво-Могилянській академії в мислителя почали проявлятися риси відвертого нехтування церковними обрядами та релігійними догмами, що нерідко суперечили, або різнилися нормам християнського життя. У своїх лекціях теолог і вчений Ф.Прокопович виступав проти авторитаризму, догматизму, релігійного фанатизму, закликаючи студентів керуватись розумом, здоровим глуздом. У 1709 році, після Полтавської перемоги, Петро І відвідав Київ, де на його честь український вчений виступив з промовою, що була наскрізь пройнята публіцистичним пафосом, улесливою похвалою на адресу Московського царя. З обуренням говорив Ф. Прокопович про зраду Мазепи, якому до цього присвятив хвалебні поезії і проповіді: «Пси не угрызают господий своих, звери свирепые питателей своих не вредят; лютейший же всех зверей раб пожелал угрызти руку, ею же на толь высокое достоинство вознесен... лжет бо, сыном себе российским нарицаея, враг сый и телолубец»[3.55, с. 576]. Він також дав високу політичну оцінку перемоги і закликав московську владу до викорінення «проклятої унії» в Україні.

Незабаром Ф. Прокопович виголосив похвальне слово і вітальну промову фавориту царя Меншикову, де той звеличується як полководець і співчутлива людина, як «справжнє зображення» самого Петра І. Натомість, вчений ні словом не обмовився про страшні злочини московського війська проти мирних мешканців українських міст і сіл. Уже в цих промовах почали проявлятися, характерні для Ф. Прокоповича у подальшому, риси повної і

цілковитої підтримки царя і його прагнення до безмежного розширення володінь Московії.

Український вчений вперше намагався апологетично сформулювати ідею освіченого абсолютизму у 1713 році у праці «Історія імператора Петра Великого». Для обґрунтування своїх поглядів він як і в політичних, філософських, богословських трактатах, художніх творах «Владимир», «Спінікіон» та інших вчений звернувся до вітчизняної історії, використав національно-патріотичну тему для обґрунтування необхідності запровадження в Московії необмеженої влади освіченого монарха.

Ф. Прокопович поглибив вчення про освічений абсолютизм у праці «Книжица в ней же повесть о распре Павла и Варнавы с иудействующими и трудность слова Петра Апостола о неудобноносимом иге пространно предлагается». У ній автор аналізує ідеї Реформації і використовує їх для підризу авторитету церкви, її впливу на духовне життя населення. Видатний український теолог Феофілакт Лопатинський, критикуючи ідеї реформатора, у передмові до свого фундаментального двотомного твору «Возражение на книгу иго неудобноносимое» напише: «... вина убо твори книжечки сіючи є писання протівніче, вносить у світ російський мудрування реформатського, досі в церкве православної неслишання». Книгу Ф. Прокоповича він назве «згубним єретичним джерелом, каламутні води якого бентежать народ»[1.17, арк. 9].

Петро І побачив в українському вченому відданого, здатного на все соратника і натхненника й організатора майбутніх реформ. Зокрема, Ю. Самарін стверджував, що «Петро знайшов у Феофані людину, близьку йому за характером і за спрямованістю думок, людину, що могла зрозуміти його й служити йому не як примусове знаряддя, а як вільний його сподвижник, сповнений спільним переконанням»[3.214, с. 149]. Аналіз релігійних й наукових праць, суспільно-політичних діянь мислителя підтверджує висновок відомого російського вченого.

Ф. Прокопович став одним із перших ґрунтовних теоретиків абсолютизму в Росії. Багато дослідників присвятили аналізу теорії освіченого абсолютизму, що формувалася й розвивалася вченим, чимало робіт, в яких вони намагаються знайти насамперед західноєвропейські джерела для пояснення сутності і походження цієї теорії. Дійсно, він добре знав твори західноєвропейських мислителів, таких, як Ліпсій, Грецій, Гоббс, Пуфендорф, Будей, що як і праці Компанелли і Макіавеллі, Ж. Бодена, Томазія, Вольфа були в його бібліотеці. Їх автори обґрунтовували і захищали сильну централізовану владу, як панацею від усіх бід. Велика і добре підібрана бібліотека Ф. Прокоповича нараховувала 3193 книжки (одна з найбільших серед європейських вчених) з питань держави і права англійських, французьких, німецьких, італійських, польських авторів, що свідчить, про наполегливу працю його над створенням вчення про освічений абсолютизм. Він цікавився і знав про походження і розвиток державних установ і правових норм у багатьох народів. Проте як стверджує вітчизняний вчений В. Нічик «підстава створеної ним теорії освічено-абсолютистської держави лежить насамперед у вивченні та узагальненні сучасної йому російської державності та її історії»[3.125, с. 148].

Ф. Прокопович у Петербурзі, як радник московського царя активно увійшов у політичний процес держави і в своїх працях почав розробляти основи й обґрунтування реформ Петра I, започаткувавши таким чином теоретичні засади абсолютної монархії. У промові «Про владу і честь царську» релігійний діяч розпочав відкрито виголошувати з кафедри Псковського і Нарвського єпископа не церковно-схоластичні панегірики, а цілеспрямовані політичні ідеї, зокрема про значення для Московії необмеженої влади просвіченого монарха. У цьому творі Ф. Прокопович відверто засуджував саму думку про перевагу духовної влади над світською або про непокорення державі духовенства і чернецтва: «Жало се зміїно, папезській се дух»[1.8, арк. 13]. На думку мислителя у державі існують різні «чини», кожний з яких зайнятий корисною для суспільства справою; то ж і

«священство» - воно «інший чин є в народі, а не інша держава»[1.12, арк 29]. Натомість, церква не мала державних важелів влади у Московії.

Теоретичні основи абсолютизму Ф. Прокопович частково сформулював у «Духовному регламенті», де проголошує користь «соборного», а не одноосібного (патріаршого) управління всіма структурами церковної організації. Цар має бути відповідальний «за всей Церкви созидание», а вона, у свою чергу, зобов'язана «спешествовать всему, что к его царского величества верной службе и пользе во всяких случаях касаться может» і все робити лише в інтересах держави[3.123, с. 19]. У Регламенті вчений сформулював основну ідею абсолютної монархії: «Император всероссийский есть монарх самодержавный и неограниченный; повиноваться его власти не токмо за страх, но и за совесть сам Бог повелевает». Всупереч своїй ідеї законності, що має бути у всіх формах державного життя, Ф. Прокопович поставив царя над законом, стверджуючи, що його дії не можна ні заперечувати, ні критикувати, ні вихвалити, тому що «монархи суть Боги»[3.149, с. 38].

У Духовному регламенті провідного архієрея московського православ'я ідея про підпорядкування церкви і духовенства світській владі набула силу закону. Об'єктивно вона сприяла вивільненню не тільки держави, а й всього суспільного і в першу чергу духовного життя Московії, перш за все науки, освіти, літератури, мистецтва, з під опіки московської старообрядської православної церкви. Не дивно, що серед усіх філософських ідей, висловлених вченим, саме ця його вимога, що впливає з вчення про абсолютну владу освіченого монарха в Росії, про підпорядкування церкви державі, викликала найбільший опір духовенства. Тут мова йшла вже не про абстрактні теологічні матерії, а про основоположні засади православ'я, реальні життєві інтереси, обмежений вплив його на духовне життя, про збереження або секуляризацію церковної та монастирської земельної та інших форм власності. Заперечення Ф. Прокоповичем верховенства церковної влади, теоретичне і практичне обґрунтування необхідності її

підпорядкування світській державній владі стосувалося соціального і майнового статусу церкви, руйнувало її устої і нанесло досить відчутний удар. Скасування верховенства церковної влади у духовному житті російського народу викликало незадоволення більшості ієрархів православ'я, які вбачали у цьому руйнування церкви і віри взагалі, її догматів і законів. Провідні діячі православної церкви та її ідеологи, такі, як Стефан Яворський, Феофілакт Лопатинський, Георгій Дашков, виступили проти вченого, його реформаторських ідей.

Відомий російський філософ В. Соловйов також засудив релігійні реформи Ф. Прокоповича і Петра I: «... Народ свійський – народ у глибині душі своєї християнський і непомірний розвиток, який має в ньому антихристиянський принцип абсолютної держави, є лише зворотним боком принципу істинної першооснови християнської держави, царської влади Христа... Російська імперія, ізольована в своєму абсолютизмі є лише загрозою боротьби і безкінечних війн...»[1.12, арк. 10]. Такою і була історія Росії та її народів за і після Петра I.

Вчення про освічений абсолютизм, створене Ф. Прокоповичем, було результатом застосування теорій природного права і суспільного договору до розуміння історії московської державності і потреб Російської держави доби Петра I. Теорія природного права в Європі стала ідеологічною зброєю в боротьбі проти середньовічного догматичного релігійного світогляду, проти феодальних кріпосницьких порядків, які вчений зображував як немудрі і такі, що не завжди відповідали природі людини. Він розкрив «земне» походження держави та інших суспільних інституцій, що витікали з природних життєвих потреб людини. Таким чином Ф. Прокопович поглибив і розширив ідеї середньовічних вчених – теоретиків історії держави і права, які ще не заперечували, а лише обмежували сферу теології у світогляді людини і суспільства. Український вчений, створював теорію освіченого абсолютизму у феодальній державі, яка колонізувала велику кількість народів, соціально-економічний і політичний лад яких не позбувся елементів рабства, де лише

зароджувалися окремі паростки ринкового суспільства, де домінували поміщики-кріпосники, а прогресивне дворянство не впливало на політику влади. Тому спроби використати антифеодальну за своєю спрямованістю, антитеологічну за ідейною основою, реалістичну за постановкою і за вирішенням проблем політики і права теорію, щоб обґрунтувати деспотизм і кріпацтво, супроводжувалися суттєвими деформаціями низки корінних її положень, що суперечили як науці так і теології. Він закликав поєднати «два земні явища – природу й науку з тим, що дарується Богом: катехизисне знання віри християнської і усвідомлене переконання в божественності Священного Писання». Ф. Прокопович вважав за необхідне поєднувати доводи від «природного розуму», «законів народних», історичних прикладів, й «істинного слова божого»[1.7, арк. 7].

Мислитель, відповідно до принципів теорії природного права, вважав, що держава існувала не завжди, але виникла в часі, а до цього люди жили у вільному стані, не знаючи державної влади. Вчений стверджував, що в природному житті людей мали місце мир і війна, любов і ненависть, добро і зло. Людина, що володіє свободою волі, може творити і добро і зло, хоча за своєю природою вона більш схильна до добра. Ф. Прокопович стверджував, що «со стороны одной велит нам естество любить себе и другому не творити, что нам не любо, а со другой стороны злоба рода растленного разоряти закон сей не сумнится, всегда и везде желателен был страж, и защитник, и сильный поборник закона, и то есть державная власть»[1.14, арк. 27].

У вченні про походження держави Ф. Прокопович виходив з гіпотези про природний (додержавний) стан «війни всіх проти всіх». Поступово розум як головна властивість людини привів його до пізнання природних законів. Інстинкти самозбереження і продовження роду спонукали людей припинити природний стан і укласти суспільний договір, що засновує державу. Мислитель примирив ідеї боговлаштованості державної влади та суспільного договору, а народною волею при виборі першого монарха керує божественний промисел.

Після укладання суспільного договору народ зобов'язаний безмежно коритися монарху, він вже не володіє суверенітетом і правами по відношенню до імператора, а той, у свою чергу, повинен володіти народом для його загальної користі. Народ, який віддав одного разу свою волю державному верховнику, не може відібрати її назад, повернутися до природного стану або змінити форму державного правління[2.201, с. 136].

Таким чином, Ф. Прокопович стверджує, що держава в суспільстві утворилася шляхом договору, при укладенні якого народ повністю відмовився від свого суверенітету і повністю вручив його верховній владі. При цьому народ міг вибрати собі будь-яку форму правління. Серед таких форм мислитель називає монархію, аристократію, демократію і «змішаний склад» (змішану форму). Республіки (аристократія і демократія) не викликали його схвалення. Вчений був переконаний, що в аристократіях своєкорислива боротьба партій розоряє країну, а в демократіях часто спалахують заколоти і смути. Крім того, республіки придатні лише для малого за чисельністю народу, який проживає на невеликій території. Розглядаючи монархію як форму організації влади, мислитель дослідив два її варіанти: обмежену і абсолютну. У обмеженій монархії, стверджував він, цар пов'язаний певними зобов'язаннями, за порушення яких він може бути позбавлений влади, що також загрожує непередбачуваними наслідками і може спричинити різні катаклізми для країни та її народу. Для Росії самою «корисною» і «благоннадійною» формою є абсолютна монархія, яка єдино здатна забезпечити російському народу «блаженство». В особі абсолютного монарха Ф.Прокопович бачив «стража і захисника, сильного поборника закону, ... огорожу і збереження ... від внутрішніх і зовнішніх небезпек», а крім того, «притулок і захист» для кожної людини[3.276, с. 107].

Вчений вважав спадкову монархію значно досконалішою аніж виборну, оскільки вона, на його думку, володіє більшою стійкістю в силу заміщення престолу спеціально підготовленою для цієї мети особою і тому більш захищена від випадковостей і несподіванок. Обґрунтовуючи правомірність

указу Петра I «Про престолонаслідування», Ф.Прокопович наполягає на наданні монарху широких можливостей у виборі собі спадкоємця на власний розсуд, а не за жорсткими правилами сімейного успадкування престолу. Монарх має право, стверджував вчений, сам підшукати собі «доброго і вправного» наступника на троні. Своє схвальне ставлення до «Уставу про престолонаслідування» мислитель виклав у «Правді волі монаршої». Він зазначив, що оскільки батько вправі позбавити свого сина спадщини, тому і цар має право сам вибирати свого спадкоємця і позбавляти права на трон законних наступників. Вчений, для обґрунтування своєї ідеї, цитував Святе Письмо і кодекс Юстиніана, праці Г. Гроція, Цицерона, Лівія, Светонія, Касіодора і Прокопія. У названій роботі він багато уваги приділив формам державного правління, історії їх становлення, а також зазначив, що основою будь-якого уряду є суспільний договір. Ф. Прокопович обґрунтував переваги спадкової монархії перед виборчою і закріпив свої доводи прикладами із всесвітньої історії та історії Святого Письма[2.17, с. 73]. У зв'язку з цим слід нагадати, що неясність й суперечливість змісту даного указу привели згодом до палацових переворотів, кінець яким був покладений указом Павла I (1797), який встановив старий порядок передачі престолу старшому в роді синові як першому спадкоємцю.

Ф. Прокопович чітко визначив обов'язки верховної влади, що виходили з того ж принципу загальнонародної користі, який сповідували і західноєвропейські мислителі, а також його однодумці А. Кантемир, В.Татищев, Г. Бужинський. Ідея «всенародної» користі пронизує усі суспільно – політичні праці вченого. Визначаючи обов'язки верховної влади, він багато уваги приділив необхідності організації нею шкіл, інших навчальних закладів, бібліотек, наполягав на загальності й обов'язковості освіти; вимагав виправлення традицій і звичаїв, викорінення забобонів і невігластва у повсякденному житті людей. Мислитель постійно стояв на стороні науки, вчених, захищав їх творчий пошук від натиску церкви; агітував за свободу совісті й релігійну терпимість, рівність жінки, її право на

освіту, заняття державних посад тощо. У праці «Перще повчання отроком», він розвинув свою абсолютистську теорію і висунув гіпотезу про освіченого правителя, філософа на троні, який буде керувати згідно законів розуму, просвітить народ і буде піклуватися про його благо, зміцнить державу і виведе її на шлях загальноєвропейського прогресу. Проте у Російській імперії ця ідея його теорії успіху не мала, що і підтвердила буржуазно-демократична революція 1917 року.

Натомість, деякі елементи поняття всенародної користі у вченні Ф.Прокоповича мали досить прогресивний суспільний сенс. До них насамперед належить вимога миру між народами, розвитку продуктивних сил країни, правосуддя, загальної освіти ролі науки і мистецтва у суспільному житті. Його критика впливу бояр, князів, церкви на царську владу була продиктована насамперед необхідністю зміцнення й упорядкування централізованої одноосібної й необмеженої влади монарха, яким став Петро I, що загалом сприяло посиленню імперії, особливо її експансіоністської політики.

Основним обов'язком монарха Ф. Прокопович визначив турботу про загальне благо підданих у всіх областях світського і духовного життя. Радянський дослідник Г.Гурвич зазначав, що самодержавний монарх, згідно з уявленнями українського вченого, «имеет право на мелочное вмешательство в частную жизнь подданных, как оно широко применялось в реформационной деятельности Петра Великого», що становило характерну, але не демократичну, антинародну особливість просвітницького абсолютизму.

Народ у державно-правовій теорії Ф. Прокоповича виступає виключно як суб'єкт обов'язків і підпорядкування, без визначення його прав. Передаючи, згідно з договором, свою волю верховній владі, він разом з нею передає і свою суверенність. Суб'єктом суверенітету, згідно з його вченням, є тільки верховна влада, тобто монарх, а народ суверенітетом не володіє.

Відомий дослідник проблеми В. Нічик об'єктивно стверджувала, що «держава, яку обґрунтовував і захищав Ф. Прокопович, це держава експлуататорів, вона антинародна по своїй сутності, хоча і зображується як виразник інтересів усього народу, захисник його блага і користі. Але ця обставина ще не усвідомлюється мислителем»[3.148, с. 76]. Дисертант має сумнів щодо того, що Ф. Прокопович не знав і не усвідомлював значення тих елементів демократії у суспільно-політичному житті народів і держав, що були впровадженні в Англії, Нідерландах, назрівали в інших країнах.

Отже, саме поєднанням богословських і раціоналістичних ідей Просвітництва Ф. Прокопович обґрунтовував необмежену кріпосну монархію. Необмеженість влади монарха, стверджував вчений, виникає з угоди, за якою народ відмовлявся від усіх своїх прав і свобод і, наділяючи владою правителя, говорить: «Ти володієш нами до загальної користі нашої», тому що у безвладному стані панували хаос, свавілля, кровопролиття. Для забезпечення миру, безпеки, загального блага народ «не без божого нагляду» укладав угоду про відмову від усіх прав і свобод, про створення держави». Вперше в історії російської політичної думки вчений поставив проблему походження держави; та обставина, що ця проблема вирішувалася ним з посиленнями і на божий промисел, значною мірою зумовлювалася необхідністю рахуватися з офіційним обґрунтуванням абсолютизму, що містить богословські аргументи, а також положенням самого Ф. Прокоповича як одного з провідних церковних ієрархів[1.9, арк. 12]. Теорія абсолютної монархії Ф. Прокоповича знайшла своє продовження розвитку у трактаті «Правда волі монаршої», який став результатом адаптації вчення про природне право і суспільний договір до російських умов початку XVIII ст. У передмові до праці він виклав мотиви її написання: «У цьому творі показується не лише правда уставу монаршого, але і посади батьків і дітей, як простих так і державних установ, і батьківська, і монарша влада, і сама внутрішня, але законна сила Монархії або Самодержавства»[3.190, 4 с.]. Він прагнув не стільки пояснити устав Петра I, скільки виправдати його політику

і реформи і обґрунтувати монархічний державний устрій, як найкращий для російського народу. Ф. Прокопович сформулював принципи верховенства державної влади в суспільстві: абсолютність; незв'язаність ніякими законами; безвідповідальність; недоторканність. Мислитель стверджував: «Вся правда, и Божеская, и человеческая, во власти монарха». Абсолютний монарх підпорядкований тільки Божественному суду, але не земним церковним властям. З цього слідувала необхідність підпорядкування церкви й духовного життя народу державі і особисто імператору.

Стверджуючи, що «влада верховна від самого єства початок і провину сприймає», мислитель показав, що її становлення пов'язане з договором, за допомогою якого народ передає свою волю, зрікаючись від неї, одній особі - монарху. Для того щоб захистити свою теорію, вчений прикриває її положеннями Святого Письма. Він стверджував: «народна воля буває не без власного божого споглядання, за божим помахом усе перебуває у дії»[1.8, арк. 17]. Однак це роз'яснення не усуває суперечності, бо якщо будь-яка влада від бога, то і ліквідація її та заміна також походить від бога. Ф. Прокопович уникнув цього висновку, жертвуючи логічною послідовністю.

Ф. Прокопович жив і працював у самій гущі політичних подій в імперії, всю свою діяльність підпорядковував обґрунтуванню та захисту петровських перетворень і вважав, що від цього не потрібно відмовлятися заради минулого. «... Що від життя нашого пройшло, - стверджував він, - все те померло, і якими б ситими ми не були минулорічною їжею, але не живемо часом, що проходить повз нас». Разом з тим Ф. Прокопович вважав, що тільки дуже недалекоглядні, обмежені і неосвічені політики відмовляються використовувати історію в розумінні й обґрунтуванні сучасності. Тому що, говорив він, хто не знає минулого, той за «дивною сліпотою не бачить того, що відбувається в даний час»[1.1, арк. 4].

Розвиток абсолютистської монархії вчений показав на прикладі історії Московської держави, яку Ф. Прокоповичу сприймав, як перехід від первісної цілісності до розчленування і роздробленості і до подальшого

відновлення втраченої єдності. Обґрунтовуючи історичну необхідність об'єднання Московським князівством північно-східних земель, всі жахливі сторінки минувшини він пояснив дещо спрощено, лише процесом децентралізації. Мислитель вважав, що тільки в результаті роздробленості, усобиць і ослаблення Московія та інші князівства підпали під монголо-татарське іго, зазнали навали німецьких лицарів, шведських, польських, литовських князів і королів[2.76, с. 13].

Мислитель високо оцінив діяльність московських князів щодо об'єднання навколишніх земель в одну державу. Серед них він особливо виділив Івана Грозного, який, «пізнавши справжню провину смертоносної хвороби», «колишню силу російську, розбратом умертвіння, союзом воскресив і оживив»[1. 10, арк. 5].

Вчення Ф. Прокоповича про просвітницько – абсолютистську державу спрямоване не тільки проти обмеження царської влади князями і боярами, але і проти існування в російській державі самотійної і незалежної влади церкви. У всіх своїх теоретичних роботах і практичній діяльності вчений відстоював підпорядкування церкви світській державі.

Декларуючи верховенство світської держави над церквою, мислитель виступав не лише проти католицьких доктрин, що узагальнюють і обґрунтовують практику існування інституту папства (Фома Аквінський, Роберт Беллармін та ін), але і проти догматів московської старообрядської церкви, дикунських традицій і звичаїв. Ф.Прокопович доводив, що верховенство належить тільки світській владі, а церква їй підпорядковується і виступає, як одна із державних структур. Апологія юридичного підпорядкування церкви світській владі розвинена вченим у творі «Розшук історичний», яке багато в чому співзвучне ідеям, висловленим Гобсом у «Левіафані». У цьому творі Ф.Прокопович стверджує, що вся повнота влади в державі безроздільно належить царю. Патріарх і духовенство також підвладні і підсудні цареві, як і всі інші піддані. Ця думка послідовно проводиться вченим протягом усього твору. «Государ, влада найвища, - пише

він, - є досконалим, верховним і загальновизнаним наглядачем, тобто людиною, якій належить вся сила і влада, і цар має право карати усіх своїх підданих як мирських так і духовних»[1.23, арк. 11]. У «Слові про владу і честь царську» Ф.Прокопович підтверджує свою думку щодо підпорядкування духовенства владі царя, духовенство зводиться ним до ролі особливого роду чиновників, які перебувають на службі світської держави[2. 16, с. 134].

Вчений багато уваги приділив критиці аристократичної олігархії. Виступаючи проти їх політики і діянь, Ф. Прокопович, насамперед, відстоював прогресивні суспільні перетворення, проведені Петром I, що мали за мету ліквідувати Боярську думу і вплив боярської знаті. Долгорукі, Меншиков, Апраксин, Головкін, Толстой, Голіцин, Остерман, після смерті імператора, утворюючи Верховну таємну раду і ставши на чолі держави, почали з того, що, за великим рахунком, позбавили прав Сенат, звели нанівець значення Берг- і Мануфактур-колегії, ліквідували Головний магістрат, а міське самоврядування підпорядкували губернаторам, відмовилися від протекціоністської політики в області зовнішньої торгівлі. Почалася підготовка до відновлення патріаршества. Всі ці акції значно погіршували становище центральної царської влади. Захищаючи реформи Петра I, Ф.Прокопович показував, що ті хто виступав проти перетворень царя тільки робили «вигляд, ніби вони служать народній користі, а самі прагнули лише одного, отримати собі хоч частину царської влади, коли цілої дістати не могли»[3. 156, с. 176]. Відстоюючи ідею централізації державної влади, Ф. Прокопович вважав, що влада монарха має набагато більше чеснот, а ніж влада аристократичної олігархії. Піклування царя про благо народу мислитель вбачав у забезпеченні державної безпеки, миру, внутрішнього порядку, правосуддя, добробуту і просвіти народу. Його обов'язки повинні були спрямовуватися на світські справи, насамперед цивільні і військові. Детально зупиняючись на проблемі миру і миротворства, що входять в обов'язки верховної влади, Ф. Прокопович високо підносив і прославляв мир

між народами. «Мира плоды от вне, - говорив вчений, - беспечалие от нашествий, и безопаснии к чуждым странам, купли ради и политических польз многих исходы и выходы. Плод же мира от внутрь, есть умаление народных тяжестей, что будет, если не будет расхищения государственных интересов... плод мира есть общее и собственное всех изобилие, что будет, если переведется много множество тунеядцев, искоренятся татьбы и разбои, и искусство экономическое заведется, плод мира есть, великих честных учений стяжание»[1.17, арк. 23].

Ф. Прокопович, який спостерігав і знав основи, передумови й причини зародження товарного виробництва у Європі розумів, що забезпечення народної користі, так само як могутності держави, пов'язане з розвитком промисловості. Він стверджував, що верховна влада повинна турбуватися «о постройке новых публичных дорог, о приуготовлении к переправам мостов и пристаней», прагнув до збільшення «у нас предивных рудокопных заводов», щоб розвивалося «инженерство, корабельное дело, архитектура», а в основі цього повинна лежати економіка, що «сообщает правила ведения хозяйства»[1.9, арк. 22].

У 1726 р., вже після смерті Петра I, на підставі матеріалів представлених М. Родишевським, у Таємній канцелярії розбиралася справа про звинувачення Ф. Прокоповича в єретизмі. М. Родишевський, який, за словами І. Чистовича, «переслідував і мучив Феофана з дивовижною наполегливістю, з самовідданістю майже фантастичною»[3.281, с. 98], готував проти нього нове звинувачення. За його спиною стояв Г. Дашков, один з претендентів на посаду патріарха, якого підтримували Д. Голіцин та інші представники родової аристократії. Вони домагалися усунення Ф. Прокоповича з політичної арени. За їх участі проти українського вченого склалися пасквілі, підкидні листи, в тому числі і підроблений лист, написаний нібито римським папою Бенедиктом. Про це ж свідчить і такий документ, як «Критичні зауваження на друковані переклади і твори архієпископів Гавриїла Бужинського і Феофана Прокоповича», який

передував донесенням церковному суду Г. Бужинського і новому етапу слухання справи про єретизм Ф. Прокоповича в Таємній канцелярії[2.276, с. 217].

Ф. Прокопович залишався переконаним прихильником самодержавства й у період царювання Анни Іванівни (1730 р.), коли у дворянських колах активно обговорювалися проекти обмеження сваволі самодержця і фаворитів, створення умов, «щоб не персони управляли законом, але закон управляв би персонами». Вчений різко виступав проти самої думки про обмеження абсолютної монархії, заявляючи, що прикладами історії доведено, «наскільки для нашої батьківщини корисне самодержавство»[3.76, с. 27].

Ф. Прокопович, критикуючи духовну культуру сучасного йому суспільства, як вчений і релігійний діяч, не робив спроб аналізу її занедбаного стану, соціально-економічних та політичних причин експлуатації населення і передусім характерного для Росії кріпацтва з усіма елементами рабства. Звичайно, мислитель, який глибоко знав життя у Західній Європі виступав проти надмірного визиску бідних і розкоші нероб, але, з, так би мовити, гуманно-ліберальних позицій. «Викликає в нас гнів і те., - пише Ф.Прокопович, — коли хтось пригнічує бідних; наприклад, ради власного задоволення або власної користі вимагає податків, зневажає суди, вбиває, віддає на тортури». «Годиться проти розкоші, — продовжує він, — кидати всі громи божого гніву, суду, смерті, пекельного вогню...» (Рит., 185 зв.). Він з осудом ставився до захоплення козацьких земель козацькою старшиною. Натяк на це є в «Розмові громадянина з селянином та дячком», в якій йдеться про те, що одна з дійових осіб хоче захопити в сусіда Немина його маєтність[2.73, С. 65].

Проте, Ф. Прокопович не засуджує кріпацтво як соціальне зло, він тільки проти надмірної підневільної праці, зокрема, що змушувати людину працювати понад силу є гріхом, що дорівнює вбивству[1.3, арк. 2]. Мислитель не виступав проти рабства, а лише за його пом'якшення, закликаючи водночас слуг до сумлінної праці на своїх панів. «Пан, говорить

Ф.Прокопович, зобов'язаний тримати своїх рабів і слуг у вірі істинній, «карати по-батьківськи з наміром виправлення їх, а не для задоволення серця лютого, не обтяжувати надмірною службою чи роботою, з селян зайвих податків не брати, а зі слуг зайвого не утримувати». Слугам же і рабам архієпископ і вчений рекомендує любити синівською любов'ю своїх панів, служити чи працювати їм не лінуючись, не брехати, не красти, не лихварити, а особливо добро панське наче справді своє оберігати»[1.12, арк. 13]. Вчений, на превеликий жаль, не переніс на російське суспільно-політичне життя тих паростків, ідей демократизму, що зароджувалися в Європі.

Створене Ф.Прокоповичем вчення про державу і право в Росії є теорією просвіченого абсолютизму. Вона відображає і обґрунтовує процес централізації державної влади, який наприкінці XVII — на початку XVIII ст. відбувався в Росії. У цей час царська влада обмежена Боярською думою і моральною зверхністю церкви, перетворюється в абсолютну монархію. Ідеї Ф.Прокоповича про державний устрій, що виходять з понять природного закону, суспільного договору, всенародної користі, з імператором-філософом на троні, являли собою освічено-абсолютистський варіант теорії природного права. Мислитель теоретично й допоміг практичною участю обґрунтувати процес перетворення Московського царства, обмеженого владою бояр і церкви, в імперську державу з необмеженою владою монарха.

З огляду на вище сказане, можна стверджувати, що церковна реформа Петра I та Ф. Прокоповича потерпіла невдачі, адже «Духовний регламент», складений українським вченим був лише програмою здійснення реформи, а не її підсумком. Не вся програма була виконана, а деякі її пункти взагалі були відверто утопічними.

Внесок Ф. Прокоповича у становлення і розвиток освіти і наукових знань в Російській імперії був надзвичайно важливим у контексті формування наукових знань і культури загалом протягом XVIII ст. Мислитель разом з іншими українськими релігійними діячами засновували і очолювали в кожному архієрейському домі й великих монастирях духовні

школи і семінарії для виховання нового покоління духовенства. Український мислитель розробив ідею і проект створення Російської академії наук, що втілили 20 її фундаторів серед яких 12 – вчені з України. Як протектор імперської академії він доклав значних творчих і організаційних зусиль для розвитку математики, природознавства, астрономії, філософії, теології, історії, літератури, теорії держави і права, підготовки наукових кадрів, розширенню зв'язків і налагодженню співпраці з провідними європейськими навчальними установами і вченими.

Ф. Прокопович переніс у Московію літературно-естетичні ідеали розроблені ще у лекціях і працях Києво-Могилянської академії «Про поетичне мистецтво», трагікомедії «Владимир» та ін. У петербурзький період Ф. Прокопович продовжував писати латиною, книжною українською та російською мовами. Його творчість найбільше вплинула на формування стилю і словникового запасу нової російської літератури.

Петро I за безпосередньої участі мислителя поставив на службу імперії кращі й значні сили української інтелігенції. Витвір його і Ф. Прокоповича – Російська імперія стала першоджерелом з якого випливали усі негативи в російському національному характері й усі лиха в російському суспільстві. Особливо згубним й деморалізуючим впливом позначилася ідея російської великодержавності й месіанізму на національно-культурному розвитку колонізованих народів, зокрема українського.

ВИСНОВКИ

Відзначаючи вагомий внесок Ф. Прокоповича у розвиток культури, церковно-адміністративного та суспільно-політичного життя в Україні та Російській імперії, вчені схильні й сьогодні замовчувати те, що могутнім каталізатором, який дозволив українській, а за нею й російській культурі XVIII ст. зробити перші кроки на шляху до входження в систему європейських культурних надбань була багатогранна діяльність видатного українського вченого.

У висновках сформульовані підсумки дисертаційного дослідження, що зводяться до наступних положень:

- Автор переконливо довів, що проблемі вивчення і переосмислення культуротворчих процесів і суспільно-політичного життя в Україні та Російській імперії у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. належить чільне місце у вітчизняній історіографії. Натомість за ідеологічного тиску імперської, а особливо радянської влади, історики не спромоглися глибоко й всебічно, а головне об'єктивно висвітлити місце і роль українських діячів православної церкви, освіти, науки, літератури у становленні й розвитку культури в Росії та створенні й обґрунтуванні теорії держави просвіченої абсолютної влади монарха. Дисертант, використавши нові документальні матеріали архівних установ України і Росії, здійснив спробу комплексного й аналітично-критичного вивчення культурно-просвітницької та суспільно-політичної діяльності Ф. Прокоповича.

- Вирішальний вплив на формування системи наукових знань вченого мало глибоке засвоєння ним здобутків вітчизняної науки, античної класики, досягнень теологічної і раціоналістичної філософської думки, основ природничих і математичних знань доби Просвітництва у західній Європі, що започаткували перегляд догматів християнської віри, появу протестантизму і сприяли формуванню у Ф. Прокоповича чітких просвітницьких ідей та світоглядних принципів.

- Наукова й організаційна діяльність мислителя у Києво-Могилянській академії сприяли вивченню й переосмисленню, а також поширенню в Україні наукових і культурних надбань Західної Європи викладачами і студентами, прискорила переорієнтацію їх творчого пошуку на наукове, раціональне пізнання реальної дійсності, розширення обріїв духовної і матеріальної культури українського народу.

- Ф. Прокопович, глибоко знаючи християнську культуру українства: шанування й збереження природи; усвідомлена віра в Бога і дотримання християнських обрядів у поєднанні з календарними святами, традиціями і звичаями зрозумів необхідність і перспективу поширення в суспільстві раціоналістичних ідей Просвітництва. Комплексний аналіз навчально-педагогічної і наукової діяльності вченого у Києво-Могилянській академії засвідчив, що він значно збагатив і удосконалив наукове підґрунтя, структуру й зміст навчального процесу в закладі. Його лекції були наповнені аналітичною критикою схоластики, ідеями, що зближували філософію з природознавством для подолання протилежності небесного і земного, божественного і людського. Зокрема, він увів до академічного курсу богослов'я новий порівняльно-історичний метод, вироблений протестантською наукою й заснований на з'ясуванні істин віри не лише як логічних понять, а й на раціональному вивченні Святого Письма й історії християнської церкви. Дисертантом доведено, що діяльність академії протягом 1707 - 1716 рр., коли префектом, а потім ректором був Ф. Прокопович, сприяла прогресивним змінам в українській церкві, зрушенням у способі мислення духовенства, розвитку православного богослов'я і виникнення професійної філософії, поширенню інших наукових знань, запровадженню західних освітніх і педагогічних моделей.

- Літературна спадщина митця, його теорії поезії і драми зіграли важливу роль у становленні вітчизняної літератури європейського характеру і змісту. Драму Ф. Прокоповича «Владимир» було визнано одним із перших і найкращих зразків шкільної драматургії та взірцем використання книжної

української мови. Вона започаткувала українську історичну драму. Український вчений своєю науковою діяльністю і літературною творчістю активно сприяв вивченню і популяризації досвіду європейського письменства, подальшому розвитку вітчизняної поезії і прози, відкрив нові шляхи для формування національної самобутньої культури, стримував негативний колоніальний вплив на культуро-творчі процеси в Україні католицької церкви і польської літератури.

- За умов боротьби польської католицької церкви проти Київської митрополії і московського православ'я за духовне життя українського народу Ф. Прокопович займає сторону останнього, яке будучи обтяжене візантійськими догмами і традиціями стримувало розвиток духовної культури і не сприймало реформи Петра I. Вчений приходить до необхідності реформування старообрядської православної церкви і стає засновником нового радикального сприйняття основ релігії, не в усьому узгодженого з ідеями європейського Просвітництва, але далекого від догматів московського православ'я. У «Духовному регламенті» він, нерідко всупереч основних положень Біблії, обґрунтував скасування патріаршества і заміну його Священним синодом, право московського монарха на ім'я «Бог», повне підпорядкування йому церкви і юридичну та моральну залежність духовенства від держави. Натомість, церква за новим статутом, що являв собою «Духовний регламент», розглядалася як елемент імперської структури, державної системи виховання, освіти підданих і контролю над ними для досягнення «загального блага». Настанови мислителя про те, що кожний суспільний стан, зокрема й церква, має бути корисний державі, й до нині є неспростованими.

- Ф. Прокопович розробив і впровадив у життя модернізовану освітню програму. Він, як і гуманісти Європи, вважав, що початкова освіта повинна бути загальною для всіх, незалежно від майнового стану чи статі, що жінки не менше ніж чоловіки здатні оволодівати вершинами наук і посідати найвищі державні посади. Мислитель постійно переконував владу і церкву,

що освіта і виховання є основою суспільного поступу, добробуту і моральності й нещадно критикував невігластво, обскурантизм, марновірство і забобони. Ф. Прокопович і сподвижники з України започаткували в Росії підготовку підручників, словників, наукових праць, переклад іноземної літератури для вивчення основ християнства, православної віри й інших галузей знань.

- Автором розкрито вагому роль Ф. Прокоповича у створенні Російської академії наук. Його ідея і проект були втілені 20, переважно іноземними, вченими, серед яких 12 були з України. Будучи протектором імперської академії він сприяв розвитку математичних, природничих і гуманітарних наук, підготовці наукових кадрів у Києво-Могилянській академії і за кордоном, розширенню зв'язків і налагодженню співпраці з європейською наукою. Аналіз наукового доробку Ф. Прокоповича показав, що український вчений зробив значний внесок у дослідження російської історії. Він постійно звертався до методологічних проблем історії і ставив на порядок денний питання про її суть, завдання й основні напрями досліджень, увів до курсу риторики спеціальний розділ «Про метод написання історії», яким вперше запровадив у навчальний процес предмет історіографію. Мислитель здійснив продуктивні спроби ввести історію Росії у контекст світової історії, відображаючи зростання міжнародного становища імперії.

- Ф. Прокопович переніс у Московію літературно-естетичні ідеали розроблені ще у лекціях і працях Києво-Могилянської академії «Про поетичне мистецтво», трагікомедії «Владимир» та ін. Він і його сподвижники з України запровадили в літературний процес Російської імперії кращі традиції українського письменства, що поступово протягом XVII – першої половини XVIII ст. спираючись на народну культуру вивільнялося від теологічних пут, демонструючи відкритість, критичний характер соціальних процесів і багатомовність. Драматичні й історичні твори, релігійно-моралізаторська лірика й ораторсько-проповідницька проза українського вченого сприяли вивільненню з суспільної свідомості й художньої творчості

церковних догм і стереотипів, усього того, що суперечило науковій істині, формуванню духовного образу нової людини і російської літератури європейського характеру.

У петербурзький період мислитель продовжував писати латиною, книжною українською та книжною російською мовами. Творчість Ф. Прокоповича й інших українських діячів культури найбільше вплинула на формування й утвердження нової російської літератури, її стилю і словникового запасу. Він, як ніхто, зумів спрямувати мистецтво слова на служіння загальноросійським імперським інтересам й розвитку культури.

- Ф. Прокопович створив і обґрунтував першу в Московії теорію держави просвіченого абсолютизму. Український вчений стояв біля витоків створення Російської імперії та різними засобами обґрунтовував правові й політичні положення державних реформ Петра I, ідею закономірності його одноосібного правління, тобто абсолютної монархії. Поєднавши ідеї західноєвропейського вчення про державу і право з положеннями Біблії і теології, він доводив зверхність царської влади над церквою, ігноруючи основоположну тезу Святого Письма: «Немає влади, якщо не від Бога». «Імператор всеросійський є монарх самодержавний і необмежений, - стверджує архієрей Російської православної церкви і відомий теолог Ф. Прокопович, – покорятися його владі не тільки за страх, а й за совість сам Бог велить», бо «цар ні канонам, ні законам не підвладний..., бо... монархи суть Боги». Така форма правління швидше нагадувала різновид східної деспотії і більше за інших, пояснював її творець, відповідала менталітету росіян.

- Народ у абсолютистській спадковій монархії за Ф. Прокоповичем виступає виключно як суб'єкт обов'язків і підпорядкування необмеженій владі, яка регламентує всі сторони його життя: піддані повинні «без перечень і ремствування всі від самодержця повеління творити». Суперечливість теорії держави і права Ф. Прокоповича і в тому, що, критикуючи духовну культуру феодального суспільства, він доводив правомірність привілеїв дворянства, не

заперечував й не засуджував кріпацтва, як різновиду рабства, що становило економічну і суспільно-політичну основу ладу, національного й релігійного гноблення колонізованих народів. Російська імперія побудована Петром I за безпосередньої участі Ф. Прокоповича за антихристиянським принципом абсолютної держави стала загрозою боротьби і безкінечних війн, результатом яких стало загарбання однієї шостої частини Землі, яку населяли понад 200 націй і народностей, ліквідація їх державності, асиміляція й нищення матеріальної і духовної культури.

- Релігійна, наукова й суспільно-політична діяльність Ф. Прокоповича сприяла нищенню релігійно-консервативних засад Московського царства, подоланню в Росії проблем політичної, ідеологічної й частково національної ідентифікації колонізованих народів Європи та Азії засобами русифікації і створенню нової імперської державної структури й модернізації та уніфікації культуротворчих процесів.

- Ф. Прокопович немало зробив для обґрунтування концепції загальнолюдських цінностей і гуманістичного суспільства, подолання соціального зла, несправедливості, насильства, конфліктів побудови гармонійних демократичних відносин у суспільстві, засобами освіти і виховання, розвитком духовної культури. Проте, суперечливий і непослідовний характер його боротьби за суспільно-політичний прогрес був насправді дуже далекий від репрезентації інтересів простої людини, втілення ідеї побудови держави всенародної користі.

Аналітично-критичне осмислення, творче використання узагальненого в дисертації матеріалу дозволяє сформулювати низку пропозицій:

- Необхідно продовжити вітчизняною наукою аналітично-критичне вивчення науково-педагогічної та літературної спадщини українського мислителя.

- Об'єктивно, з урахуванням суспільно-політичної ситуації у Західній Європі й на теренах Російської імперії, дослідити внесок Ф. Прокоповича у

реформування православної церкви, що вплинуло на зміни в духовному житті українського народу і його національно-культурний розвиток.

- Започаткувати опублікування повного зібрання науково-педагогічних, релігійних, літературних і публіцистичних творів видатного мислителя українською мовою.

- Вивчаючи документи і матеріали архівів Києва, Москви і Петербурга дисертант дійшов висновку, що необхідно змістовно і всебічно опрацювати ці джерела для об'єктивного розкриття образу Ф.Прокоповича, суперечливого характеру його діяльності.

- Сучасні вчені-фізики повинні проаналізувати і переосмислити спадок вченого у цій галузі, зокрема, опублікувати відомості про його непересічні, а іноді й абсолютно новаторські наукові досягнення.

Реалізація цих пропозицій, на нашу думку, збагатить зміст, форми і характер культурно-просвітницької і суспільно-політичної діяльності Ф.Прокоповича.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Російський державний історичний архів в м. Санкт-Петербурзі.

1.1. Ф. 796 Канцелярия Святейшего Правительствующего Синода (1721-1918 гг.), оп. 1, спр. 141 Об учреждении Синода 1721 года, арк. 26.

1.1. Ф. 796, оп. 4, спр. 377 О расходах Монастырского приказа за 1720-1722 гг., арк. 18.

1.2. Ф. 796, оп. 445. – спр. 808 Регламент духовной коллегии и прибавление к нему, арк. 160.

1.4. Ф. 796, оп. 3., спр. 1386 Реестр вопросов, обсуждавшихся совместно Синодом и Сенатом в 1721 – 1732 гг., арк. 176.

1.5. Ф. 796, оп. 3, спр. 1390 Письма членов Синода Петру I в Низовой поход, арк. 167.

1.6. Ф. 796, оп. 3, спр. 1391 Письма членов Синода Петру I и кабинетному секретарю А.В. Макарову (черновики), арк. 112.

1.7. Ф. 796, оп. 3, спр. 1354 О средствах Синода, арк. 75.

1.8. Ф. 796, оп. 2, спр. 283 Об учреждении при Синоде контор, арк. 38.

1.9. Ф. 796, оп. 4, спр. 674 О составлении штата Синодальной канцелярии, арк. 17.

1.10. Ф. 796, оп. 4, спр. 605 Об уплате жалования членам Синода, арк. 8.

1.11. Ф. 796, оп. 7, спр. 341, 237 237 О разделении Синода на два департамента: 1) по управлению делами веры, учебными заведениями и типографиями и 2) по заведыванию церковным судом, вотчинами и другими хозяйственными вопросами, арк. 56.

1.12. Ф. 796, оп. 8, спр. 199 Об упразднении Московской синодальной канцелярии, арк. 12.

1.13. Ф. 796, оп. 10, спр. 505 По определению Синода об упразднении Петербургской Синодальной канцелярии и об учреждении Петербургского духовного правления, арк. 24.

1.14. Ф. 796, оп. 9, спр. 1 О средствах Синода на 1728 год, арк. 8.

1.15. Ф. 796, оп. 12, спр. 222 Ведомости прихода и расхода средств Синодального Дворцового Приказа за январь-ноябрь 1731 года, арк. 35.

1.16. Ф. 796, оп. 14, спр. 262, 37 Об аресте тамбовского воеводы И. Брюхова за «поносные слова» о Синоде, арк. 27.

1.17. Ф. 796, оп. 43, спр. 111 Реестр и описи архива Петра I, арк. 287.

1.18. Ф. 802, оп. 2, спр. 946 Речь Феофана Прокоповича Петру I после победы 18 декабря 1722 года, арк. 15.

1.19. Ф. 807, оп. 2, спр. 946 Слово Феофана Прокоповича на погребение Петра I, арк. 8.

1.20. Ф. 938, оп. 1, спр. 668-674 Материалы о Петре I, собранные Г.В. Есиповым, арк. 1243.

1.21. Ф. 1491, оп. 1, спр. 16 Статья из немецкой газеты о Петре I. арк. 7.

Російський державний архів древніх актів у м. Москві.

1.22. Ф. 18, оп. 1, спр. 41 Письмо Феофана Прокоповича к графу Апраксину. 1720 год, арк. 2.

1.23. Ф. 18, оп. 1, спр. 44 Копия с доклада епископа Псковского Феофана о семинарии. Времен Петра Великого. 1721г., арк. 7.

1.24. Ф. 18, оп. 1, спр. 47 Доклады и другие бумаги по Синоду (ч. 1-15). 1721-1798 гг., арк. 178.

1.25. Ф. 18, оп. 1, спр. 66 Критические замечания на печатные переводы и сочинения архиепископов Гавриила Бужинского и Феофана Прокоповича. Около. 1730 г., арк. 12.

1.26. Ф. 18, оп. 1, спр. 78 Письма к архиепископу Феофану Прокоповичу от князя Алексея Черкасского, графа Павла Ягужинского и графа Андрея Остермана по Синодальным делам. 1735 г. арк. 17.

1.27. Ф. 18, оп. 1, спр. 80 Подложное письмо от имени папы Бенедикта к Феофану Прокоповичу (Розыск о нем в делах VII разряда). Копия руки Феофана Прокоповича. 1733 г., арк. 22.

1.28. Ф. 18, оп. 1, спр. 83 О завещании Новгородского архиепископа Феофана, о его библиотеке, о семинаристах, воспитываемых на его счет и пр. 1736-1741, арк. 5.

1.29. Ф. 7, оп. 1, спр. 221 Об архимандрите Маркеле Родышевском, обвинявшем Феофана Прокоповича в неправославии; о переводе книги патера Рибейры против Буддея; о противниках Прокоповича: Михаиле Аврамове, Феофилакте Лопатинском, Евфимии Колетти, Платоне Малиновском, также о лицах, прикосновенных к делам о них: Алексее Барсове, тайном советнике Алексее Макарове и других. 1726-1745 гг., арк. 56.

1.30. Ф. 7, оп. 1, спр. 364 Об архимандрите Межигородского монастыря Калисте Заленском, сужденном при содействии Феофана Прокоповича за разные противозаконные поступки. 1733 г., арк. 4.

1.31. Ф. 7, оп. 1, спр. 348 О секретаре Козьме Бухвостове, взятом в Тайную канцелярию по подозрению на него Феофана Прокоповича. 1733г., арк. 3.

1.32. Ф. 7, оп. 1, спр. 288 О греке Серафиме, подозреваемом Феофаном Прокоповичем в шпионстве и сосланном в Охотск. 1737 г., арк. 5.

1.33. Ф. 7, оп. 1, спр. 262 О дворянине Иване Носове, обвинявшем Феофана Прокоповича в еретичестве и в похищении церковного имущества. 1729 г., арк. 8.

1.34. Ф. 7, оп. 1, спр. 370 О монахе Саровской пустыни Георгии Зварыкине, сужденном за сношения с нечистою силою, и о прикосновениях к делу: строителе Берлюковском пустыни Иосии, имевшем тетради Маркела Радышевского против Феофана Прокоповича. 1734 г., арк. 12.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

- 2.1. Богословский вестник. – М., 1904. - № 1; № 2; 1905. – № 1, № 10, № 12; 1906. - № 11, № 12.
- 2.2. Вера и Разум. – Харьков, 1890. – № 24; 1893.
- 2.3. Вера и церковь. – М., 1906. – Кн. 6; Кн. 8; Кн. 9; Кн. 10.
- 2.4. Вестник Европы. – СПб, 1822. – № 9 – 10; 1869.
- 2.5. Вестник Западной России. – М., 1864. – Т.1.
- 2.6. Журнал министерства народного Просвещения. – СПб., 1867; 1875; 1879; 1881; 1892.
- 2.7. Киевская старина. – К., 1882. – Т. 11.
- 2.8. Московские Университетские известия. – М., 1871. – № 9.
- 2.9. Православный собеседник. – Казань, 1865.
- 2.10. Русский Вестник. – М., 1891. – № 4.
- 2.11. Странник. – М., 1912. - № 4 – 5.
- 2.12. Христианское чтение. – СПб., 1876; 1877; 1878; 1879; 1884; 1906.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 3.1. Автухович Т.Е. Київський період творчості Феофана Прокоповича і барокко // Українське літературне барокко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 178 – 192.
- 3.2. Аксаков Н.П. Всецерковный собор и выборное начало в церкви / Н. Аксаков // Богословский вестник. – М., 1905. – № 12. – С. 711 – 777.
- 3.3. Алеев В. О Духовном Регламенте Петра Великого / В. Алеев // Московские Университетские известия. – М., 1871. – № 9. – С. 463 – 539.
- 3.4. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XVII – первая четверть XVIII века / М. Алпатов. – М.: Наука, 1976. – 455 с.

3.5. Анисимов Е.В. Время Петровских реформ / Е. Анисимов. – Л.: Лениздат, 1989. – 496 с.

3.6. Архангельский А.С. Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом / А. Архангельский. – Казань: Типография Императорского университета, 1883. – 212 с.

3.7. Архангельский А.С. Из лекций по истории русской литературы. Первые опыты мифологических изучений. Библиографические материалы. / А. Архангельский. – Казань: Типография Императорского университета, 1893. – 52 с.

3.8. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею: в 2-х т. / В.Аскоченский. – К.: Университетская типография, 1856. – Т. 1. – 370 с.

3.9. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею: в 2-х т. / В.Аскоченский. – К.: Университетская типография, 1856. – Т. 2. – 561 с.

3.10. Аскоченский В. История Киевской Духовной академии, по преобразовании ее, в 1819 году / В. Аскоченский. – СПб., 1863. – 282 с.

3.11. Бабий А.Н., Ничик В.М. Д.Кантемир и Ф.Прокопович / А. Бабий, В. Ничик // Идеиные связи прогрессивных мыслителей братских народов 9XVII-XVIII вв.). – К.: Наукова думка, 1978. – С. 115-135.

3.12. Байер Т.-Г.-З. Життєпис Феофана Прокоповича / З. Байер // Ф.Прокопович. Філософські твори в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 3. – С. 361-372.

3.13. Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом / Т. Барсов. – СПб., 1896. – 450 с.

3.14. Барсов Т.В. Синодальные учреждения прежнего времени / Т. Барсов. – СПб., 1897. – 255 с.

3.15. Барсов Н. Личность Феофана Прокоповича / Н. Барсов // Христианское чтение. – СПб., 1879. – С. 114-126.

3.16. Белогостицкий В.В. Реформа Петра Великого по высшему духовному управлению / В. Белогостицкий // Журнал министерства народного Просвещения. – СПб., 1892. – С. 257-282.

- 3.17. Берков П.Н. Русско-польские литературные связи в XVIII в. / П. Берков. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 63 с.
- 3.18. Бессонов П. Белорусские песни / П. Бессонов. – М., 1871. – 176 с.
- 3.19. Бишовець В.Є., Нічик В.М. Філософія в Києво-Могилянській академії / В.Є. Бишовець, В.М. Нічик // Філософська думка. – К., 1970. - № 3. – С. 92-94.
- 3.20. Бібліотека Феофана Прокоповича (витяг з опису) // Ф. Прокопович Філософські твори в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 373-442.
- 3.21. Білодід І.К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов / І. Білодід. – К.: Наук. думка, 1961. — 36 с.
- 3.22. Будин П.А. Петр Великий и церковь / П. Будин // Царь Петр и король Карл. – М.: Текст, 1999. – С. 78-97.
- 3.23. Булгаков М. История Киевской академии / М.Булгаков. – СПб.: Типография Константина Жернакова, 1843. – 226 с.
- 3.24. Буранок О.М. Лирика Феофана Прокоповича и русский историко-литературный процесс первой трети XVIII века / О. Буранок. – Самара: НТЦ, 2004. – 145 с.
- 3.25. Буранок О.М. Ораторская проза Феофана Прокоповича и русский историко-литературный процесс первой трети XVIII века / О. Буранок. – Самара: НТЦ, 2002. – 192 с.
- 3.26. Буранок О.М. Русская литература XVIII в.: Петровская эпоха; Феофан Прокопович / О. Буранок. – М.: Флинта; Наука, 2003. – 336 с.
- 3.27. Буранок О.М. Феофан Прокопович и В. К. Тредиаковский: преемственность литературных традиций / О. Буранок // В. К. Тредиаковский и русская литература / Под ред. А. С. Курилова. – М.: ИМЛИ РАН, 2005. – С. 73–93.

3.28. Буранок О.М. Петр I и Феофан Прокопович: диалог двух культур / О. Буранок // Монархия и народовластие в культуре Просвещения. – М.: Наука, 1995. – С. 17-23.

3.29. Бухаркин П.Е. Феофан Прокопович и духовно-интеллектуальные движения петровской эпохи / П. Бухаркин // Христианское чтение. – 2009. – № 9-10. – С. 100-121.

3.30. Валишевский К. Петр Великий, личность и дело, по новым источникам / К. Валишевский. – М.: Сфинкс, 1911. – 657 с.

3.31. Валишевский К. Елизавета Петровна. Дочь Петра Великого. Историческое исследование / К. Валишевский. – М.: СП «Квадрат, 1994. – 278 с.

3.32. Валишевский К. Первые Романовы / К. Валишевский. – М., 2003. – 261 с.

3.33. Верховский П.В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX ст. / П.В.Верховский. – Варшава, 1912. – 148 с.

3.34. Верховский П.В. Учреждение духовной коллегии и духовный регламент: В 2-х т. / П. Верховский. – Ростов-на-Дону, 1916. – Т.1. – 745 с.

3.35. Верховский П.В. Учреждение духовной коллегии и духовный регламент: В 2-х т. / П. Верховский. – Ростов-на-Дону, 1916. – Т.2. – 112 с.

3.36. Виноградов В.В. О теории поэтической речи / В. Виноградов // Вопросы языкознания, 1962. – № 2. – С. 5 - 21.

3.37. Винтэр Э. Феофан Прокопович и начало руського Просвещения / Э. Винтер // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. – М.; Л.: Наука, 1966. – С. 43-46.

3.38. Виппер Б.Р. Искусство XVII века и проблема стиля барокко / Б. Виппер// В кн.: Ренессанс. Барокко. Классицизм. Пробл. стилей в западноевропейском искусстве XV — XVII веков. – М.: Наука, 1956. – С. 154 — 255.

3.39. Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. / Д.Вишневский. – Киев, 1903. – 371 с.

3.40. Волльман Ф. Гуманизм, ренессанс, барокко и русская литература. / Ф.Волльман // В кн.: Русско-европейские литературные связи. – М.;Л.: Наука, 1966. – С. 301 - 311.

3.41. Вомперский В.П. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей / В. Вомперский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 210 с.

3.42. Востоков Н.М. Святейший Синод и отношение его к другим государственным учреждениям при императоре Петре I / Н. Востоков // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1875. - № 7. – С. 52-85.

3.43. Востоков Н.М. Святейший Синод и отношение его к другим государственным учреждениям при императоре Петре I / Н. Востоков // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1875. - № 8. – С. 153-198.

3.44. Востоков Н.М. Святейший Синод и отношение его к другим государственным учреждениям при императоре Петре I / Н. Востоков // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1875. - № 12. – С. 358-378.

3.45. Говорский К.А. Краткий биографический очерк / К. Говорский // Вестник Западной России. – М., 1864. – Т.1 - Октябрь. – С. 180-181.

3.46. Голубев С.Т. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII веков / С.Т.Голубев. – К.: Типография И.И. Горбунова, 1901. – 101 с.

3.47. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П.Голубенко. – К.: «Дніпро», 1993. – 447 с.

3.48. Голубинский Е.Е. О реформе в быте русской церкви: Сборник статей / Е.Голубинский. – М., 1913. – 130 с.

3.49. Голенищев-Кутузов И.Н. Влияние латинской литературы IV – V вв. на литературу Средневековья и ренессанса / И. Голенищев-Кутузов // Вест. древ. истории, 1964. – № 1. – С. 64 – 83.

3.50. Голенищев-Кутузов И.Н. Барокко и его теоретики / И. Голенищев-Кутузов // В кн.: XVII век в мировом литературном развитии. М.: Наука, 1969. – С. 102 — 153.

- 3.51. Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія)/ В. Горський. – К. : Центр практ. філософії, 2001. – 236 с.
- 3.52. Горчаков М. Земельные владения митрополитов, патриархов и Святейшего Синода / М. Горчаков. – СПб., 1871. – 558 с.
- 3.53. Громов П. Преобразовательная деятельность Петра Великого по церковному управлению в России / П. Громов // Вера и Разум. – Харьков, 1890. – № 24. – С. 1 – 22.
- 3.54. Грузинський О. «Elegia Alexii» Теофана Прокоповича / О. Грузинський // Зап. Наук. т-ва в Києві, 1909. – Т. 4. – С. 14 – 25.
- 3.55. Гудзій М.К. Феофан Прокопович / М. Гудзій // В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. – К.: Рад. школа, 1959. – Т. 1. – С. 574 – 587.
- 3.56. Гурвич Г.С. «Правда воли монаршей» Феофана Прокоповича и ее западноевропейские источники / Г. Гурвич. – Юрьев, 1915. – 109 с.
- 3.57. Данилевский В.В. Ломоносов на Украине / В.Данилевский. – Л.: Лениздат, 1954. – 136с.
- 3.58. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / И. Дворецкий. – М.: Рус. яз., 1976. – 1096 с.
- 3.59. Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний) / Пер. В. П. Маслюка. – К.: Мистецтво, 1973. – 436 с.
- 3.60. Еремін І.П. К вопросу о стихотворениях Ф. Прокоповича / И. Еремін // Труды отдела древнерусской литературы. – Л., 1960. – Т. 16. – С. 506 — 510.
- 3.61. Еремін І.П. Лекції по древнерусській літературі / И. Еремін. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 208 с.
- 3.62. Житецький П. Теорія поезії / П. Житецький. – К., 1898. – 293 с.
- 3.63. Жорданія Ф.Д. Святейший Синод при Петрі Великому в його відношенні до Правительственному Сенату / Ф. Жорданія. – Тифліс, 1882. – 191 с.

3.64. Замалеев А.Ф. Лекции по истории русской философии / А. Замалеев. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1995. – 338 с.

3.65. Захара І. С. Академічна філософія України (XVII – перша половина XVIII ст.) / І. Захара. – Львів: Світ, 2000. – 237 с.

3.66. Зинченко И.К. О нашем высшем церковном управлении / И. Зинченко // Русский Вестник. – М., 1891. – № 4. – С. 4 – 42.

3.67. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П.Знаменский. – М.: Типография Императорского Университета, 1881. – 806 с.

3.68. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра Великого / П. Знаменский. – Казань: Типография императорского университета, 1873. – 851 с.

3.69. Зубов В.П. К истории русского ораторского искусства конца XVII — первой половины XVIII в. (Рус. люллианская лит. и ее значение) / В. Зубов // Труды отдела древнерусской. Литературы. – Л., 1960. – Т. 16. – С. 288 – 303.

3.70. Іваньо І.В. Теофан Прокопович / І. Іваньо // Філософська думка, 1970. – № 6. – С. 90 – 91.

3.71. Іваньо І.В. Про українське літературне барокко / І. Іваньо // Радянське літературознавство, 1970 – № 10 – С. 41 – 53.

3.72. Іваньо І.В. Естетичні погляди Ф. Прокоповича / І. Іваньо // Ф. Прокопович. Філософські твори в 3-х т. – Київ: Наукова думка, 1979. – Т.1. – С. 62 – 76.

3.73. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – Т. 3. Православ'я в Україні. – 560 с.

3.74. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К.: Світ знань, 2002. – Т. 3. Протестантизм в Україні. – 424 с.

3.75. Історія української літератури : В 8-ми т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1967. – Т. 1. – 539 с.

3.76. Извеков Д.Г. Отношение русского правительства в первой половине XVIII века к протестантским идеям / Д. Извеков // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1867. – Ч. 136. – Октябрь. – С. 59 – 81.

3.77. Кагарлицкий Ю.В. Текст Св. Писания в проповедях Феофана Прокоповича / Ю.В.Кагарлицкий // Известия Академии Наук. Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1994. – С. 39-48.

3.78. Каптерев П.О. История русской педагогики / П. О. Каптерев. – 2-е изд., пересм. и доп. – Петроград: Книжный склад «Земля», 1915. – 746с.

3.79. Каптерев Н.Ф. К вопросу о церковной реформе / Н. Каптерев // Богословский вестник. – М., 1905. – № 1. – С. 501 – 524.

3.80. Каптерев Н.Ф. Царь и московские соборы XVI –XVIII веков / Н. Каптерев // Богословский вестник. – М., 1906. – № 11. – С. 467 – 502.

3.81. Каптерев Н.Ф. Царь и московские соборы XVI –XVIII веков / Н. Каптерев // Богословский вестник. – М., 1906. – № 12. – С. 631 – 682.

3.82. Карамзин Н.М. История государства Российского/ Н. Карамзин.– М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 1024 с.

3.83. Карташев А.В. К вопросу о православии Феофана Прокоповича / А. Карташев // Сборник статей в честь Дмитрия Фомича Кобеко от сослуживцев по Императорской публичной библиотеке. – СПб., 1913. – С. 225 – 236.

3.84. Кедров Н.И. Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого / Н.И.Кедров. – М.: Университетская типография (М. Катков), 1886. – 224 с.

3.85. Кирик Д.П. Логіка / Д. Кирик // Ф. Прокопович. Філософські твори в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.1. – С. 35-61.

3.86. Ключевский В.О. Рецензия на студенческую работу А. Тихомирова «Феофан Прокопович как церковный и политический деятель» /

В. Ключевский // Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1914. – Кн. 1 (248). – С. 99.

3.87. Ключевский В.О. Рецензия на студенческую работу Н. Богданова «Феофан Прокопович как защитник и истолкователь реформ Петра Великого» / В. Ключевский // Журнал Московской духовной академии за 1990 г. – Сергиев Посад, 1991. – С. 269-270.

3.88. Ключевский В.О. Рецензия на студенческую работу Н. Кедрова «Духовный Регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра великого» / В. Ключевский // Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1914. – Кн. 1 (248). – С. 108 – 109.

3.89. Коваленко В.И. Феофан Прокопович / В. Коваленко // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – М.: Издательство Московского университета, 1968. – С. 83 – 103.

3.90. Кожин В.В. Художественная речь как форма искусства слова / В. Кожин // В кн.: Теория литературы. М.: Наука, 1965. Т. 3. – С. 234 – 316.

3.91. Компан О.С. Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович / О. Компан // Філософська думка. – К., 1971. – № 1. С. 97 – 98.

3.92. Копелевич Ю.Х. Возникновение научных учреждений. Середина XVII – середина XVIII в. / Ю.Х.Копелевич. - Л.: Наука, 1974. - 267 с.

3.93. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М., 1998. – Т. 4. – С. 116 – 137.

3.94. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у трьох книгах / О. Крижанівський, С. Плохій. – К.: «Либідь», 1994. – Т. 3. – 250 с.

3.95. Крыжановский Е.М. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович / Е. Крыжановский // Труды Киевской духовной академии. – Киев, 1861. – № 3. – С. 267 – 315.

3.96. Литвинов В.Д. Ідеї Просвітництва у працях Ф.Прокоповича / В. Литвинов // Філософська думка. – К., 1982. – № 1. – С. 72 – 82.

3.97. Литвинов В.Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України / В. Литвинов. К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.

3.98. Литвинов В.Д. Про деякі риси гуманізму та просвітництва в українській філософії початку XVIII сторіччя (Теофан Прокопович) / В. Литвинов // Від Вишенського до Сковороди. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 103 – 109.

3.99. Литвинов В.Д. Теофан Прокопович / В. Литвинов // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – С. 444 – 446.

3.100. Лужный Р. «Поэтика» Феофана Прокоповича и теория поэзии в Киево-Могилянской академии (Первая половина XVIII в.) / Р. Лужный // В кн.: XVIII век: Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. М.: Наука, 1966. – Вып. 7. – С. 47 – 53.

3.101. Любашенко В. Просвітництво і прояви пієтизму в Україні / В. Любашенко // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. – К.: Світ знань, 2002. – Т. 5. Протестантизм в Україні. – 424 с.

3.102. Майков В.В. Заметка о катехизисе Ф.Прокоповича / В. Майков // Сборник статей в честь Дмитрия Фомича Кобеко от сослуживцев по Императорской публичной библиотеке. – СПб., 1913. – С. 212 – 225.

3.103. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца, 1914. – Кн. 24, вып. 1, отд. 2. – С. 99 — 162; отд. 3 – С. 17 — 102.

3.104. Микитась В.Л. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. К.: Абрис, 1994. – 287 с.

3.105. Мироненко О.М. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. / О. Мироненко. – К.: Академія, 2010. – 454 с.

3.106. Моисеева Г.Н. Ломоносов на Украине / Г. Моисеева // В кн.: Русская литература XVIII века и славянские литературы. – М.; Л.: Наука, 1963 – С. 79 — 101.

3.107. Мойсеева Г.Н. Национально-историческая тема в эпической поэме XVIII века / Г. Мойсеева // Русская литература, 1974. – № 4. – С. 35 — 53.

3.108. Мойсеева Г.Н. Печатное «Родословие» Феофана Прокоповича / Г. Мойсеева // Памятники культуры: Новые открытия. – Л.: Наука, 1979. – С. 461 – 472.

3.109. Морозов А.А. Ломоносов и барокко / А. Морозов // Русская литература, 1965. – № 2. – с. 70 – 96.

3.110. Морозов А.А. Проблема барокко в русской литературе XVII — начала XVIII века / А. Морозов // Русская литература. – Л., 1962. – № 3. – С. 3 – 38.

3.111. Морозов А.А. Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени / А. Морозов // В кн. : Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века. – Л.: Наука, 1974. – С. 184 — 226.

3.112. Морозов П. Феофан Прокопович как писатель / П. Морозов. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1880. – 402с.

3.113. Мних Р. Літературно-теоретичні та компаративістичні розвідки Дмитра Чижевського / Р. Мних, З. Петрухіна // Славістика: зб. наук. праць. – Дрогобич: Коло, 2003. – Т. 1. – 446 с.

3.114. Муравьев А. Н. О состоянии православной церкви в России / А. Муравьев // Русский архив. – 1883. – Кн. 2. – С. 175 – 203.

3.115. Мушак Ю.Ф. Овідій у «Поетиці» Феофана Прокоповича / Ю. Мушак // В кн.: Публій Овідій Назон. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1960. – С. 53 — 68.

3.116. Мыльников А.С. Философские труды Феофана Прокоповича / А. Мыльников // Русская литература. – Л., 1982. – № 1. – С. 243 – 246.

3.117. Наливайко Д.С. Києво-Могилянська академія і Європа / Д. Наливайко // Всесвіт, 1972. – № 7. – С. 185 — 199.

3.118. Наливайко Д.С. Україна і європейське Відродження / Д. Наливайко // Вітчизна, 1972. – № 5. – С. 183 — 199.

3.119. Наливайко Д.С. Українське барокко в контексті європейського літературного процесу XVII ст. / Д. Наливайко // Радянське літературознавство, 1972. – № 1. – С. 30 – 47.

3.120. Никодим, архімандрит (Казанцев) О Святейшем Синоде / Никодим // Богословский вестник. – М., 1905. – № 10. – С. 191 – 211.

3.121. Николаев С.И. Кто утешал Феофана Прокоповича в 1730 году? (Об авторстве «Эпода утешительного») / С. Николаев // Русская литература. – Л., 1989. – № 2. – С. 191 – 193.

3.122. Никольский К. К вопросу о церковной реформе / К. Никольский // Христианское чтение. – М., 1906. – Кн. 2. – С. 177 – 203.

3.123. Никольский Н.М. Церковная реформа Петра II / Н. Никольский // Три века. М.: Издание Ф. Сытина, 1912. – Т. 3. – С. 180 – 191.

3.124. Ничик В.М., Рогович М. Д. Феофан Прокопович в рукописных собраниях XVIII века / В. Нічик, М. Рогович // Русская литература, 1976 – № 2 – С. 91 — 94.

3.125. Ничик В.М. Феофан Прокопович / В.М.Ничик. – М.: Мысль, 1977. – 192 с.

3.126. Нічик В.М. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського й білоруського народів / В. Нічик // Філософська думка, 1974. – № 5. – С. 67 – 80.

3.127. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В. Нічик. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 252 с.

3.128. Нічик В. М. Проблеми пізнання в творах Ф. Прокоповича / В. Нічик // Ф. Прокопович. Філософські твори: в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.1. – С. 35 – 61.

3.129. Нічик В. М. Суспільно – політичні погляди Ф. Прокоповича / В. Нічик // Ф. Прокопович. Філософські твори: в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.1. – С. 77-100.

3.130. Нічик В.М. Думки Феофана Прокоповича про бога й природу, матерію і рух / В.Нічик // Ф. Прокопович. Філософські твори: в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.1. – С. 17 – 34.

3.131. Огієнко І. Українська культура/ І. Огієнко. – К. : Вид-во «Книгарні Є. Череповського», 1918. – 272 с. – Репринтне відтворення 1991.

3.132. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви / І. Огієнко. – Прага, 1942. – 284 с.

3.133. Орлов О. В. Феофан Прокопович / О. Орлов // В кн.: История русской литературы XVII — XVIII веков. – М.: Высш. школа, 1969. С. 244 — 246.

3.134. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні / І. Огородник, В. Огородник. – К.: Вища школа; Товариство «Знання», КОО, 1999. – 208 с.

3.135. Остерман А.И. Расположение учения Его Императорского Величества Петра Второго и мнение преосвященства Феофана Архиепископа Новгородского. – СПб., 1728. – 82 с.

3.136. Павленко Н. И. Пётр Первый / Н. Павленко – М.: Молодая гвардия, 1975. – 384 с.

3.137. Павленко Н. И. Соратники Петра / Н. Павленко. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 494 с.

3.138. Павленко Н. Птенцы гнезда Петрова: Феофан Прокопович / Н. Павленко // Наука и жизнь. – М., 1995. - № 4. – С. 86 – 92.

3.139. Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом: В 2-х т / П. Пекарский. – СПб.: Издание товарищества «Общественная польза», 1862. – Т. 1. – 578 с.

3.140. Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом: В 2-х т. / П. Пекарский. – СПб.: Издание товарищества «Общественная польза», 1862. – Т. 2. – 694 с.

3.141. Пекарський П.П. Історія Імператорської Академії наук: В 2-х т. / П. Пекарський. – СПб., 1870. – Т. 1. – 774 с.

3.142. Пекарский П.П. История Императорской Академии наук: В 2-х т. / П. Пекарский. – СПб., 1873. – Т. 2. – 990 с.

3.143. Перовщиков В.М. Материалы для истории российской словесности. Феофан Прокопович / В. Перовщиков // Вестник Европы. – СПб, 1822. – Ч. 123. - № 9 – 10. – С. 3 – 21.

3.144. Перетц В.Н. «Освобожденный Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе / В. Перетц // В кн.: Исследования и материалы. – Л.: Изд-во АН СССР, 1928. – С. 168 — 234.

3.145. Перетц В.Н. Неизвестные вирши Ф. Прокоповича / В. Перетц // В кн.: Историко-литературные исследования и материалы. – СПб., 1905. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 193 — 196.

3.146. Перетц В.Н. Очерки с истории поэтического стиля в России/ В. Перетц. – СПб., 1905. – 62 с.

3.147. Перетц В.Н. Памятники российской драмы эпохи Петра Великого / В. Перетц. – СПб., 1903. – 568 с.

3.148. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной русской литературы XVII – XVIII веков / В. Перетц. – СПб., 1907. – 118 с.

3.149. Перри Дж.Г. Состояние России при нынешнем царе / Дж. Перри // Чтения в обществе Истории и Древностей Российских. – М., 1871. – Кн. 1. – С. 1 – 38.

3.150. Перри Дж.Г. Состояние России при нынешнем царе / Дж. Перри // Чтения в обществе Истории и Древностей Российских. – М., 1871. – Кн. 2. – С. 39 - 193.

3.151. Петров Л.А. Общественно – политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира / Л. Петров. – Иркутск: Иркутское книжное издательство, 1959. – 59 с.

3.152. Петров Л.А. Философские взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира / Л.А.Петров. — Труды Иркутского ун-та им. А. А. Жданова. Серия философ. Вып. I. Т. XX. Иркутск, 1957.

3.153. Петров М.І. Київська Могиллянська колегія (академія) і найважливіші моменти в розвитку київської художньої літератури XVII і XVIII ст. / М. Петров // В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. – К.: Радянська школа, 1959 – Т. 1. – С. 485 — 503.

3.154. Петров Н.И. Описание рукописей церковно – археологического музея / Н. Петров – К.: Типография С. Т. Еремеева, 1875. – 683 с.

3.155. Петров Н.И. Выдержки из рукописной риторики Ф. Прокоповича содержащие в себе изображение папистов и иезуитов / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии, 1865. – Кн. 4. – С. 614 — 637.

3.156. Петров Н.И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждением св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII века / Н. Петров. – К., 1904. - 110 с.

3.157. Петров Н.И. Киевская академия во второй половине XVII века / Н. Петров. – Киев, 1895. – 171 с.

3.158. Петров Н.И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии, 1866. – Т. 2. – № 7. – С. 305 — 330.

3.159. Петров Н.И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии, 1866. – Т. 3. – № 11. – С. 343 — 388.

3.160. Петров Н.И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии, 1866. – № 12. – С. 522 — 569.

3.161. Петров Н.И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии, 1867. – Т. 1. – № 1. – С. 82 — 118;

3.162. Петров Н.И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии, 1868. – Т. 1. – № 3. – С. 465 — 525.

3.163. Петров Н.И. Интимная переписка Ф. Прокоповича и Я. Маркевича // Н. Петров // Киевская старина. – К., 1882. – Т. 11. – Июнь. – С. 498 – 508.

3.164. Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков: Киев. искусственная литература XVII — XVIII вв., преимущественно драматическая / Н. Петров. – Киев, 1911. – 535 с.

3.165. Пештич С.Л. Русская историография XVIII в., Ч.1. / С.Л.Пештич. - Л., 1961. – 648 с.

3.166. Плеханов Г. История русской общественной мысли / Г. Плеханов. – М., 1919. – 806 с.

3.167. Попов В. О Святейшем Синоде и установлениях при нем в царствование Петра I / В. Петров // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1881. – Т. 113. – С. 222 – 263.

3.168. Попов В. О Святейшем Синоде и установлениях при нем в царствование Петра I / В. Петров // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1881. – Т. 114. – С. 1 – 51.

3.169. Попов П. Соборность церкви как основа православия / П. Попов // Странник. – М., 1912. - № 4 – 5. – С. 480 – 483.

3.170. Попов Н.А. Татищев и его время / Н. Попов. – М.: Издание К. Солдатенкова и Н. Щепкина, 1861. – 803 с.

3.171. Попов П.М. З історії поетики на Україні (XVII — XVIII ст.) / П. Попов // В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. – К.: Радянська школа, 1959. – Т. 1. – С. 393 — 403.

3.172. Попович М. Нарис з історії культури України / М. Попович. – К.: «Артек», 2001. – 728 с.

3.173. Поселянин Е. Русская церковь и русские подвижники XVIII века / Е.Поселянин. – СПб.: Издание книгопродавца И.Л. Гузова, 1905. – 355 с.

3.174. Потебня А.А. Записки по теории словесности / А. Потебня. – Харьков, 1905. – 162 с.

3.175. Потебня А.А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэт. и миф / А. Потебня. – Харьков, 1905. – 652с.

3.176. Прокопович Ф. Первое учение отрокам, в нем же буквы и слоги / Ф. Прокопович. – СПб.: Невская типография, 1723. – 67 с.

3.177. Прокопович Ф. Правда воли монаршей в определении наследника державы своей / Ф. Прокопович. – М., 1726.

3.178. Прокопович Ф. Богословские сочинения полного собрания часть 4. Истинное оправдание правоверных христиан крещением поливательным во Христа хрещаемых / Ф. Прокопович. – СПб., 1774. – 274 с.

3.179. Прокопович Ф. Книжица, в ней же повесть о распре Павла и Варнавы с иудействующими и трудность слова Петра апостола о неудобноносимом иге пространно излагается / Ф. Прокопович. – М.: Университетская типография, 1784. – 219 с.

3.180. Прокопович Ф. Слова и речи поучительныя, похвальныя и поздравительныя. – СПб., 1765. – 358 с.

3.181. Прокопович Ф. Слово на погребение Петра Великого / Ф. Прокопович // Прокопович Ф. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 126 – 129.

3.182. Прокопович Ф. Слово похвальное о флоте российском / Ф. Прокопович // Прокопович Ф. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 103 – 112.

3.183. Прокопович Ф. Трагедокомедия «Владимир» / Ф. Прокопович // Прокопович Ф. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 147 – 209.

3.184. Прокопович Ф. О поэтическом искусстве / Ф. Прокопович // Прокопович Ф. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 335 – 459.

3.185. Прокопович Ф. Слово похвальное о баталии полтавской сказанное в Санкт-Петербурге в церкви живоначальной троицы через честнейшаго отца ректора Прокоповича от 27 июня 1717 года / Ф.

Прокопович // Прокопович Ф. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 48 – 59.

3.186. Прокопович Ф. Слово похвальное в день рождества благороднейшаго государя царевича и великого князя Петра Петровича / Ф. Прокопович // Прокопович Ф. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 38 – 48.

3.187. Прокопович Ф. Сочинения / Ф. Прокопович. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 501 с.

3.188. Прокопович Ф. Дві перші і найголовніші основи математики, арифметика й геометрія, на користь української студентської молоді, викладені в Києво-Могилянській академії в роках Божих 1707 – 1708 / Ф. Прокопович // Філософська думка. – К., 1970. - № 5. – С. 100 – 110.

3.189. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. Книжка Х... / Ф. Прокопович // Філософська думка. – К., 1970. - № 6. – С. 92 – 101.

3.190. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. Книжка VI / Ф. Прокопович // Філософська думка. – К., 1971. - № 1. – С. 99 – 109.

3.191. Прокопович Ф. Фізика. Книжка четверта / Ф. Прокопович // Філософська думка. – К., 1970. - № 4. – С. 97 – 106.

3.192. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво / Ф. Прокопович // Прокопович Ф. Філософські твори: в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.1. – С. 111 – 434.

3.193. Прокопович Ф. Регламент или устав духовных коллегий / Ф. Прокопович // Смирнов В. Г. Феофан Прокопович. Приложение. – М.: Соратник, 1994. – С. 140 – 184.

3.194. Прокопович Ф. Розмова міщанина з селянином та півчим, себто дяком / Ф. Прокопович // Тисяча років суспільно-політичної думки України: в 9-ти томах. – Київ: Дніпро, 2002. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 376 – 423.

3.195. Прокопович Ф. Розмова Тектона тобто теслі, з купцем / Ф. Прокопович // Тисяча років суспільно-політичної думки України: в 9-ти томах. – Київ: Дніпро, 2002. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 357 – 376.

- 3.196. Пыпин А.Н. Феофан и его противники / А. Пыпин // Вестник Европы. – СПб., 1869. – Кн. 6. – Июнь. – С. 473 – 550.
- 3.197. Пыпин А.Н. История русской литературы / А. Пыпин. – СПб., 1899. – 327 с.
- 3.198. Пыпин А.Н. История русской этнографии / А. Пыпин. – СПб., 1892. – 476 с.
- 3.199. Резанов В.Н. К вопросу о старинной драме: Теория школьной декламации по рукописным поэтикам / В. Резанов. – СПб., 1913. – 40 с.
- 3.200. Резанов В.Н. До історії боротьби літературних стилів. Поетика Ренесансу на території України та Росії / В. Резанов // Запитання Ніжинського ін-ту соціал. виховання, 1931. – Т. 11. – С. 3 — 49.
- 3.201. Резанов В.Н. Из истории русской драмы: Школьные действия XVII — XVIII вв. и театр иезуитов / В. Резанов. – М., 1910. — 344 с.
- 3.202. Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – 312 с.
- 3.203. Родышевский М. О житини еретика Феофана Прокоповича / М. Родышевский // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1862. – Кн. 1. – С. 1 – 11.
- 3.204. Рогович М.Д. Неопублікований Ф. Прокопович / М. Рогович // К.: Вітчизна, 1969. – № 10. – С. 176 — 178.
- 3.205. Рогович М.Д. Основні віхи життя та діяльності Ф.Прокоповича / М. Рогович // Ф. Прокопович. Філософські твори в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.1. – С. 1 – 17.
- 3.206. Рункевич С.Г. Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим: в 2-х. ч. / С. Рункевич. – СПб., 1906. – Ч. 1. – 194 с.
- 3.207. Рункевич С.Г. Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим: в 2-х. ч. / С. Рункевич. – СПб., 1906. – Ч. 2. – 212 с.

3.208. Рункевич С.Г. История русской церкви под управлением Святейшего Синода: в 2-х т. / С. Рункевич. – СПб., 1900. – Т. 1. Учреждение и первоначальное устройство Святейшего Синода (1721 – 1725). – 429 с.

3.209. Русские бывшие деятели. Сборник портретов замечательных лиц прошлого времени. Т.1. Деятели эпохи преобразования. – СПб.: Издание Баумана, 1877. – 123 с.

3.210. Рущинский Л.П. Религиозный быт русских по сведениям иностранных писателей XVI и XVII веков / Л. Рущинский // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских. – 1871. – Кн. 3. – С. 1 – 338.

3.211. Савкевич М. Учение Стефана Яворского и Феофана Прокоповича / М. Савкевич // Вера и Разум. – Харьков, 1893. – С.163 – 198.

3.212. Савлучинский П. Русская духовная литература первой половины XVIII века и ее отношение к современности. (1700 -1762) / П. Савлучинский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1878. – С. 128 – 190.

3.213. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / О. Саган. – К.: Світ знань, 2004. – 912 с.

3.214. Самарин Ю.Ф. Сочинения. Т. 5. Стефан Яворский и Феофан Прокопович / Ю. Самарин. – М., 1880. – 464 с.

3.215. Сарапін О.В. До питання про філософічність Ісуса Христа / О. Сарапін // Християнство: контекст світової історії і культури: Науковий збірник. – К.: Гнозис, 2000. – С. 100 – 104.

3.216. Сахаров А.М. Историография истории СССР. Досоветский период / А. Сахаров. – М.: Высшая школа, 1978. – 256 с.

3.217. Сватко Ю.І. Теофан Прокопович і європейське Відродження як окремий культурно – історичний тип / Ю. Сватко. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – С. 175 – 212.

3.218. Сивокінь Г.М. Давні українські поетики / Г. Сивокінь. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 107 с.

- 3.219. Сидоренко Г.К. Історичні коріння і тенденції розвитку українського вірша / Г. Сидоренко // Українська мова і література в школі, 1968. – № 6. – С. 6 — 14.
- 3.220. Сидоренко Г.К. Українське віршування / Г. Сидоренко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 141 с.
- 3.221. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
- 3.222. Січкач О.А. Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович / О. Січкач // Філософська думка. – К., 1970. – № 5. – С. 98 – 100.
- 3.223. Смирнов В. Г. Феофан Прокопович / В. Смирнов. – М.: Соратник, 1994. – 222 с.
- 3.224. Смолич И. История русской церкви / И. Смолич. – М., 1996. – 800 с.
- 3.225. Собрание некоторых проповедей, говоренных с 1719 по 1726 годы. – М.: Издание Г.-Ф. Миллера, 1768. – 323 с.
- 3.226. Соколов А.Н. О поэтике Феофана Прокоповича / А. Соколов // В кн.: Проблемы современной филологии. – М.: Наука, 1965. – С. 443 — 449.
- 3.227. Соколов А.Н. Теория стиля / А. Соколов. – М.: Искусство, 1968. – 223 с.
- 3.228. Соловьев В.С. Несколько слов в защиту Петра Великого / В. Соловьев // Собрание сочинений в 10-ти томах. – СПб., 1888. – Т. 5. – С. 144 – 162.
- 3.229. Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом / С. Соловьев. – М., 1872. – 135 с.
- 3.230. Софронова Л. Об анализе литературного произведения эпохи барокко / Л. Софронова // Советское славяноведение, 1975 – № 5. – С. 36 — 46.
- 3.231. Список творів Ф. Прокоповича // Ф.Прокопович. Філософські твори в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 443 – 450.

- 3.232. Стефанович, свящ. Феофан Прокопович как канонист / свящ. Стефанович // Вера и церковь. – М., 1906. – Кн. 6. – С. 33 – 82.
- 3.233. Стефанович, свящ. Феофан Прокопович как канонист / свящ. Стефанович // Вера и церковь. – М., 1906. – Кн. 8. – С. 259 – 290.
- 3.234. Стефанович, свящ. Феофан Прокопович как канонист / свящ. Стефанович // Вера и церковь. – М., 1906. – Кн. 9. – С. 422 – 451.
- 3.235. Стефанович, свящ. Феофан Прокопович как канонист / свящ. Стефанович // Вера и церковь. – М., 1906. – Кн. 10. – С. 565 – 585.
- 3.236. Стеценко Л.Ф. Феофан Прокопович: Життя і творчість / Л. Стеценко. – Кіровоград: Видання Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна, 1959. – 35 с.
- 3.237. Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. Стратий, В. Литвинов, В. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – 346 с.
- 3.238. Сухомлинов М.И. Рецензия на книгу И. Чистовича «Феофан Прокопович и его время» / М. Сухомлинов // Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1908. – Т. 85. – С. 593 -636.
- 3.239. Темниковский Е.Н. Один из источников Духовного регламента / Е. Темниковский // Сборник Харьковского историко – филологического общества
- 3.240. Темниковский Е.Н. Положение Императора Всероссийского и русской православной церкви в связи с общим учением о церковной власти. Историко-догматический очерк / Е. Темниковский. – Ярославль, 1909. – 72 с.
- 3.241. Терновский Ф. Материалы для истории русской религиозной и церковной жизни. Письма Феофана Прокоповича / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1865. - № 1. – С. 139 – 159.
- 3.242. Терновский Ф. Материалы для истории русской религиозной и церковной жизни. Письма Феофана Прокоповича / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1865. - № 2. – С. 287 – 310.

3.243. Терновский Ф. Материалы для истории русской религиозной и церковной жизни. Письма Феофана Прокоповича / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1865. - № 8. – С. 538 – 564.

3.244. Терновский Ф. Материалы для истории русской религиозной и церковной жизни. Письма Феофана Прокоповича / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1865. - № 10. – С. 260 – 279.

3.245. Терновский Ф. Материалы для истории русской религиозной и церковной жизни. Письма Феофана Прокоповича / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1865. - № 4. – С. 595 – 613.

3.246. Терновский Ф. Император Петр I-ый в его отношениях к католичеству и протестанству. — Труды Киевской духовной академии, 1869, кн. 3, с. 362 – 393.

3.247. Титлинов Б.В. Феофан Прокопович / Б. Титлинов // Русский биографический словарь. – СПб, 1913. – С. 399 – 448.

3.248. Титов Ф.И. Имперская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915) / Ф. Титов. – К., 2003. – 596 с.

3.249. Тихомиров П. Каноническое достоинство реформы Петра Великого по церковному управлению / П. Тихомиров // Богословный вестник. – М., 1904. - № 1. – С. 217 – 247.

3.250. Тихомиров П. Каноническое достоинство реформы Петра Великого по церковному управлению / П. Тихомиров // Богословный вестник. – М., 1904. - № 2. – С. 75 – 106.

3.251. Тихомиров Ф. Идея протестантизма Бога и протестантский схоластицизм в богословии Феофана Прокоповича / Ф.А.Тихомиров // Христианское чтение. – 1884. - № 9-10. – С. 315-326.

3.252. Тихонравов Н. Трагикомедия Феофана Прокоповича «Владимир»/ Н. Тихонравов // Журнал министерства народного просвещения. – М., 1879. - № 203. – С. 52 – 96.

3.253. Тихомиров Л.А. Запросы жизни и наше церковное управление / Л. Тихомиров. – М., 1903. – 45 с.

3.254 Тихомиров Ф.А. Трактаты Феофана Прокоповича о Боге едином по существу и троичном в Лицах / Ф.А. Тихомиров. – СПб.: Библиотека Московской Духовной Академии, 1884. – 231 с.

3.255. Ткачева Е.А. «Правда воли монаршей» и ее автор / Е. Ткачева// Исторические науки. Вестник Челябинского государственного педагогического института. – Челябинск, 1969. - № 12. – С. 109 – 118.

3.256. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Д. Антонович. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.

3.257. Філософські твори Ф. Прокоповича: у 3-х т. / під ред. В. Шинкарука, В. Євдокименка, В. Нічик та ін. – К.: Наукова думка, 1979-1881.

3.258. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова. – К.: Україна, 2001. – 506 с.

3.259. Филарет (Гумелевский) Обзор русской духовной литературы / Филарет. – СПб., 1884. – 512 с.

3.260. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Париж: YMCA – пресс, 1983. – 600 с.

3.261. Флоровский Г.В. Западные влияния в русском богословии / Г. Флоровский // [beseda.mscom.ru/ library](http://beseda.mscom.ru/library). – 12 р.

3.262. Франко І. Н. Петров. Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721 – 1762 гг.) / І. Франко // Записи Наукового товариства ім. Шевченка. – 1905. – Т. 64. – С. 33 – 34.

3.263. Фрейденберг К. Античные теории языка и стиля / К. Фрейденберг. – Л.: Соцэкгиз, 1946 – 343 с.

3.264. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К.В.Харлампович. – К.: Издание книжного магазина М.А. Голубева, 1914. – 908 с.

3.265. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 184 с

3.266. Хомяков А.С. Сочинения: в 2-х томах / А. Хомяков. – М.: Медиум, 1994. – Т. 2. Работы по богословию. – 478 с.

3.267. Червяковский П. Введение в богословие Феофана Прокоповича. Материалы для истории православного богословия в России / П. Червяковский // Христианское чтение. – М., 1876. – Ч.1. – С. 32 –86.

3.268. Червяковский П. Источники «Ведения в богословие» Феофана Прокоповича / П. Червяковский // Христианское чтение. – М., 1878. – Ч. 1. – С. 32 – 86.

3.269. Червяковский П. О методе «Введения в богословие» Феофана Прокоповича / П. Червяковский // Христианское чтение. – М., 1878. – Ч. 1. – С. 321 – 351.

3.270. Червяковский П. Священное писание как начало богословия по учению протестантов-ортодоксалов XVII века и по «Введению в богословие» Феофана Прокоповича / П. Червяковский // Христианское чтение. – М., 1876. – Ч. 1. – С. 101 – 152.

3.271. Червяковский П. Учение Феофана Прокоповича о св. писании в символическом и церковно-историческом отношении / П. Червяковский // Христианское чтение. – М., 1877. – Ч. 2. – С. 3 – 42.

3.272. Червяковский П. Учение Феофана прокоповича об источниках богословия в связи с протестантством XVII века / П. Червяковский // Христианское чтение. – М., 1877. – Ч.1. – С. 291 – 330.

3.273. Черепнин Л.В. Русская историография до XIX века / Л. Черепнин. – М.: Издательство Московского университета, 1957. – 306 с.

3.274. Чижевський Д. До проблеми бароко / Д. Чижевський // Славістика: зб. наук. пр. – Дрогобич: Коло, 2003. – Т. 1. – 446 с.

3.275. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський // Українське літературне бароко.– К.: Вид-во «Обереги», 2003. – Передрук 1941 – 1944 рр.

3.276. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Накладом Ради оборони і допомоги України Українським Конгресовим Комітетом Америки / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1991. – 175 с.

3.277. Чистович И.А. Новые материалы для решиловского дела и для истории первой половины XVIII столетия / И. Чистович. – СПб.: Типография духовного журнала «Странник», 1862. – 60 с.

3.278. Чистович И.А. Решиловского дело: Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский. Материалы для истории первой половины XVIII в. / И. Чистович. – СПб.: Типография духовного журнала «Странник», 1861. – 95 с.

3.279. Чистович И.А. Феофан Прокопович и его время / И.Чистович. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1868. – 752с.

3.280. Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов"янських зв"язка у XVII-XVIII ст. / Ф. Шевченко. – К., 1963. – 42 с.

3.281. Шкіль С. Вплив ідей протестантизму на формування світогляду Феофана Прокоповича: дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. - К., 2004. – 172 с.

3.282. Шмурло Е.Ф. Критические заметки по истории Петра Великого / Е.Ф.Шмурло. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1900. – 256 с.

3.283. Шолом Ф.Я. Російсько-українські літературні зв'язки в XVI — XVIII ст. / Ф. Шолом // В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. – К.: Радянська школа, 1959. – Т. 1. – С. 417 — 455.

3.284. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень / Ф. Шульженко, Т. Андрусак. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

3.285. Экономцев И.Н. Национально-религиозный идеал и идея империи в петровскую эпоху. Е анализу церковной реформы Петра I / И. Экономцев // Православие. Византия. Россия: Сборник статей. – М.: Христианская література, 1992. – С. 143 – 166.

3.286. Яковенко Н.М. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Н. Яковенко // Київська старовина. – К., 1997. - № 1 – 2. – С. 11 – 27.

3.287. Bruckner A. Historia literatury rosyjskiej. Tom pierwszy (987 – 1825) / A. Bruckner. – Lwow, Warszawa, Krakow, 1922. – 484 s.

3.288. Stupperich R. Feofan Prokopovics the ologische bestrebungen / R. Stupperich // Kyrios. - 1936. – Bd. 1. – Hf 4 – 5. – S. 350 – 362.

3.289. Stupperich R. Feofan Prokopovich in Rom / R. Stupperich // Zeitschrift fur osteuropaische Geschichte. - 1931. – Bd. 5. – S. 327 – 340.

3.290. Stupperich R. Feofan Prokopovich und Johann Franz Buddeus / R. Stupperich // Zeitschrift fur osteuropaische Geschichte. - 1935. – Bd. 9. – S. 341 – 362.

ДОДАТКИ:

Додаток А.

Донесення віце-президентів Священного синоду
Ф.Прокоповича та Ф. Яновського імператору Петру I*.

Всесвятителійскій великій Грѣ,

Щобраваттєное вѣщаніе великаго
Писаніе, изъ Архива августа 20
засобствєннорѣченіе вѣщаніе вели-
чества Писаніе, стрѣбѣ-
ніе изъ Архива Писаніе,
Писаніе кѣ великаго пре-
свитера сентября 29. дня.
Писаніе, вѣщаніе, вѣщаніе,
радостно вѣщаніе, маршѣ
блгопогодіи и благо-
состоянію катѣ. Сѣра-
дова вѣщаніе. Вѣщаніе
Писаніе, вѣщаніе, вѣщаніе.

протрудившись же во оное, вашим
 величеству, коимъ дарова-
 ся свыше, подобно сему на-
 сактъ. Оному Погрекѣ въ
 шестомъ величества имени. Ог-
 скертнов славомъ крестъ сѣ
 заимствованъ. Сего усердно же-
 лающе оставаясь притовсере-
 кенно и новата обитованія
 оудиваніи.

Ваше Императорна величїя
 нудайшіи обитованіи.

Отоимнаго писма потисано рѣшаніи (Внодано) Еленов
 тана; Стефанъ Митрополитъ Рязанскій
 Андрей Ахїєпїтъ Ковордскій Пѣхимазскій Мелазрокемскій,
 Новакъ Ахїєпїтъ Писовскій,

Додаток Б.

Донесення Ф. Прокоповича на Ф. Лопатинського*.

Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 796,
оп. 3, спр. 1391, арк. 3.*

Додаток В.

Лист членів Священного Синоду до імператора Петра І*.

Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 796,
оп. 3, спр. 1354, арк. 7.*

Додаток Д.

Лист-прохання членів Священного Синоду до імператора Петра І*.

Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф.
796,
оп.2,
спр.
283,
арк.12.*

Додаток Е.

Лист членів Священного Синоду до Петра І*.

Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 796,
оп. 2, спр. 283, арк. 3.*

Додаток Ж.

Лист членів Святійшого Синоду до Петра І*.

Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург),
ф.796, оп. 2, спр. 674, арк. 23.*

Додаток 3.

Лист членів Священного синоду до Петра І*.

Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 796,
оп.3, спр. 1354, арк. 18.

Додаток К.

Лист членів Святійшого Синоду до Петра І
складання і друкування книг релігійного змісту*.

щодо

Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 796,
оп.3, спр. 1386, арк. 76

Додаток Л.

Лист Священного синоду до Катерини І, складений Ф.Прокоповичем*.

[illegible]

Російський Державний історичний архів древніх актів (м. Москва), ф. 7, оп.1,
спр. 348, арк. 37.*

№ 1239

Иа Ея Императорскаго Величества
Самодержави Всероссийскія Извѣщающаго
Трапипелстващаго Синода, Брѣтвѣдше
ля Синодолой Преставленнаго
Архирей Игнатид, Поиманнаго Ея Импе-
раторскаго Величества Высшѣ Исполнѣнаго
Слѣбшѣ Трапипелстващаго Синода
Приготоръ бѣено Высшѣ Преставленнаго
терновѣтѣ Осантѣ Имперъ бѣхъ Осантѣ
Синодѣ Ияпитѣ Слѣбшѣ Синодѣ
Рѣшенно. Ипреставленнаго Архирей
Игнатид Опрѣшенно. Ибѣ Синодѣ И
Синодѣ Поселѣ Ея Императорскаго
Величества Иахѣ,

Оноу Синодѣ Поселѣ
Итого Синодѣ
Иахѣ Синодѣ
Иахѣ Трапипелства
Синодѣ Иахѣ
Поселѣ Иахѣ
Иахѣ Иахѣ

№ 1241

Иа Ея Императорскаго Величества
Самодержави Всероссийскія Извѣщающаго
Трапипелстващаго Синода, Синодѣ Иахѣ
Трапипелстващаго Синодѣ Иахѣ Прези-
дентѣ Господинѣ Еисеринѣ, Поселѣ Иахѣ
Ея Императорскаго Величества Иахѣ,

